

**UNIVERZITET U NOVOM SADU, FAKULTET TEHNIČKIH NAUKA
DEPARTMAN ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM**

Kandidat:

Mr TATJANA BABIĆ

**KREATIVNI PROCESI I MOGUĆI ISHODI
SAVREMENIH ARHITEKTONSKIH PRAKSI**

STUDIJA SLUČAJA: NOVI SAD OD 1980. DO 2010. GODINE

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor: Prof.dr RADIVOJE DINULović

Novi Sad, maj 2016.

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број, РБР:			
Идентификациони број, ИБР:			
Тип документације, ТД:	Монографска документација		
Тип записа, ТЗ:	Текстуални штампани материјал		
Врста рада, ВР:	Докторска дисертација		
Аутор, АУ:	Мр Татјана Бабић		
Ментор, МН:	Др Радивоје Динуловић, редовни професор		
Наслов рада, НР:	Креативни процеси и могући исходи савремених архитектонских пракси; Студија случаја: Нови Сад од 1980. до 2010. године		
Језик публикације, ЈП:	Српски		
Језик извода, ЈИ:	Српски/Енглески		
Земља публикација, ЗП:	Република Србија		
Уже географско подручје, УГП:	АП Војводина, Нови Сад		
Година, ГО:	2016.		
Издавач, ИЗ:	ауторски репринт		
Место и адреса, МА:	Факултет техничких наука, 21000 Нови Сад, Трг Доситеја Обрадовића 6		
Физички опис рада, ФО: <small>(поглавља/страница/ цитата/табела/слика/графика/прилога)</small>	10 поглавља/246 страна/ 481 референце / 82 слика/ 33 табеле / 3 графика		
Научна област, НО:	Архитектура		
Научна дисциплина, НД:	Архитектонско, урбанистичко планирање, пројектовање и теорија		
Предметна одредница/Кључне речи, ПО:	Савремене архитектонске праксе, архитекта, процеси, исходи, догађаји, Венецијанско бијенале архитектуре, Нови Сад, 1980-2010.		
УДК			
Чува се, ЧУ:	Библиотека Факултета техничких наука у Новом Саду		
Важна напомена, ВН:			
Извод, ИЗ:	Тема овог рада је истраживање савремених архитектонских пракси формираних у Новом Саду у периоду од 1980. до 2010. године. На основу теоријског полазишта, проучавања савремених међународних кретања - Венецијанског бијенала архитектуре као референтног догађаја, као и истраживања локалног контекста – Новог Сада, методом анкете извршена је детаљна анализа пракси 145 новосадских архитеката. Синтезом добијених резултата сагледан је процес трансформације основних облика деловања, као и формирања савремених архитектонских пракси.		
Датум прихватања теме, ДП:			
Датум одбране, ДО:			
Чланови комисије, КО:	Председник:	Др Радош Радивојевић, редовни професор	
	Члан:	Др Дарко Реба, ванредни професор	
	Члан:	Др Милена Кркљеш, доцент	
	Члан:	Др Татјана Дедић Динуловић, ванредни професор	Потпис ментора
	Члан:	Зорица Савичић, ванредни професор	
	Члан, ментор:	Др Радивоје Динуловић, редовни професор	

KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number, ANO :		
Identification number, INO :		
Document type, DT :	Monographic publication	
Type of record, TR :	Textually printed document	
Contents code, CC :	Ph.D. Thesis	
Author, AU :	Tatjana Babić, M.Sc.	
Mentor, MN :	Dr Radivoje Dinulović, full professor	
Title, TI :	Creative processes and possible outputs of architectural practices; Case study: Novi Sad 1980-2010	
Language of text, LT :	Serbian	
Language of abstract, LA :	Serbian/English	
Country of publication, CP :	Republic of Serbia	
Locality of publication, LP :	AP Vojvodina, Novi Sad	
Publication year, PY :	2016.	
Publisher, PB :	Author's reprint	
Publication place, PP :	Faculty of Technical Sciences, 21000 Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 6	
Physical description, PD : <small>(chapters/pages/ref./tables/pictures/graphs/appendixes)</small>	10 chapters/246pages/ 481 ref./ 82pictures/ 33schemes /3 charts	
Scientific field, SF :	Architecture	
Scientific discipline, SD :	Architectural, urban planning, design and theory	
Subject/Key words, S/KW :	Contemporary architectural practices, architect, processes, outputs, events, Architecture Biennale Venice, Novi Sad, 1980-2010.	
UC		
Holding data, HD :	Library of the Faculty of Technical Sciences in Novi Sad	
Note, N :		
Abstract, AB :	The topic of this PhD thesis are contemporary architectural practices, founded in Novi Sad in the period between 1980 and 2010. Based on theoretical stance, the study of contemporary international trends- Architecture Biennale in Venice as a reference event, and the research of the local context- Novi Sad, by applying survey as a method, a detailed analysis of practices of 145 architects from Novi Sad has been conducted. Through a synthesis of the results, it was possible to assess the transformation process of the elementary forms of activities, as well as formation of contemporary architectural practices.	
Accepted by the Scientific Board on, ASB :		
Defended on, DE :		
Defended Board, DB : President:	Dr Radoš Radivojević, full professor	
Member:	Dr Darko Reba, associate professor	
Member:	Dr Milena Krklješ, assistant professor	
Member:	Dr Tatjana Dadić Dinulović, associate professor	Menthor's sign
Member:	Zorica Savičić, associate professor	
Member, Mentor:	Dr Radivoje Dinulović, full professor	

Kreativni procesi i mogući ishodi savremenih arhitektonskih praksi; Studija slučaja: Novi Sad 1980-2010.

Rezime:

Tema ovog rada je istraživanje savremenih arhitektonskih praksi formiranih u Novom Sadu u periodu od 1980. do 2010. godine. Budući da celovito sagledavanje procesa transformacije tradicionalnih i formiranja savremenih oblika delovanja arhitekata nije do sada bilo predmet naučnog rada, izabran je pristup koji podrazumeva hronološko kontinuirano posmatranje, kao i kritičku i kontekstualnu analizu uspostavljenih arhitektonskih praksi.

Predmet istraživanja - arhitektonska praksa je složen i višeznačan pojam. Prvobitno je termin podrazumevao praktično delovanje - suprotno teoriji. Vremenom je značenje prošireno i ono danas uključuje sve aktivnosti arhitekta usmerene ka istraživanju, mišljenju, artikulaciji i unapređenju egzistencijalnog prostora na svim mogućim nivoima uz upotrebu svih raspoloživih sredstava. Osim tradicionalnih i uobičajenih oblika rada kao što su planiranje, projektovanje, dizajniranje i građenje, kao posledica društvenih, tehnoloških i ekonomskih promena, ali i stvaralačkih potreba arhitekta danas, se tu uključuju i publicistička, pedagoška, umetnička, kustoska, aktivistička i teorijska praksa, zaštite graditeljskog nasleđa, i dr. Ključni segmenti svakog delovanja su potrebe, interesi, procesi, sredstva i ishodi. Arhitekta je akter prakse i on ima ključnu ulogu u celokupnom stvaralačkom procesu kao inicijator, organizator, koordinator, realizator ili kompletan autor.

Prostorno-vremenski kontekst rada predstavlja Novi Sad u periodu od 1980-2010. godine. Polazeći od opštih društveno-istorijskih odlika stvarnosti, prikazane su najznačajnije pojave koje su obeležile arhitektonsku struku i scenu grada tokom svake izabrane dekade. Na osnovu teorijskog polazišta, proučavanja savremenih međunarodnih kretanja u okviru reprezentativne manifestacije Venecijanskog bijenala arhitekture, kao i istraživanja lokalnog konteksta, metodom ankete izvršena je detaljna analiza prakse 145 novosadskih arhitekata na osnovu karakteristika, uticaja i vrednovanja. Sintezom dobijenih rezultata sagledan je proces transformacije osnovnih oblika delovanja, kao i formiranja nove prakse u oblasti arhitekture.

Tema istraživanja savremene arhitektonske prakse koncipirana na ovaj način predstavlja polazište za mnoga dalja istraživanja. Sagledavanje kreativnog aspekta procesa, kao i ostvarenih ishoda tradicionalnih i novih oblika delovanja arhitekata, otvara se mogućnost za šira, ali i dublja proučavanja, posebno interdisciplinarnog tipa. Na kraju, polazeći od stečenih naučnih saznanja, potvrđenih kroz rezultate empirijskog istraživanja, omogućen je uvid u celokupan proces savremenih tokova jedne profesije. Rezultati istraživanja dobijeni na ovaj način mogu predstavljati polazište za uspostavljanje novih i kvalitetnijih odnosa u savremenoj arhitektonskoj praksi.

Ključne reči: savremene arhitektonske prakse, arhitekta, procesi, ishodi, događaji, Venecijansko bijenale arhitekture, Novi Sad, 1980-2010.

**Creative processes and possible outputs of contemporary architectural practices;
Case study: Novi Sad 1980-2010**

Summary:

The topic of this PhD thesis are contemporary architectural practices, founded in Novi Sad in the period between 1980 and 2010. So far, neither a comprehensive assessment of the process of transformation of traditional activities of architects nor formation of their contemporary activities have been the subject of research. Thus, this work opted for an approach which consists of a chronological, continuous observation, as well as a critical and contextual analysis of established architectural practices.

The central object of research- architectural practice, is a complex and multifaceted notion. Initially, the term encompassed the practical activity as opposed to theory. With time, it gained a wider meaning and today it includes all activities of architects directed towards research, thinking, articulation and improvement of all levels of existential space, applying all the available means. Besides the traditional and usual forms of work, such as planning, project-making, design and construction, as a consequence of social, technological and economic changes along with the creative needs of architects, today it includes publicist, pedagogical, artistic, curatorial, activist, theoretical, the work on heritage protection, etc. The key segments of every activity are: needs, interests, processes, means and outputs. The architect as the actor of practice has an important role in the entire creative process, as the initiator, organizer, coordinator, executor or a complete author.

The spatio-temporal context of this work is the city of Novi Sad in the period between 1980 and 2010. Starting from the general socio-historical characteristics of reality, it presents the most significant events which marked architecture as profession and as townscape, during each selected decade. Based on theoretical stance, study of contemporary international trends within the representative event of Architecture Biennale in Venice, as well as the investigation of the local context, by applying survey as a method, a detailed analysis of practices of 145 architects from Novi Sad has been conducted; the analysis was based on their characteristics, influence and evaluation. Through a synthesis of the results, it was possible to assess the process of transformation of the elementary forms of activities, and formation of new practices in architecture.

The research of architectural practices which is conceptualised in this way, represents a starting point for numerous further investigations. The analysis of creative aspect of the processes, together with the realised outputs of traditional and new forms of architects' activities, allows for wider and deeper studies, especially of interdisciplinary kind. Finally, starting from the gained scientific knowledge, confirmed through the results of empirical investigations, this work provides an insight into a complete process of contemporary developments within a profession. In this way, the obtained results can be a starting point for establishing new and better quality relations within the contemporary architectural practice.

Key words: Contemporary architectural practices, architect, processes, outputs, events, Architecture Biennale Venice, Novi Sad, 1980-2010.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	8
1.1. Problem i predmet istraživanja.....	8
1.2. Ciljevi istraživanja.....	10
1.3. Hipoteze i polazište istraživanja.....	12
1.4. Očekivani rezultati istraživanja.....	12
1.5. Primjenjene naučne metode rada.....	13
1.6. Prikaz dosadašnjih istraživanja.....	14
1.7. Kratak prikaz rada.....	18
2. TEORIJSKO POLAZIŠTE ISTRAŽIVANJA – O ARHITEKTONSKIM PRAKSAMA.....	22
2.1. Pojam i osnovno određenje arhitekture.....	22
2.1.1. Etimološko i opšte značenje pojma.....	22
2.1.2. Osnovno određenje arhitekture.....	25
2.1.3. Arhitektura – sinteza prakse, teorije i obrazovanja.....	30
2.2. Pojam i osnovno određenje arhitektonske prakse.....	33
2.2.1. Etimološko i opšte značenje pojma praksa.....	33
2.2.2. Osnovno određenje arhitektonske prakse.....	38
2.2.2.1. Arhitektonska praksa u odnosu na pojam rad.....	38
2.2.2.2. Arhitekta kao akter arhitektonske prakse.....	42
3. DOGAĐAJ – OKVIR ZA PRIKAZIVANJE I PROMIŠLJANJE SAVREMENIH ARHITEKTONSKIH PRAKSI.....	54
3.1. Osnovno određenje događaja u savremenoj arhitekturi.....	55
3.2. Venecijansko bijenale arhitekture 1980-2010.....	58
3.2.1. Period 1980-1989.....	61
3.2.2. Period 1990-1999.....	63
3.2.3. Period 2000-2009.....	65
3.2.4. Period posle 2010.....	74

4. FENOMENOLOŠKO POSMATRANJE SAVREMENIH ARHITEKTONSKIH PRAKSI U NOVOM SADU 1980-2010.....	79
4.1. Period 1945-1979.	80
4.2. Period 1980–1989.....	88
4.3. Period 1990–1999.....	94
4.4. Period 2000–2010.....	106
4.5. Period 2010–2015.....	119
5. SAVREMENE ARHITEKTONSKE PRAKSE NOVOG SADA – PRIKAZ REZULTATA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA	135
5.1. Dokumentaciona osnova i metodološki aparat	135
5.2. Prikaz rezultata istraživanja o savremenim arhitektonskim praksama.....	145
5.2.1. Osnovni podaci o arhitektama: Starost i pol	145
5.2.2. Osnovni podaci o arhitektonskim praksama	149
5.2.3. Osnovni oblici arhitektonskih praksi i kreativna povezanost	153
5.2.4. Karakteristike arhitektonske prakse.....	157
5.2.5. Uticaji na arhitektonsku praksu	166
5.2.6. Vrednovanje arhitektonske prakse	177
6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	192
7. LITERATURA.....	200
8. POPIS IZVORA ILUSTRACIJA, SPISAK TABELA I GRAFIKONA	214
9. DODATNI PRILOZI	222
10. BIOGRAFIJA.....	242

„Ovo doba obilja i tehnoloških dostignuća u isto vreme je i doba strepnje i očajanja. Tradicionalne društvene i religijske vrednosti su degradirane do tačke na kojoj život izgleda kao da je izgubio svoj smisao. Zašto onda harmonija koja je očigledna u prirodnim oblicima ne predstavlja ujedno neku snažniju silu u našim društvenim oblicima? Možda zbog toga što smo u svojoj fasciniranosti moći pronalazaštva i dostignuća izgubili iz vida moć naših granica... U svim oblastima svoga iskustva nailazimo na potrebu da ponovo pronađemo prave proporcije. Proporcije u prirodi, umetnosti i arhitekturi mogu nam pomoći u tom naporu, jer to su ona svima nama zajednička ograničenja koja iz različitosti stvaraju harmonične odnose. **Time nas podučavaju da granice nisu samo restriktivne već i kreativne.**“¹

1. UVOD

1.1. Problem i predmet istraživanja

Turbulentan period poslednjih godina XX veka obeležen intenzivnim tehnološkim i tehničkim napretkom, i novim medijima, određuje karakter savremenog društva, kao i savremene arhitektonske prakse.² Tradicionalni oblici delovanja kao što su planiranje, projektovanje i građenje permanentno se transformišu. Istovremeno, pod dejstvom složenog konteksta, formiraju se novi – savremeni oblici arhitektonskog delovanja. Osim opštih globalnih promena društveno-političkog, ekonomskog, kulturnog i sociološkog karaktera i lične potrebe pojedinca – arhitekta utiču na osvajanje novih prostora rada, upotrebu različitih sredstava izražavanja i na istraživanje kreativnih procesa i mogućih ishoda stvaranja.

Tradicionalni profesionalni rad arhitekata obuhvata arhitektonsko projektovanje i urbanističko planiranje. Proces je uslovljen nizom ograničenja, a ishod delovanja je projekat za realizaciju objekta ili kompleksa. Polazište procesa određuju potrebe i interesi investitora, koji može, ali i ne mora biti korisnik prostora. Zadatak arhitekta je da potrebu pretoči u ideju, a potom je materijalizuje, tj. oblikuje formu koja zadovoljava niz funkcija. Nakon toga sledi projekat, a potom realizacija – izvođenje. U fazi gradnje arhitekta može, ali i ne mora da učestvuje. Proces je

---

¹Derđ D.: *Moć proporcija*, Stilos, Novi Sad, 2005, str. 7

²Pojam *savremeno* kao višeznačan i kompleksan u opštem smislu podrazumeva vreme i prostor u kome većina aktera deluje zajedno i u kome se naracija odnosi na događaje, pojave i procese kojima je većina tih aktera prisustvovala ili na neki drugi način u njima učestvovala. Prema Šuvakoviću „savremena umetnost je naziv za aktuelnu umetnost, tj. umetnost koja se događa kada se o njoj govori i piše“. (Šuvaković M.: *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion ART, Beograd, 2011., str. 632). U ovom kontekstu istraživački okvir rada obuhvata vremenski period od 1980. godine do danas.

dugotrajan. U njemu učestvuje niz aktera, a izveden objekat nije uvek identičan sa projektom. Na kraju, rad arhitekta se najčešće vrednuje isključivo na osnovu realizovanog objekta. Činjenica da arhitekta ne učestvuje u svim fazama stvaranja izgrađenog prostora i da nije jedina odgovorna osoba za procese i ishode obično se zanemaruje.

Sa druge strane, osim projektovanjem objekata, arhitekta se bave i drugim oblicima rada karakterističnim po bitno drugačijem procesu. Polazište je obično uslovljeno potrebom arhitekta da stvara, tj. da odgovori na određeni problem prostora, pritom birajući sredstva istraživanja, oblik rada i način prezentacije rezultata u skladu sa svojim mogućnostima. U svim ovim slučajevima arhitekta u potpunosti usmerava stvaralački proces i oblikuje ishode. Razmatranje očuvanja, razvoja i aktivacije postojeće građene sredine u skladu sa savremenim potrebama korisnika, prezentacija sopstvenih istraživanja, ideja, predloga ili mišljenja o aktuelnim problemima prostora u različitim kontekstima, organizacija i dizajn događaja različitog karaktera, prikaz i vrednovanje rada drugih, kao i menjanje drugih u okviru procesa obrazovanja jesu mogući oblici delovanja arhitekata. Prema dosadašnjim proučavanjima, ove delatnosti nisu dovoljno vidljive, a samim tim ni vrednovane, ni u stručnom, a posebno u širem kontekstu. Ishodi ponekad jesu, ali kompletan proces veoma retko. Načini prikazivanja, a potom i valorizovanje ovih oblika delovanja arhitekata su u eksperimentalnoj fazi. Na osnovu dosadašnjih dostupnih istraživanja, utvrđeno je da razvoj kreativnog procesa omogućava stvaranje neočekivanih ishoda koji mogu uticati na pojavu novih praksi, a potom i uspostavljanje progresivnih promena u postojećem kontekstu.

Polazeći od navednih činjenica, predmet istraživanja ovog rada predstavljaju savremeni oblici delovanja arhitekata formirani u periodu poslednje dve decenije XX i prve decenije XXI veka u Novom Sadu. Pošto su dosadašnja istraživanja fragmentarnog tipa, polazište rada biće usmereno ka identifikovanju, analizi i prikazu savremenih praksi. Osim fenomenološkog posmatranja transformacije tradicionalnih oblika, kao što su urbanističko planiranje, arhitektonsko projektovanje, građenje, zaštita graditeljskog nasleđa i pedagoški rad realizovan najčešće u okviru institucija, poseban segment rada obuhvataće i identifikovanje novih oblika delovanja koje iniciraju arhitekta u cilju istraživanja i rešavanja određenih problema prostora, uz istovremeno razvijanje lične stvaralačke potrebe.

Kao prostorno-vremenski okvir istraživanja iz više razloga je izabran Novi Sad u periodu od 1980. do 2010. godine. Tokom svog razvoja, posebno u XX veku ovaj grad je prošao kroz period

dinamičnih društveno-istorijskih promena od kojih su mnoge ostavile traga na prostoru i arhitekturi. Dvadeseti vek je obeležen intenzivnom graditeljskom delatnošću. U skladu sa odlikama društveno-istorijskog konteksta u periodu između dva svetska rata arhitekturom se, u okviru privatnih biroa, bave pojedinci – arhitektae školovane u inostranstvu. U kasnijem periodu, polovinom XX veka, osniva se nekoliko društvenih firmi³ u kojima se razvija urbanistička i arhitektonska projektantska delatnost. Značajan momenat za arhitektonsku struku i scenu grada predstavlja osnivanje Društva arhitekata Novog Sada 1960. i pokretanje časopisa DaNS 1981. godine. Vaninstitucionalni okvir, kao i stvaralačke potrebe pojedinaca doprineće razvijanju novih delatnosti poput publicistike, organizacije događaja, vrednovanje i dr. Početkom osamdesetih godina otpočela je sa radom i gradska institucija *Zavod za zaštitu spomenika kulture*⁴. Presudan događaj za arhitektonsku profesiju u periodu poslednje decenije XX veka predstavlja formiranje visokoškolske obrazovne ustanove – današnjeg Departmana za arhitekturu i urbanizam u sklopu Fakulteta tehničkih nauka. Od osnivanja 1996. godine, stručnjaci okupljeni oko ove institucije intenzivno utiču na razvoj arhitektonske delatnosti u Novom Sadu. Upoznavanje sa savremenim tendencijama međunarodnog i lokalnog karaktera od 2008. godine unapređeno je formiranjem odeljenja za arhitekturu u sastavu Muzeja savremene umetnosti Vojvodine. Paralelno sa promenama prakse na opštem institucionalnom nivou, niz arhitekata, delujući samostalno ili u timu, učinili su značajne pomake polazeći od ličnih stvaralačkih potreba usmerenih ka uspostavljanju novih i kvalitetnijih odnosa u profesiji.

1.2. Ciljevi istraživanja

Nakon detaljnog upoznavanja sa istraživanjima arhitekture Novog Sada objavljenim do sada, uočava se da proučavanje arhitektonskih praksi posmatrano u celini kao jedinstven proces nije bilo predmet kompleksnog i sistematičnog proučavanja. Dosadašnji radovi su fragmentarnog tipa i dokumentarnog karaktera. Obuhvataju prikazivanje najreprezentativnijih arhitektonskih ostvarenja jednog perioda ili projektantske opuse pojedinih istaknutih graditelja. Upravo zato izabran je pristup koji arhitekturu, a posebno arhitektonske prakse, razmatra kao izraz društveno-kulturnog konteksta

---

³ Projektni zavod Vojvodine, Urbanističko projektni biro, Zavod za komunalnu izgradnju, Zavod za urbanizam Novi Sad, RO Plan, RO Arhitekt, Konstruktor i dr.

⁴ Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika osnovan je 1951.

jedne sredine i jednog vremena. Polazeći od navedenih činjenica postavljeni su osnovni ciljevi istraživanja:

1. Teorijski definisati osnovne pojmove: arhitektura, arhitektonska praksa, arhitekta, događaj.
2. Identifikovati opšte promene arhitektonske profesije na osnovu hronološke analize najznačajnije svetske manifestacije u oblasti arhitekture– Venecijanskog bijenala arhitekture u periodu od 1980. do 2016. godine.
3. Posmatrajući fenomenološki i hronološki, u kontekstu procesa transformacije društveno-istorijskog konteksta Novog Sada, prikazati najznačajnije pojave u oblasti arhitekture karakteristične za svaku dekadu posmatranog perioda. Predstaviti i objasniti opšta kretanja u oblastima urbanističkog i arhitektonskog planiranja i projektovanja, organizacije rada, konkursne, dizajnerske i izložbene prakse, kao i u oblasti obrazovanja, zaštite graditeljskog nasleđa, publicistike, aktivizma i vrednovanja rada arhitekata.
4. Kreirati metodološki aparat – upitnik, kao sredstvo za realizaciju ankete i dobijanja podataka o arhitektama i arhitektonskim praksama Novog Sada u posmatranom periodu. Aparat koncipirati tako da se omogući istraživanje procesa transformacije praksi, posmatrano na nivou ličnosti, ali i pojedinih dekada izabranog perioda.
5. Analizirati i prikazati rezultate istraživanja o savremenim arhitektonskim praksama Novog Sada u periodu od 1980. godine do danas. Kriterijumi analize su upotrebljena izražajna sredstva, oblici delovanja, procesi, ishodi i uticaji.
6. Analizirati stavove arhitekata Novog Sada o ličnim iskustvima u vezi sa najznačajnijim pitanjima prakse, kao što su kreativni procesi i sistem vrednovanja.
7. Sintetičkim postupkom prikazati rezultate istraživanja tako da se mogu koristiti kao polazište za nova detaljnija proučavanja, kao i za definisanje preporuka za obrazovanje i razvoj novih progresivnih oblika praksi budućnosti.

1.3. Hipoteze i polazište istraživanja

Na osnovu definisanih ciljeva, formulisane su sledeće hipoteze kao polazište za proces istraživanja:

U poslednje tri decenije polje delovanja arhitekata i arhitektura u celini značajno su se promenili i proširili. Savremene arhitektonske prakse više ne podrazumevaju isključivo planiranje, projektovanje i izgradnju objekata. Danas se sve češće arhitektura shvata kao široko polje delovanja koje obuhvata niz različitih aktivnosti arhitekata usmerenih ka istraživanju, mišljenju, artikulaciji i unapređenju egzistencijalnog prostora uz upotrebu raspoloživih sredstava na svim mogućim nivoima.

Savremeno doba karakterišu intenzivne transformacije. Stanje tranzicije je jedina stalnost koja određuje naše postojanje. U ovom kontekstu događaj, kao osnovni element četvorodimenzionalnog prostora predstavlja i mogući okvir za prikazivanje i promišljanje aktuelnih pojava i problema jedne profesije. U oblasti arhitekture, od 1980. godine ovu funkciju ima Venecijansko bijenale arhitekture. Hronološkom analizom najznačajnijih događaja ove manifestacije moguće je utvrditi kako i na koji način se razvijala i transformisala savremena arhitektonska praksa na kraju XX i početkom XXI veka.

Oblici delovanja arhitekata, kao i sama arhitektura, prate društvene promene. U periodu od 1980. do danas, pod dejstvom niza opštih transformacija, ali i odlika regionalnog, tj. lokalnog konteksta, tradicionalni oblici delovanja arhitekata u Novom Sadu su se promenili. U okviru arhitektonske struke, ali i scene grada, uspostavljene su savremene arhitektonske prakse, nastale kao odgovor na karakteristike konteksta, ali i kao odraz stvaralačke potrebe arhitekta da taj isti kontekst menja i unapređuje.

1.4. Očekivani rezultati istraživanja

Razmatrajući savremene tendencije u oblasti arhitekture uočava se da je pokretanje niza tema sa ciljem rešavanja problema sa kojima se trenutno suočava struka veoma aktuelno. U okviru brojnih manifestacija, predavanja, diskusija, radionica i izložbi, razmatraju se mnoga pitanja i iznose moguće smernice za dalji razvoj arhitektonske delatnosti. Za razliku od svetskih tendencija, otvaranje dijaloga o aktuelnim problemima arhitektonske prakse u našoj sredini do sada bilo je

veoma retko. U ovom kontekstu očigledno je da postoji potreba za istraživanjem i naučnim objašnjenjem fenomena transformacije arhitektonske prakse. Rezultati rada mogu predstavljati prvi korak ka formiranju kompletne dokumentacione osnove o arhitektonskoj profesiji Novog Sada. Kreiranje precizne metodologije za dokumentovanje podataka o arhitektama, prostorima delovanja, značajnim događajima i praksi omogućava realizaciju niza novih, produbljenijih istraživanja, a osim toga može doprineti i proširenju teorijskog mišljenja o arhitekturi kao stvaralačkoj disciplini interdisciplinarnog i multimedijalnog karaktera. Budući ishodi, kao rezultat razvoja kreativnih procesa u okviru novih arhitektonskih praksi mogu doprineti afirmaciji i unapređenju profesije u okviru šireg društvenog konteksta.

1.5. Primenjene naučne metode rada

Tokom procesa rada primenjeno je nekoliko naučnih metoda primerenih pojedinim fazama i postavljenim ciljevima istraživanja. Korišćenjem adekvatnih metoda proverena je naučna zasnovanost hipoteza.

U prvoj fazi rada primenjene su metode analize i sinteze. Analizom izabrane relevantne literature istraženi su svi značajni pojmovi neophodni za nastavak istraživanja. Na osnovu sinteze stavova priznatih autora omogućeno je formiranje teorijskog polazišta. Usled složenosti teme, u cilju dobijanja sintetičnih rezultata o karakteristikama šireg, tj. međunarodnog prostorno-vremenskog konteksta, izabrana je metoda studija slučaja. Venecijansko bijenale arhitekture je značajan referentan okvir za realizaciju ove metode. Hronološkom analizom najznačajnijih događaja manifestacije istraženi su tokovi procesa transformacije arhitektonskih praksi u međunarodnom kontekstu. Uporedna metoda je primenjena u cilju utvrđivanja sličnosti i razlika u procesima transformacije arhitektonskih praksi u okviru međunarodnog i lokalnog konteksta.

U drugoj fazi rada korišćena je metoda analize i valorizacije tokom formiranja dokumentacione osnove o predmetu istraživanja. Prilikom razmatranja užeg prostorno-vremenskog konteksta, tj. Novog Sada, u periodu od 1980 do 2010. godine upotrebljena je metoda analize i sinteze. Časopis *DaNS* koji Društvo arhitekata Novog Sada izdaje u kontinuitetu od 1982. godine izabran je kao osnovni izvor informacija o karakterističnim pojavama, ličnostima, događajima i praksi Novog Sada. Oktobarska nagrada grada Novog Sada za 1997. godinu i Nagrada Salona arhitekture u

Beogradu 2008. godine u kategoriji *publikacija* potvrđuju značaj ovog stručnog časopisa. Na osnovu tekstova pojedinih arhitekata-aktera prakse omogućen je uvid u proces transformacije prakse.

Na osnovu teorijskog polazišta i detaljne analize šireg i užeg prostorno-vremenskog konteksta, u cilju potvrde postavljenih hipoteza o promenama arhitektonske prakse, posmatrane iz ugla arhitekta kao aktera, odabrana je metoda ankete. Tokom empirijskog rada, primenjujući ovu metodu, realizovana su dva istraživanja. Polazište procesa obuhvatalo je koncipiranje anketnog upitnika. Prva anketa sa 4 otvorena pitanja, realizovana je od februara do aprila 2014. godine kao pilot-projekat. Anketa je poslata na 220 *e-mail* adresa, a u roku od tri meseca odgovorilo je 16 arhitekata. Ostvareni rezultati ukazivali su da je neophodno osmisliti novi, unapređeni metodološki aparat. Na osnovu detaljnijih analiza i provera, formiran je upitnik sa 42 pitanja (29 zatvorenog i 13 otvorenog tipa) strukturiran u četiri celine. Postupak anketiranja je realizovan u periodu od novembra 2015. do januara 2016. godine. Anketu je popunilo 145 arhitekata, od ukupno 600 lica koja su činila dokumentacionu bazu. Dobijeni rezultati su analizirani i nakon obrade prikazani u posebnom delu rada. Metodom uporedne analize, a nakon toga i sinteze, izvedeni su zaključci o kompletnom istraživanju.

1.6. Prikaz dosadašnjih istraživanja

Tema rada je kompleksna i zbog toga je prikaz dosadašnjih istraživanja strukturiran u okviru nekoliko tematskih celina. Definisanje arhitekture kao pojma i discipline oduvek je bilo predmet rada mnogih autora. Za određenje termina u ovom istraživanju polazište su predstavljali radovi Vitruvija⁵, Bulea⁶, Dirana⁷, Le Korbizjea⁸, Rosia⁹, Šulca¹⁰, Miloševića¹¹, Rakočevića¹², Zumptora¹³, Vidlera¹⁴

---

⁵ **Vitruvije:** *Deset knjiga o arhitekturi*, Svijetlost, Sarajevo, 1990.

⁶ **Bule:** *Arhitektura –esej o umetnosti*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999.

⁷ **Diran:** *Pregled predavanja*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999.

⁸ **Korbizje:** *Ka pravo arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999.

⁹ **Rosi A.:** *Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1998.

¹⁰ **Šulc K.N.:** *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999.

¹¹ **Milošević P.:** *Teorija arhitekture*, Univerzitet u Nišu, Građevinsko-arhitektonski fakultet, Niš, 2001.

¹² **Rakočević M.:** *Uvod u arhitektonsko projektovanje*, Arhitektonski fakultet, Beograd, 1998.

¹³ **Zumptor P.:** *Misliti arhitekturu*, AGM, Zagreb, 2003.

¹⁴ <https://artforum.com/inprint/issue=200404&id=6576>

Betskog¹⁵. Posebno su bila značajna dela Waltera Gropiusa *Sinteza u arhitekturi*¹⁶ i Bernarda Čumia *Arhitektura i disjunkcija*¹⁷. Oba autora iznose svoje stavove o značajnim pojmovima i problemima struke na osnovu iskustava u istraživačkom, stručnom i pedagoškom radu. Tekst *Ideološka funkcija arhitekture u doba spektakla*¹⁸ Radivoja Dinulovića sublimira stanovišta o funkcijama u arhitekturi. Takođe, na vrlo ličan i autentičan način govori o suštinskim pitanjima profesije danas.

Polazište za objašnjenje pojma *arhitektonska praksa* predstavljali su radovi Bože Miloševića¹⁹ koji su vezani za sociologiju rada i u kojima su izneseni rezultati istraživanja pojma rada u opštem smislu, ali i u odnosu na niz pojava karakterističnih za savremeno doba. Razumevanju i tačnom određenju pojma praksa kao slobodnom stvaralačkom delovanju doprineli su radovi članova grupe Praksis: *Filozofija prakse*²⁰, Gaje Petrovića, *Sloboda i praksa*²¹, Mihajla Markovića i *Praksa, vreme, svet*²², Milana Kangrga. Za produbljenije objašnjenje i usmeravanje istraživanja od pojma praksa ka arhitektonskoj, tj. kritičkoj praksi, korisna je bila doktorska disertacija *Arhitektonska kritička praksa: teorijski modeli*²³ Marije Milinković, kao i tekst Ljiljane Blagojević *Raskršća savremene arhitekture: Ranko Radović i diskurs postmodernizma*²⁴. Objavljajući sve oblike delovanja i stvaralaštva arhitekta Ranka Radovića, jednog od ključnih protagonista struke i scene izabranog perioda, ona uvodi pojam *diskurzivne prakse* koji će predstavljati polazište za ovaj rad. Istraživanje više autora prikazano u knjizi *Arhitekta-profesija kroz istoriju*²⁵ značajno je jer omogućava posmatranje u kontinuitetu procesa transformacije profesije.

---

¹⁵ Aaron Betsky "Out Trehe: Architecture Beyond Building" <http://www.labienale.org/en/exhibition/en/.html>, 62180 Posećeno 2. oktobra 2008. (Prema Blagojević Lj, *Metodske, konceptualne i sadržinske osnove reprezentacije prakse arhitektonsko-urbanističkog projektovanja i teorije, Arhitektura i urbanizam*, br.24/25, Institut za arhitekturu i urbanizam, Beograd, 2009, str. 16)

¹⁶ **Gropius W.:** *Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1961.

¹⁷ **Čumi B.:** *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004.

¹⁸ **Dinulović R.:** The ideological Funkcion of Arhitecture in the Society of Spectacle, *De re Aedificatoria, Arhitecture&Ideology*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 57, *Ideološka funkcija arhitekture u društvu spektakla, Međunarodna konferencija ARHITEKTURA I IDEOLOGIJA*, Beograd, 28-29. septembar 2012. godine.

¹⁹ **Milošević B, Kuljić R.:** *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000.

²⁰ **Petrović G.:** *Filozofija prakse*, Zagreb, Beograd, Naprijed, Nolit, 1986.

²¹ **Marković M.:** *Sloboda i praksa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1991.

²² **Kangrga M.:** *Praksa, vrijeme, svijet*, Beograd, Nolit, 1984, str. 20.

²³ **Milinković M.:** *Arhitektonska kritička praksa: teorijski modeli*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012.

²⁴ **Blagojević Lj.:** *Raskršća savremene arhitekture: Ranko Radović i diskurs postmodernizma*, *Kultura*, br. 134, Beograd, 2012.

²⁵ **Kostof S.:** *Arhitekta profesija kroz istoriju*, Građevinska knjiga, Beograd, 2007.

Razumevanju problema savremenog doba, posebno u tumačenju promene od *istorijskog do tehnološkog prostor-vremena* doprinela je knjiga Pol Virlia *Kritički prostor*²⁶. Za definisanje pojma *događaj* polazište su predstavljali radovi iz različitih oblasti, kao i niz odrednica iz dela *Pojmovnik teorije umetnosti*²⁷ Miška Šuvakovića. Sajt Venecijanskog bijenala arhitekture²⁸ kao zvanična internet stranica, ali i niz prikaza pojedinih događaja različitih autora²⁹ omogućavaju sagledavanje procesa transformacije arhitektonske prakse u periodu druge polovine XX i početka XXI veka. Programski tekstovi kuratora – najznačajnijih arhitekata i istoričara arhitekture donose autentične stavove o aktuelnim temama savremene arhitekture.

Polazište za sagledavanje procesa transformacije arhitektonske prakse u Srbiji u posmatranom periodu predstavljala je publikacija, tj. katalog izložbe *Paralele i kontrasti, srpska arhitektura 1980-2005*.³⁰ istoričarke umetnosti Ljiljane Miletić-Abramović. U publikaciju su, osim prikaza najznačajnijih aktera i ishoda dominantnog oblika delovanja –arhitektonskog projektovanja, uključena i objašnjena i ostala delovanja, pojave, prostori delovanja, kao i protagonisti– nosioci promena. Publikovani u katalogu beogradskog Salona arhitekture, uvodni tekstovi kustosa i članova Saveta Ljiljane Miletić Abramović³¹, Slobodana Danka Selinkića, Aleksandra Bobića i drugih donose niz kritičkih razmatranja o savremenim tendencijama iz oblasti arhitektureu Srbiji i svetu.

Kao uvod u istraživanje procesa društveno-političke transformacije Novog Sada korišćeni su naučni radovi u kojima je predmet rada bio Novi Sad, ali su teme usmerene ka transformacijama društveno-istorijskog konteksta i procesu tranzicije (doktorska disertacija Dejana Nedučin³²) ili odnosa graditeljskog nasleđa i urbanizma (doktorska disertacija Darka Polića³³). Kritički osvrti na

---

²⁶Virlio P.:*Kritični prostor*, Gradac, Čačak-Beograd, 2011.

²⁷Šuvaković M.:*Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion ART, Beograd, 2011.

²⁸<http://www.labiennale.org/en/architecture/history>

²⁹Tatjana Dadić-Dinulović i Miljana Zeković u doktorskim disertacijama iznose lične stavove o pojedinim temama Bijenala. Arhitekta Snežana Ristić (urednik na radiju, autor emisije *Grad*) i Milan Prodanović u nedeljniku *Vreme*, a Siniša Macedonić, Srđan Zorić i Slavica Mirović u časopisu *DaNS* daju prikaz pojedinih manifestacija.

³⁰Miletić-Abramović Lj.:*Paralele i kontrasti – Srpska arhitektura 1980-2005*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 2007.

³¹Miletić-Abramović Lj.: U kontinuitetu – 40 godina od osnivanja Salona arhitekture u Beogradu, katalog izložbe, Muzej primenjene umetnosti Beograd, 2015.

³²Nedučin, D.:*Postsocijalistički grad – promena društvene i prostorne strukture Novog Sada u periodu tranzicije*, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2014, doktorska disertacija

³³Polić D.:*Uloga graditeljskog nasleđa u savremenim prostornim transformacijama Novog Sada*, Beograd, 2016, doktorska disertacija

razne društvene probleme Novog Sada u posmatranom periodu prisutni su u radovima arhitekta Ljubinka Pušića koji se bavi pitanjima urbane sociologije i kulture u okviru nekoliko knjiga.³⁴

Sagledavanje prostorno-vremenskog konteksta –Novog Sada i procesa transformacije prakse sa prikazom stanja u okviru arhitektonske struke i scene moguće je na osnovu časopisa DaNS.³⁵ Detaljna i sistematična analiza svih brojeva časopisa predstavljala je polazište za empirijsko istraživanje. Posebno su značajni tekstovi u kojima autori hronološki prikazuju najznačajnije pojave, ličnosti i ishode delovanja za određene periode. U tekstu *Arhitektura Novog Sada druge polovine XX veka*³⁶, objavljenom 2000. godine, Slobodan Jovanović prvi put daje prikaz delovanja arhitekata Novog Sada u kontinuitetu od polovine XX veka, stavljajući akcenat na ishode rada, tj. izvedene arhitektonske objekte. Primenjujući sličnu metodologiju u pregledu opšteg stanja u arhitektonskoj profesiji istoričar umetnosti Vladimir Mitrović³⁷ iznosi i određene pojedinosti o delovanju arhitekata izvan uobičajene prakse projektovanja, karakteristične za prvu deceniju XXI veka. Osim ovih radova, posebno su značajni tekstovi arhitekta Dušana Prodanovića objavljeni u kulturnom dodatku dnevnog lista *Dnevnik*. Polazeći od teorijskih utemeljenja u delima najznačajnijih mislilaca XX veka, on iznosi lične stavove o univerzalnim temama struke, ali i o aktuelnim problemima grada.³⁸

Poseban segment rada obuhvatao je analizu dosadašnjih istraživanja o delovanju arhitekata Novog Sada u izabranom periodu, sa aspekta kompletnog procesa i ostvarenih ishoda. Postoji nekoliko formata koji omogućavaju uvid u tok profesionalne karijere arhitekata. Sa jedne strane to su biografije u pisanoj formi prilagođene određenom kontekstu prikazivanja³⁹, a sa druge strane publikovani intervjui. Katalogi povodom monografskih izložbi pojedinih arhitekata pružaju uvid u celokupno stvaralaštvo. Izložbeni katalog *Radna biografija: Scenski prostori Radivoja Dinulovića*⁴⁰, autorki Miđe David i Tatjane Dadić-Dinulović, posvećen procesima i ishodima profesionalnog i

---

³⁴ Pušić Lj.: *Grad bez lica*, Novi Sad, 2009.

³⁵ U časopisu DaNS br. 70 posvećenom jubileju 50 godina od osnivanja objavljeno je nekoliko tekstova o arhitekturi Novog Sada.

³⁶ Jovanović S.: *Arhitektura Novog Sada druge polovine XX veka*, DaNS br.32, 2000.

³⁷ Mitrović V.: *Kroz granje nebo: novosadska arhitektura devedesetih*, DaNS br. 42, 2003; Mitrović V.: *Zemaljski dani teku*, Arhitektura u Vojvodini prve decenije XXI veka, DaNS br.70, Novi Sad, 2010.

³⁸ Prodanović D.: *Povratak dostojanstvu znanja*, Dnevnik, Novi Sad, 20. 1. 1999; *Narušeno uporište*, Dnevnik, 23.9.1998; *Plagijat na Trgu slobode*, Dnevnik, Novi Sad, 7. 5. 1998; *Kvalitativni pomaci (1, 2)*, Dnevnik, Novi Sad, 23. 7. 1997, *Matica grada*, Dnevnik, Novi Sad, 25. 11. 1992, *Tiha dugotrajna dejstva*, Dnevnik, Novi Sad, 13. 3. 1996; *Rešetke – sistem ili kriza*, Dnevnik, Novi Sad, 3. 3. 1993; *Identitet i kvalitet građene sredine*, Dnevnik, Novi Sad 4. 2. 1996; *Građenje i postojanje*, Dnevnik, Novi Sad, 13. 9. 2000; *Ulice vraćene ljudima*, Dnevnik, Novi Sad, 22. 10. 1981; *Hram demokratije*, Dnevnik, Novi Sad, 21. 12. 2000.

³⁹ Internet izvori (Firme koje imaju biografije, blogovi arhitekata?)

⁴⁰ David M i Dadić-Dinulović T.: *Scenski prostori Radivoja Dinulovića*, Clio, Beograd, 2009.

privatnog života autora, u metodološkom smislu daju vredan i koristan model za hronološki prikaz rada arhitekta, ali i priliku za detaljno proučavanje i razumevanje mogućeg delovanja pojedinca u jednom specifičnom prostorno-vremenskom kontekstu. Katalozi dobitnika Tabakovićeve nagrade za arhitekturu sa biografskim podacima i prikazanim ishodima, uglavnom projektima i najznačajnijim realizovanim objektima i kompleksima, omogućavaju sagledavanje delovanja 21 arhitekta, dobitnika nagrade. Osim o biografskim podacima, ovi katalozi govore i o uspostavljenom sistemu vrednovanja u oblasti arhitekture. U okviru *Enciklopedije Novog Sada* objavljene su kratke biografije novosadskih arhitekata, koje je priredio Slobodan Jovanović. U knjizi *Arhitektura u Vojvodini XX veka*⁴¹ Vladimir Mitrović je u posebnom poglavlju predstavio pojedine značajne autore. Od ukupno 110 prikazanih kratkih biografija sa bibliografijom i korišćenom literaturom, 33 arhitekta su ostvarili svoju praksu u Novom Sadu, tokom izabranog perioda. U stručnim časopisima objavljeno je nekoliko intervju sa novosadskim arhitektama.⁴² Posebno značajan je intervju sa arhitektom Rankom Radovićem koji je publikovan u knjizi *Slojeviti putevi Ranka Radovića*⁴³ Milorada Jevtića.

Ishodi delovanja novosadskih arhitekata prikazani su u katalozima izložbi istaknutih manifestacija: Novosadskog oktobarskog salona, Sremskomitrovačkog salona, Salona arhitekture u Novom Sadu, Tabakovićeve nagrade za arhitekturu, Forme, kao i pojedinačnih događaja.⁴⁴

Monografije pojedinih institucija i udruženja predstavljale su polazište za istraživanje delovanja u pojedinim oblastima. U okviru monografije *Novi Sad–Slika grada*⁴⁵ izdate povodom 35 godina postojanja JP *Urbanizam* dat je spisak svih zaposlenih u Zavodu od 1960. do 1995. Navedena su imena 55 arhitekata i podaci o godištu, završenom fakultetu, periodu kada su radili u firmi i o poslovima koje su obavljali (npr. urbanističko planiranje i projektovanje, savetnik, šef, organizacija i izrada urbanističko-tehničkih uslova). U monografiji *Zavod za urbanizam Vojvodine*⁴⁶ dat je pregled razvoja ove institucije u periodu druge polovine XX veka. Postoji objedinjen spisak svih zaposlenih,

---

⁴¹ **Mitrović V.:** *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Akademska knjiga i MSUV, Novi Sad, 2010.

⁴² Razgovor sa arhitektama Lazarom Kuzmanovim, Milanom Kovačevićem, Dubravkom Đukanović i Draganom Marinčićem: „Gubljenje identiteta grada”, vodio Darko Polić, *DaNS br. 78*, Novi Sad, 2014, str. 26-29

⁴³ **Jevtić H.M.:** *Slojeviti putevi Ranka Radovića*; Osim ove objavio je i knjigu „Snaga graditeljstva”, knjiga intervju,

⁴⁴ Pojedinačni događaji: izložbe Nemanje Radusinovića, Dragana Ivkovića, Vase Krčmara, Lazara Kuzmanova i dr.

⁴⁵ **Pajović D.** (ur.): *Novi Sad–Slika grada*, JP „Urbanizam”, Novi Sad, 1996.

⁴⁶ **Manojlović P.** (ur.): *Zavod za urbanizam Vojvodine*, JP Zavod za urbanizam Vojvodine Novi Sad, Novi Sad, 2014.

bez dodatnih podataka. U monografiji povodom obeležavanja jubileja UPIDIV-a – 50 godina⁴⁷ od osnivanja, priređene su biografije pojedinih istaknutih članova arhitekata.⁴⁸

1.7. Kratak prikaz rada

Rad obuhvata istraživanje savremenih arhitektonskih praksi, formiranih u Novom Sadu u periodu od 1980. do 2010. godine. Sastoji se iz dve celine: teorijskog polazišta i empirijskog istraživanja. Teorijski okvir postavljen je kroz ispitivanje i sistematizaciju ključnih pojmova čije određenje predstavlja polazište za dalji rad. Drugi deo disertacije koncipiran je kao višeslojno istraživanje obuhvata proveru postavljene teze u širem kontekstu – Venecijanskom bijenalu arhitekture, a potom i u okviru Novog Sada, posmatranom u periodu od 1980 do 2010. godine.⁴⁹ Rad je strukturiran u okviru deset poglavlja.

U prvom poglavlju – *Uvodu*, definisani su predmet rada, ciljevi istraživanja, postavljene su naučne hipoteze, objašnjena je primenjena metodologija, navedena su prethodna istraživanja i dat je kratak prikaz rada. Drugo poglavlje – *Teorijske osnove istraživanja – o arhitektonskim praksama*, podeljeno je u dva potpoglavlja. U prvom je određen pojam arhitektura, a u drugom arhitektonska praksa. U prvom potpoglavlju – *Pojam i osnovno određenje arhitekture*, definisan je pojam *arhitektura* u etimološkom i opštem smislu, a potom su date najznačajnije definicije arhitekture u hronološkom nizu, od prvobitnih do današnjih. U posebno delu je arhitektura razmatrana kao sinteza teorije, prakse i obrazovanja. U drugom potpoglavlju – *Pojam i osnovno određenje arhitektonske prakse* sastavljenom iz dva potpoglavlja, izvršena je detaljna analiza predmeta rada. U prvom je određeno etimološko i opšte značenje termina praksa, a potom su u drugom potpoglavlju – *Osnovno određenje arhitektonske prakse*, detaljno objašnjene najznačajnije teme istraživanja. Arhitektonska praksa je analizirana u odnosu na nekoliko relevantnih pojmova u okviru dve celine. Prvo je istražena relacija rad-praksa, a nakon toga sagledana je iz ugla arhitekta kao aktera prakse. Treće poglavlje – *Događaj – okvir za prikazivanje i promišljanje savremenih arhitektonskih praksi*, sastoji se iz dva potpoglavlja. U prvom je određen termin *događaj* u savremenoj arhitektonskoj

---

⁴⁷ **Rajčetić Z, Mitrović V, Nedeljković U.:** *UPIDIV 50 godina: Na ramenima velikana*, UPIDUV, Novi Sad, 2014.

⁴⁸ Prikazane su biografije Miroslava Krstonošića, Mirka Stojnića, Miroslava Šilića, Nikole Stojanovića, Dejana Rapajića, Predraga Stepanića, Nemanje Radusinovića, Lazara Kuzmanova i Miodraga Tabačkog.

⁴⁹ U cilju detaljnijeg istraživanja i boljeg razumevanja kompletnog procesa transformacije arhitektonskih praksi, osim izabranog vremenskog perioda od 1980. do 2010, u kratkim crtama prikazan je period koji prethodi, od 1945. do 1980, kao i onaj koji sledi – posle 2010. godine.

praksi, a u drugom, pod nazivom *Venecijansko bijenale arhitekture 1980-2016*. prikazan je proces transformacije savremene arhitektonske prakse na osnovu hronološke analize niza događaja jedne od najznačajnijih međunarodnih manifestacija iz oblasti arhitekture. U okviru četvrtog poglavlja – *Fenomenološko posmatranje arhitektonskih praksi u Novom Sadu u periodu 1945-2016*. prikazane su najznačajnije pojave koje su obeležile proces promene savremene arhitektonske prakse. U svakom od pet potpoglavlja obrađen je jedan karakterističan vremenski period. Objašnjene su odlike društveno-političkog konteksta, promene u tradicionalnim oblicima delovanja – urbanističkom i arhitektonskom planiranju i projektovanju, u oblasti zaštite graditeljskog nasleđa i dizajna. Osim toga, zabeležene su novine u publicističkoj i izložbenoj delatnosti, kao i u oblasti obrazovanja, aktivizma i vrednovanja rada arhitekata. Posmatrane su i promene u organizacionim oblicima rada i evidentirane su karakteristične institucije i preduzeća, kao i udruženja građana. Peto poglavlje – *Rezultati empirijskog istraživanja–Savremene arhitektonske prakse u Novom Sadu* sastoji se iz dva potpoglavlja. U prvom je izložen proces formiranja dokumentacione osnove i definisanja metodološkog aparata za realizaciju rada. U drugom potpoglavlju prikazani su rezultati istraživanja dobijeni na osnovu realizovane ankete sa 145 arhitekata Novog Sada. Poglavlje je strukturirano u šest tematskih segmenata. Prikazani su opšti podaci o arhitektama i delatnostima. Rezultati istraživanja o osnovnim oblicima prakse, kreativnim procesima, mogućim ishodima, upotrebljenim sredstvima i uticajima koji određuju praksu, izloženi su u posebnim potpoglavljima. Važan deo rezultata istraživanja su mišljenja arhitekata o određenim segmentima prakse. U dve celine prikazana su najznačajnija stanovišta o kreativnim procesima i postojećem i mogućem sistemu vrednovanja. Na kraju, u okviru šestog poglavlja – *Zaključna razmatranja* prezentovani su zaključci istraživanja. Kao poseban zaključak navedeno je da rad, osim što omogućava uvid u proces transformacije delovanja arhitekata u jednom specifičnom prostorno-vremenskom kontekstu kao što je Novi Sad, otvara niz novih tema. Najznačajnija je zalaganje za pomeranje fokusa istraživanja, prikazivanja i vrednovanja discipline na osnovu ishoda rada, ka proučavanju razvoja kreativnih aspekata procesa arhitektonskog delovanja i stvaranja. U ovom kontekstu proces istraživanja i mišljenja je izuzetno značajan. Za razliku od prethodnih određenja discipline kao umetnosti građenja, danas je važno građenje autentičnog mišljenja. Doprinos ove disertacije je u tome da ukaže na neophodnost uspostavljanja raznih formata u kojima je danas moguće misliti o arhitekturi – kritički preispitati dosadašnje stavove i uticati na formiranje novih koji mogu doprineti

uspostavljanju progresivnih promena u širem kontekstu. Uloga i značaj obrazovne institucije – posmatrane kao prostor promene, timskog rada različitih profesija, ali i ličnog usavršavanja u procesu samoizgrađivanja – danas je presudan. U sedmom poglavlju dat je spisak literature, dok je u osmom naznačen izvor ilustracija. Deveto poglavlje obuhvata dokumentaciju koja se odnosi na anketu. Priložen je spisak arhitekata koji su učestvovali u istraživanju, kao i prvi i drugi metodološki aparat na osnovu kojih je realizovano anketiranje, tj. sticanje uvida u celokupan proces transformacije arhitektonske prakse, kao i spisak tabela i grafikona. U desetom poglavlju priložena je biografija kandidata.

„Od svih umetnosti, arhitektura je umetnost čija su ostvarenja najskuplja. Mada je ona u isto vreme i umetnost čije je korišćenje najpostojanije i najopštije, dakle, preka potreba za čoveka, „biće“ koje je isto toliko neprijatelj svake vrste teškoća koliko i privrženo vlastitoj dobroti. Naime čovek joj duguje svoje održavanje; društvo– svoje postojanje; sve umetnosti – svoje rođenje i razvoj; jednom rečju korist. **Najveća društvena i pojedinačna korist, to je jedini cilj arhitekture.** (...) Arhitektura je pravljena od čoveka za čoveka.“⁵⁰

2. TEORIJSKO POLAZIŠTE ISTRAŽIVANJA – O ARHITEKTONSKIM PRAKSAMA

2.1. Pojam i osnovno određenje arhitekture

Arhitektura je složen pojam i nije ga lako objasniti, mišljenje je mnogih teoretičara i praktičara. „Verovatno ne postoji definicija koja bi mogla da objasni i obuhvati ukupnost arhitekture: od „igre oblika na svetlosti“ do „nauke o prostoru“, „tehnike“ „umetnosti“ ili „veštine“ građenja kuća– preko pomirljive konstatacije da predstavlja „nešto između“ nauke (tehnike) i umetnosti.“⁵¹

2.1.1. Etimološko i opšte značenje pojma

Ako se analizira etimološki, reč „arhitektura“ je složenica i nastaje od dve reči starogrčkog porekla: „arhi“ i „tekonikos“. Prva označava prvo, prvenstveno, početak, a druga znači graditelj, konstruktor, neimar. Spajanjem ove dve reči dobijeno je osnovno i izvedeno tumačenje:

- Osnovno u odnosu na subjekat, tj. vršioca radnje: drvodelja, predvodnik, prvi graditelj
- Izvedeno u odnosu na radnju, tj. proces: prvo stvaranje – prvaumetnost, praumetnost

Složenost određenja arhitekture prisutna je već u tumačenju etimološkog značenja. Rakočević smatra „da susret ove dve reči („arhi“ kao prvo i „tekonikos“ kao graditelj) pojačava smisao svake od njih ponaosob, tako da se postiže neočekivano mnogo. „Arhi“ od „tekonikosa“

⁵⁰ **Diran.:** *Pregled predavanja*, Građevinska knjiga, Beograd, str. 249

⁵¹ **Karolić R.:** *Projekat i objekat u arhitekturi, Izgradnja br. 50*, Beograd, 1996, str. 567-573

pravi mnogo više nego što bi to bilo da je u pitanju obično građenje – pa tada „građevina“ postaje „prvograđevina“; i to zbog toga što prestaje da bude samo koristan (utilitarni) prostor, u njoj se javlja lepota kao sastavnica, ali i neizostavna dopuna graditeljskog gesta.“⁵² Za Miloševića arhitektura označava praveštinu, tj. praumetnost, prvu umetnost, umetnost iz koje su sve druge umetnosti postale i potekle dalje svojim tokovima.⁵³

Osim tumačenja na osnovu starogrčkog, etimološko značenje može se odrediti i na osnovu latinskog jezika. Sufiks *ura* označava radnju, proces i (ili) ishod. Na osnovu svega izloženog, pojam *arhitektura* etimološki označava proces rada ili ishod delovanja arhitekta, možda najtačnije – arhitektura je disciplina koja obuhvata i procese i ishode delovanja arhitekta.

Arhitektura se ne može definisati samostalno. Ona je uvek posredna, a u procesu određenja pojedini autori upotrebljavaju različite pojmove. Najčešće su korišćeni nauka i umetnost. Prema Diranu „arhitektura je istovremeno i nauka i umetnost“⁵⁴. Rosi smatra da se arhitektura razlikuje „od svake druge nauke i umetnosti zato što daje konkretnu formu društvu i zato što je srasla sa njim i prirodom.“⁵⁵ Mnogi autori detaljnije objašnjavaju pojam *umetnost* prilikom definisanja arhitekture. Za Gropijusa arhitektura je „društvena i socijalna umetnost“, a za Dženksa „politička umetnost“. Međutim, za Dinulovića „arhitektura nije umetnost po sebi, već primenjena umetnost, tj. programska umetnost. Ono što čini arhitekturu su funkcije koje se artikulišu kroz program, a program daje biće arhitekturi.“⁵⁶ Šuvaković proširuje tumačenje i smatra da je arhitektura „danas primenjena nauka zasnovana na sintezama ili interdisciplinarnim odnosima tehničkih nauka, primenjenih umetnosti, industrijskog dizajna i „visoke umetnosti“⁵⁷. U opštem smislu arhitektura je određena sintezom primenjene nauke i primenjene umetnosti.

Prilikom definisanja arhitekture, grupa autora upotrebljava reči prostor, vreme i društvo, dok ih drugi postavljaju u relacione odnose. Bruno Zevi smatra daje arhitektura „umetnost prostora“, dok je za Filipa Džonsona „umetnost trošenja prostora“. Za pojedine autore arhitektura može biti

---

⁵² **Rakočević M.:** *Uvod u arhitektonsko projektovanje*, Arhitektonski fakultet, Beograd, 1998, str. 14

⁵³ **Milošević P.:** *Teorija arhitekture*, Univerzitet u Nišu, Građevinsko-arhitektonski fakultet, Niš, 2001, str. 14 (objašnjenje pojma veština prema Miloševiću: Pod pojmom veština ne u smislu umešnosti, kako mi to danas podrazumevamo kada tu reč koristimo, nego veština upravo kao umetnost.)

⁵⁴ **Diran:** *Pregled predavanja*, Građevinska knjiga, Beograd, str. 247. (Godine 1821. u uvodu svog grafičkog dela Diran piše ovako o arhitekturi. Ranko Radović u tekstu „Diranovo učenje o lepoti razumnih oblika“, u uvodu knjige „Pregled predavanja“ posvećene Diranu.)

⁵⁵ **Rosi A.:** *Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1998, str. 3

⁵⁶ Radivoje Dinulović u okviru predavanja iz predmeta „Uvod u arhitektonski dizajn“ održanog 11.10.2012. na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu.

⁵⁷ **Šuvaković M.:** *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion ART, Beograd, 2011, str. 92

odraz, a za druge pokretač jednog prostor-vremena. Najčešće je „odraz vremena u prostoru, tj. odraz društvene stvarnosti”. Dugo je posmatrana u opštem smislu, kao „pasivan objekat artikulacije društvene stvarnosti”, da bi se danas pod uticajem poststrukturalističkih kontekstualističkih teorija tretirala kao ravnopravna projekcija duhovnog samoutemeljenja, političkog konstruisanja i retoričkog samoizražavanja jednog vremena.⁵⁸ Prema Pol Virliu „arhitektura je više nego niz tehnika smišljenih da nas zaštite od oluje. Ona je instrument mere, totalni zbir znanja koji, boreći se sa prirodnom sredinom postaje sposoban da organizuje vreme i prostor društva.”⁵⁹ Kao i mnogi drugi koji ističu pozitivan uticaj i značaj arhitekture za društvo i Sedrik Prais (Cedric Price) definiše arhitekturu tako da je „to ona koja pomoću distorzije uzrokuje društveno blagotvorne uvijete za koje se do sada smatralo da su nemogući”.⁶⁰

Mnogi autori prilikom određenja pojma arhitektura upotrebljavaju reč život, odnosno egzistencija. Za Radovića je arhitektura „svetla i radosna senka ljudskog života”⁶¹, dok Zumtor smatra da „ona u prvom redu nije ni poruka ni znak, nego skrovište i podloga života koji se u njoj i na njoj odvija, senzibilna posuda za ritmove koraka na tlu, za koncentraciju rada, za tišinu sna”.⁶² Ističući pojavnost i sceničnost kao elemente određenja, Rosi smatra da je arhitektura „stalna scena čovekovih zbivanja; prepuna osećanja generacija, javnih događaja, ličnih tragedija, novih i starih događanja”.⁶³ Prilikom definisanja cilja, zadatka ili predmeta arhitekture autori na različite načine koriste reč „život”. Za Šulca „najviši smisao arhitekture je da podrži ljudsku egzistenciju”.⁶⁴ Iako mnogi smatraju da su predmet arhitekture „prevashodno kuće za: ljude, bogove...”⁶⁵ postoje i druga mišljenja. Dinulović tvrdi da je „osnovni predmet arhitekture ljudski život”,⁶⁶ a ne dizajn prostornih granica. Prilikom određenja arhitekture, osim pojedinačnih pojmova daleko više govore uspostavljene relacije. Najčešće su upotrebljavane sledeće: proces i ishod; nauka i umetnost;

---

⁵⁸Šerman K.: *O problemu istine u arhitekturi: Gotfrid Semper i pokušaj ustroja istinskog arhitektonskog sustava*, Prostor 8, Zagreb, 2000, str. 138; kod Kadijevića Duh vremena, str. 21

⁵⁹Virlio P.: *Kritični prostor*, Gradac, Čačak-Beograd, 2011, str. 16

⁶⁰Rogina K.: *Arhitektonski fokus Krešimira Rogine*, Kikagraf, Hrvatska, 2011, str. 90

⁶¹Radović R.: *Antologija kuća*, Građevinska knjiga, Beograd, str. 12

⁶²Zumtor P.: *Misliti arhitekturu*, AGM, Zagreb, 2003, str. 14.

⁶³Rosi A.: *Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1998, str. 3

⁶⁴Šulc K.N.: *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999, str. 26

⁶⁵Karolić R.: *Projekat i objekat u arhitekturi, Izgradnja br. 50*, Beograd, 1996, str. 567-573

⁶⁶R. Dinulović na osnovu razgovora sa Slađanom Milićević povodom njenog diplomskog rada.

kontekst i društvo; prostor i život. Pojam arhitektura⁶⁷ može se tačnije definisati u dijalektičkim odnosima navedenih relacija.

2.1.2. Osnovno određenje arhitekture

Hronološki posmatrano arhitektura je u antičkoj tradiciji definisana kao umetnost građenja. U I veku pre nove ere, Vitruvije⁶⁸ upotrebljava pojmove svrha, čvrstoća i lepota kao važne za jednu građevinu.⁶⁹ Smisao znači zadovoljiti funkciju⁷⁰ ili svrhu svoga postojanja, čvrstoća podrazumeva da građevina mora biti tehnički adekvatna u smislu materijalizacije, a lepota da treba da bude u skladu sa estetskim, moralnim i kulturnim nazorima koji preovlađuju u društvu.⁷¹

U delu „Arhitektura – esej o umetnosti“ Etjen-Lui Bule, arhitekta, pedagog i pisac (1728-1799), pokušava da odgovori na pitanje *Šta je arhitektura?*. Naime, on pravi distinkciju u odnosu na Vitruvijevo tumačenje, smatrajući da u toj definiciji postoji gruba omaška. Bule objašnjava da Vitruvije posledicu smatra uzrokom i dodaje „da bi se nešto izvelo treba ga prvo zamisliti. Taj plod duha, to stvaranje je zapravo ono što čini arhitekturu“.⁷² Bule smatra da je zamisao, tj. stvaralački proces koji prethodi činu građenja važno svojstvo arhitekture. Definiše je kao umetnost stvaranja i dovođenja do savršenstva bilo koje građevine. Prema Buleu građenje je u drugom planu i zato ga naziva naučnim aspektom arhitekture.

Na prelazu iz XVIII u XIX vek, Diran (1760-1835), profesor Politehničke škole u Parizu (osnovane 1795.), u okviru svog pedagoškog, teorijskog i publicističkog rada postavio je polazište za

---

⁶⁷ „Arhitektura je istina o životu i ljudima, njihovim praksama i prostorima. Skromna, optimalna ili raskošna arhitektura u sadržaju i formi istina je o nečijem okviru egzistencije i načinu života. Samo se u dijalektičkom odnosu prostora i korisnika može razumeti, misliti i graditi arhitektura.“ (Prema: Đilas M.: *Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji od 1945. do 1980. godine*, Novi Sad, 2015, doktorska disertacija, str. 119.)

⁶⁸ U predgovoru knjige dr Matija Lopac objašnjava ličnost Vitruvija. On je stručnjak-arhitekt i predstavlja interesantnu klasičnu ličnost. Iz njegovih napomena u njemu vidimo poštena i dobra čoveka koji svoje zadovoljstvo nosi u sebi, u svom znanju i radu, kome je jedina želja da koristi narodu, a nije mu nikako stalo do časti, hvale i bogatstva. Počeo je da piše da svojim radom popuni prazninu i da prilog rimskoj nauci i kulturi. (**Vitruvije: *Deset knjiga o arhitekturi***, Svijetlost, Sarajevo, 1990, str.18.)

⁶⁹ **Vitruvije: *Deset knjiga o arhitekturi***, Svijetlost, Sarajevo, 1990, str.18.

⁷⁰ **Rakočević M.: *24 časa projektovanje***, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, str.14

⁷¹ Trijadni odnos će i kasnije biti čest metod za definisanje arhitekture. Međutim, tokom vremena pojedini autori koriste različite pojmove u cilju tačnijeg određenja arhitekture. Diran upotrebljava reč korisnost (utile) kao sintetski pojam koji označava istovremeno racionalnu, ekonomičnu i funkcionalnu arhitekturu u službi zajednice. Šinkelova trijada se sastoji od: konstrukcije, običaja-poznavanja istorije, prirode-lepote. Za Blondela, Sosijeta, Ženerala, Gimara i Nervija arhitektura je: forma, struktura i funkcija. Lavrik i Jvreinov osim funkcije i konstrukcije dodaju kompoziciju. Blondel je i svoju nastavu raspoređivao u tri dela: dekoracija, distribucija, konstrukcija. Ranko Radović inventuje „3M“: motiv, metoda, materijali. (Prema: **Stanojević I.: *Skulptura koja krade arhitekturu***, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2010, str. 11) Verovatno je Viole le Dikova definicija najkraća i veoma jednostavna: *Arhitektura je „oblik koji se daje idejama“*.

⁷² **Bule: *Arhitektura – esej o umetnosti***, Građevinska knjiga, Beograd, 1999, str. 17

racionalnije shvatanje arhitekture. Diran arhitekturu određuje kao umetnost projektovanja i izvođenja svih javnih i privatnih zdanja. Detaljnije objašnjava da se ona razlikuje od drugih umetnosti po svom cilju, a to je da „pruža čoveku najneposrednije, najveće i najbrojnije koristi“.⁷³

Tokom XX veka niz autora na autentičan način objašnjava tezu da je arhitektura „više od građenja“. Korbizje (1889-1965), „arhitekta, istraživač, slikar i mislilac“⁷⁴ u delu *Ka pravoj arhitekturi* potvrđuje stav da je „arhitektura stvar umetnosti, fenomen emocije, izvan pitanja građenja“. Za razliku od građenja kome je cilj da obezbedi stabilnost objekta, zadatak arhitekture je da „uzbudi“, tj. da nas osvoji, a to se postiže dostizanjem skladnosti u okviru građevine. „Arhitektura, to je „skladnost“, to je „čista tvorevina duha“ tvrdi Korbizje.⁷⁵

U procesu definisanja arhitekture, osim pojmova umetnost i građenje, od početka XX veka mnogi autori upotrebljavaju i na različite načine objašnjavaju pojam prostor.⁷⁶ Razlikujemo niz mogućih tumačenja. Najčešća je podela na stvaran, odnosno fizički prostor i apstraktan, tj. onaj koji služi da opiše prvi.⁷⁷ Hajdeger uvodi i objašnjava pojam „egzistencijalni prostor“. Ovaj termin je predstavljao polazište za francuskog filozofa i fenomenologa Merlo-Pontija⁷⁸ da definiše „arhitekturu kao disciplinu koja se bavi artikulacijom egzistencijalnog prostora“.⁷⁹ U ovoj definiciji se pod prostorom misli na fizički prostor. Međutim, danas postoje i drugi oblici, kao na primer optički i medijski prostor. Uključivanjem i ovih tumačenja moguće je proširiti definiciju arhitekture tako da se proces artikulacije može odnositi i na druge prostorne oblike i nivoe.

---

⁷³ Diran, *Pregled predavanja*, Građevinska knjiga, Beograd, str. 249.

⁷⁴ U naslovu uvodnog teksta knjige „Ka pravoj arhitekturi“ ovim rečima ga određuje prof. dr arh. Oliver Minić, dugogodišnji urednik časopisa „Arhitektura urbanizam“

⁷⁵ Korbizje, *Ka pravoj arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999, str 9

⁷⁶ Za Bruna Zevija arhitektura je „umetnost prostora“.

⁷⁷ Niz autora na različite način objašnjava pojam i značaj prostora u arhitektonskom diskursu. Stričić navodi: „Prostor je najbitniji i najelastičniji pojam u arhitekturi“. (Milenković B.: *Arhitektonska analiza 2*, Građevinska knjiga, Beograd, 2009, 129; Prema Šulcu: „Starinska koncepcija jedinstvenog prostora se prema tome razbija na nekoliko „prostora“: konkretni fizički prostor (mikro, svakodnevni i makro) i na apstraktne matematičke prostore, što ih je čovek izmislio da bi opisao svoj fizički prostor sa većim ili manjim stepenom aproksimacije. Teorija relativiteta nas je odvela još i dalje, zamenjujući raniju predstavu o komadima materije u trodimenzionalnom prostoru, serijom događaja u četvorodimenzionalnom kontinuumu prostor-vreme.“ (Šulc K.N.: *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999, str. 15; Maja Đilas smatra da se „tokom druge polovine 20. vijeka, pojam prostor transformisao od nositelja apstraktnih matematičkih atributa, do prostora kao pozornice društvene interakcije. (Đilas M.: *Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji od 1945. do 1980. godine*, Novi Sad, 2015, doktorska disertacija, str. 7)

⁷⁸ Egzistencijalizam je filozofski smer koji u središte stavlja promišljanje, raspravu i prikazivanje smisla ljudskog postojanja. Egzistencijalizam se razvijao od kasnih dvadesetih do kraja pedesetih godina prošlog veka. Predstavnici su Martin Hajdeger, Merlo-Ponti (1908-1961) i drugi.

⁷⁹ „Moris Merlo-Ponti koji u svojoj knjizi *Percepcija prostora* govori kristalnim jezikom kako je (svaka) egzistencija prostorna, odnosno kako svaki prostor po svojoj prirodi mora biti egzistencijalan.“ Ranko Radović u uvodu knjige Šulc K.N.: *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999, str. 8

Pojedini autori prilikom definisanja arhitekture pojmu prostor dodaju i termin događaj. Bernard Čumi, uticajni teoretičar i praktičar savremene arhitekture u okviru svojih konceptualnih projekata, tekstova i pedagoškog rada, koristi pojam događaj, u cilju definisanja arhitekture, tj. proširenog shvatanja ove discipline, često koristeći ne-arhitektonska sredstava (plakat, kolaž, tekst, dijagram...) i konceptualne strategije. Čumi vidi arhitekturu kao događaj unutar nekog prostora i zaključuje da prostor bez subjekta, odnosno prostor koji se ne koristi, uopšte nije prostor.⁸⁰ On ukazuje da „nema arhitekture bez događaja, nema arhitekture bez radnje, bez delovanja, bez funkcije. Arhitektura je posmatrana kao kombinacija prostora, događaja i pokreta bez hijerarhije ili prednosti među tim pojmovima“.⁸¹

Polazeći od poststrukturalističkih teorija, a prema novim heterogenim pristupima, Šuvaković tvrdi da je „arhitektura najčešće interpretirana kao složeni višemedijski materijalni tekstualni događaj“. Smatra da je „višemedijska jer se posmatra ne samo kao pasivni prostor nastanjivanja, nego kao heterogeni ideološki instrumentarijum konstituisanja interaktivnog, životnog i komunikacijskog društvenog trenutka i društvenih realnosti“.⁸²

Antoni Vidler (Antony Vidler), američki kritičar i istoričar arhitekture, takođe nastoji da arhitekturu definiše kao disciplinu. Polazeći od istraživanja, Rosalind Kraus (Rosalind E. Krauss), u tekstu objavljenom 2004. upotrebljava termin *prošireno polje arhitekture*. „Prema Vidleru, polje arhitekture je prošireno kroz traženje odgovora na (više od jednog veka) neprevaziđene dileme o dvojnosti u arhitekturi: forma i funkcija, istoricizam i apstrakcija, utopija i realnost, konstrukcija i njen omotač. Tokom devedesetih godina XX veka pojavila su se tri „nova ujedinjena principa“ -ideje o pejzažu, analogije sa biološkim formama i novi koncept arhitektonskog programa.“⁸³

Aron Betski, teoretičar arhitekture i kustos⁸⁴ u uvodnom tekstu povodom Bijenala arhitekture održanog 2008. godine iznosi nekoliko stavova koji dopunjuju dosadašnja istraživanja na temu definisanja arhitekture. Prema Betskom „arhitektura nije građenje... arhitektura je nešto

---

⁸⁰ Tokom sedamdesetih godina strukturalizam i poststrukturalizam su uticali na grupu arhitekata, među kojima su Bernard Čumi (Bernard Tchumi), Najdžel Kots (Nigel Coates) i Rem Kolhas (Rem Koolhaas). Polazeći od radova filozofa i teorijskih razmatranja pojma događaj, arhitekta i urbanisti istražuju načine na koji prostor može biti korišćen ili kako arhitektonsko/urbanistički prostor može da stvara događaje.

⁸¹ Čumi B.: *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004, str. 111

⁸² Šuvaković M.: *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion ART, Beograd 2011, str. 98

⁸³ Ivan Stanojev (Prema: <https://artforum.com/inprint/issue=200404&id=6576>)

⁸⁴ Aron Betski je bio direktor Holandskog instituta za arhitekturu u Roterdamu i direktor Umetničkog muzeja u Sinsinatiju. Betski je tri puta bio kustos holandske selekcije na Venecijanskom bijenalu, a 2002. godine je dobio i Zlatnog lava za najbolji nacionalni paviljon.

drugo... način na koji mislimo i govorimo o građevinama, način na koji ih reprezentujemo i gradimo....uopšteno, način reprezentacije, oblikovanja, možda čak i nuđenja kritičkih alternativa za sredinu koju stvaraju ljudi“.⁸⁵ Polazeći od tvrdnje da je arhitektura više od uobičajene prakse građenja, dovodeći je u vezu sa filozofijom, načinom mišljenja, eksperimentom, kao i teorijom, Betski očekuje od učesnika bijenala da iznesu svoj stav o tome šta jeste suština arhitekture danas. Odgovor na postavljeno pitanje Betskog dali su između ostalih i hrvatski arhitekti Penezić i Rogina u instalaciji „Tko se boji vuka još u digitalnoj eri“. Oni danas arhitekturu shvataju kao „široko polje u kojem se otvaraju i uspostavljaju novi odnosi između različitih područja i disciplina“.⁸⁶

Na osnovu svega može se zaključiti da su u procesu definisanja arhitekture kao discipline autori upotrebljavali različite pojmove –*građenje, umetnost, prostor, egzistencija, događaj i polje*. Posmatrano hronološki, postojali su termini koji su se uvek upotrebljavali. Takođe, paralelno sa promenama društva, proširivalo se određenje. U definiciji arhitekture termini radnja ili proces, građenje, stvaranje ili artikulacija su stalni. U cilju tačnijeg objašnjenja delovanja uveden je pojam umetnost. Ukoliko se definiše termin *umetnost*, dobijaju se nova, tačnija značenja. Od početka XX veka dodavanjem pojma *prostor* označen je predmet građenja, tj. delovanja. Potpunije određenje pojma *prostor* usložnjava tumačenja arhitekture. Posmatrajući egzistencijalni prostor i njegove promene kroz vreme, širi se razumevanje ove discipline. Događaj, kao višeznačan pojam upućuje na nove ravni u definisanju. Otvara se niz mogućnosti i pitanja – događaj kao radnja, akcija, kretanje, prikazivanje, ishod, pomak, ali i vrednovanje. Termin *polje* danas ima funkciju da objedini sve pojmove koji determinišu arhitekturu, ali i da označi otvorenost procesa određenja discipline.

---

⁸⁵ Aaron Betsky “Out Trehe: Architecture Beyond Building” <http://www.labienale.org/en/exhibition/en/.html>,62180 Posećeno 2. oktobra 2008. (Prema **Blagojević LJ.**: Metodske, konceptualne i sadržinske osnove reprezentacije prakse arhitektonsko-urbanističkog projektovanja i teorije savremene arhitekture, Arhitektura i urbanizam br.24/25, Institut za arhitekturu i urbanizam, Beograd, 2009, str. 16)

⁸⁶ **Rogina, Penezić i grupa autora:** *Tko se boji vuka još u digitalnoj eri?*, V.B.Z, Zagreb, 2008

„Praćenje dinamičnog razvoja sveopšte ljudske misli, njeno presađivanje u rasadnik arhitekture u meri koja joj odgovara, jačanjem njenog potencijalnog napona u prostorno vremenskom smislu predstavlja ujedno i put za samoizgrađivanje sopstvene stvaralačke ličnosti. Čovek jedinka može biti nadaren za arhitekturu, bar tako se tvrdi, ali se celovit arhitekt kali misaonim poniranjem u rad; u to može verovati svaki mlad čovek. Darovitost nije ništa drugo do obaveza da se ona pomno neguje, razvija i usavršava.“⁸⁷

2.1.3. Arhitektura – sinteza prakse, teorije i obrazovanja

Osim u opštem smislu, arhitektura se može definisati i na osnovu tri oblasti zastupljene u svim fazama razvoja. Iako se praksa, teorija i obrazovanje u okviru arhitekture mogu posmatrati i definisati izdvojeno, za ovo istraživanje daleko je značajnije sagledati ih kao celinu. Arhitekta Milenković smatra da nije moguće podeliti disciplinu na teoriju i praksu, jer „danas je jasno da umeti nešto raditi, pre svega je i znati kako raditi“.⁸⁸ Dodaje da „naše vreme ne može da razdvaja razumevanje, objašnjenje i ocenu na pojedinačne radnje“.⁸⁹ Razliku između teorije i prakse nije mogao da ustanovi tokom svog profesionalnog života.

Posmatrano hronološki za jedinstvo teorije i prakse zalaže se i Vitruvije u I veku pre nove ere. Polazeći od obrazovanja arhitekata, piše da je neophodno da se ono sastoji iz više nauka i različitih znanja. Prema Vitruviju arhitekturu čine praksa i teorija. Praksa predstavlja sposobnost koja se stiče vežbanjem tj. praktičnim radom. Teorija se odnosi na zakone koji služe da se delo razume. Vitruvije nakon detaljnog opisa obrazovanja zaključuje da „kao i u svemu drugome, tako je i u arhitekturi sadržano ovo dvoje: kakva se stvar prikazuje i šta ona znači.“⁹⁰

U renesansi je odnos između teorije i prakse predmet čestih rasprava. Veoma važno je razjašnjenje koje je ponudio Alberti. On smatra da je bavljenje arhitekturom bez teorije samo zanat, a ne disciplina.⁹¹ Nakon perioda razdvajanja obrazovanja od prakse, prisutnog u doba razvoja akademija u Francuskoj, tokom dvadesetih godina XX veka dolazi do ponovnog uspostavljanja

---

⁸⁷ Perović M., Krunic S.:(ur) *Nilola Dobrović, Eseji, projekti, kritike*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1998, str. 113

⁸⁸ Milenković B.:*Arhitektonska analiza 2*, Građevinska knjiga, Beograd, 2009, str.178

⁸⁹ Milenković B.:*Arhitektonska analiza 2*, Građevinska knjiga, Beograd, 2009, str.178

⁹⁰ Vitruvije: *Deset knjiga o arhitekturi*, Svijetlost, Sarajevo, 1990, str. 11-17

⁹¹ Kostof S.:*Arhitekta– profesija kroz istoriju*, Građevinska knjiga, Beograd, 2007, str. 141

jedinstva discipline u okviru škole Bauhaus⁹². Upravo prostor obrazovanja predstavljao je mesto ostvarene integracije arhitekture kao profesionalne discipline.

Sl. 1,2 Učenici na terasi zgrade Bauhaus škole; Nastavnici Bauhaus škole (Walter Gropius, Lionel Fajninger, Georg Muha, Paul Kle, Oskar Šlemer, Vasilij Kandinski...)

Valter Gropius u delu „Sinteza u arhitekturi” osim što objašnjava osnovne principe na kojima se zasniva Škola, iznosi i svoje stavove i verovanja. Za njega je sinteza ključna reč. Koncept jedinstva različitosti bio je prisutan u svim aspektima škole: od nastavnog programa do kolektiva – skupa pojedinaca okupljenih oko zajedničke ideologije.⁹³ U nastavnom procesu ostvareno je jedinstvo praktične i teorijske nastave.⁹⁴ Pripremni kurs u trajanju od šest meseci predstavljao je polazište za dalji rad. Ciljevi su bili visoko postavljeni. Osim razvijanja timskog rada, težili su “ostvarivanju savršenih standarda, a ne kreiranju prolaznih novotarija”. Koncept Škole kao „osnovne jednostavnosti svih projekata u odnosu na život bila je dijametralno oprečna koncepciji *larpurlartizma*: koncepciji poslovnog života koji postaje sam sebi svrhom”.⁹⁵ Polazište je bilo pronalaženje novog pristupa, oživljavanje duhovne kreativnosti i uspostavljanje novog stava prema

---

⁹²Bauhaus je bila Državna škola za arhitekturu i primijenjenu umjetnost u Nemačkoj koju je osnovao arhitekt Walter Gropius 1919. godine u Weimaru. Cilj škole bio je stvaranje novog odnosa između industrije i umetnosti. U *Bauhausu* su se održavali školski programi obrade drva, tekstila, keramike, arhitekture, slikarstva, grafike i fotografije. Osim praktičnog rada postojali su teorijski predmeti o percepciji i boji, i to prema programima vrlo naprednim za to vrijeme, s konačnim ciljem da u učenicima oslobode stvaralačku energiju.

⁹³Timski rad Gropius objašnjava na sledeći način: „Štab saradnika i asistenata, ljudi koji ne žele raditi poput orkestra što pazi na dirigentsku palicu, već nezavisno, ali ipak u tesnoj saradnji zbog istog cilja. Pokušao sam dakle istaknuti rad na integraciji i kordinaciji, obuhvaćanju, a ne ekskluzivnosti, jer sam osećao da je umetnost građenja ukupan rad skupine aktivnih suradnika, čiju suradnju predstavlja organizam prozvan društvom.”

⁹⁴Na osnovu rasporeda oblasti delovanja prema godinama studija, kao i pojedinačnih predmeta za jednu godinu (pogledati raspored Pola Klea) moguće je utvrditi specifičan način rada u školi. Između ostalog nastava je trajala tokom celog dana. Obrazovanje i život su bili jedinstvena celina.

⁹⁵Gropius W.: *Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1961, str. 26-27

životu. Prema mišljenju Gropiusa, Bauhaus je bila prva institucija na svetu koja se usudila uključiti ovaj princip u određeni nastavni plan zasnovan i na analizi društveno-političkog konteksta.⁹⁶ Na samom početku procesa obrazovanja fokusirajući se na „ljudsko biće“ s prirodnom sklonošću za celovito shvatanje života, a ne „zanimanje“ – Bauhaus je pomerio granice dotadašnjeg tradicionalnog školovanja koje pruža jedino specijalno znanje, ali ne objašnjava smisao i sadržaj rada, niti odnos ljudskog bića prema svetu.⁹⁷ Još jedna od osobenosti ovog obrazovnog koncepta je insistiranje na uspostavljanju odnosa sa aktuelnim dešavanjima. Gropius smatra da, ako se na početku usadi stav o važnosti razumevanja aktuelnih pojava i neophodnosti uspostavljanja kritičkog dijaloga, svaki pojedinac kasnije može „da uklopi vlastiti, lični udio u stvaralački rad svojeg vremena“.⁹⁸

Zalaganje za shvatanje jedinstva discipline bez razdvajanja na posebne profesionalne linije, jedno je od mnogih uverenja na kojima se zasnivao rad Ranka Radovića. Za razliku od opšteg i ustaljenog mišljenja o podeli na teoretičare i praktičare u okviru profesije, karakterističnog za period druge polovine XX veka u prostorima nekadašnje Jugoslavije, Ranko Radović se zalaže za suprotno. On veruje „u moguću sklad najviših naučnih i pedagoških, svetskih aspiracija, sa stvarnim znanjem kako će jedan arhitekta delovati i u Smederevskoj Palanci i u Parizu, na gradilištu i u nauci, kao autor ili kao izvođač“. Ovaj stav objašnjava time što „lepota arhitekture jeste u njenoj višeznačnosti, u nizu mogućih puteva za svakog našeg đaka, i to puteva od kojih ja svaki važan i najvažniji“.⁹⁹ Kao i Vitruvije i Gropius, i Radović insistira na sintezi i celovitosti jer zna „za opasnosti specijalista u arhitekturi samoj, bilo u njenoj teoriji, bilo u njenoj praksi“. Smatra da nema (...) „arhitekture bez mišljenja i bez izvođenja – jednovremeno, jednako“.¹⁰⁰

Analizirajući rad profesora Radovića danas, Ljiljana Blagojević¹⁰¹ navodi da je on „bio jedan od ključnih učesnika u artikulaciji arhitektonskog diskursa koji je otvarao prostor za nove (i eksperimentalne) estetske prakse sedamdesetih i, naročito, postmodernizma osamdesetih u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji“. U zaključku istog rada, nakon niza objašnjenja, smatra da se može „tvrditi da je u sredinama bivše Jugoslavije, u kojima je delovao Ranko Radović, u procesu kritičkog mišljenja stvorio

---

⁹⁶ **Gropius W.:** *Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1961, str. 26-27

⁹⁷ **Gropius W.:** *Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1961, str. 23

⁹⁸ **Gropius W.:** *Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1961, str. 30

⁹⁹ **Jevtić M.:** *Slojeviti putevi Ranka Radovića*, Grafikom, Beograd, 1995, str. 30

¹⁰⁰ **Jevtić M.:** *Slojeviti putevi Ranka Radovića*, Grafikom, Beograd, 1995, str. 32

¹⁰¹ **Blagojević Lj.:** *Raskršća savremene arhitekture: Ranko Radović i diskurs postmodernizma*, *Kultura*, br. 134, Beograd, 2012, str. 182

nešto sasvim novo u polju arhitekture.(...) On proširuje modernistički koncept *praxis* (odnosno usko shvatanje arhitektonske prakse), na postmodernistički koncept arhitekture kao diskurzivnog polja koncepata, ideja, stavova, verovanja, dijaloga, koji čine *diskurzivne prakse*".¹⁰²

Upravo stanovište o jedinstvu discipline, zasnovane na sintezi obrazovanja, teorije i prakse, odnosno shvatanje prakse kao mnoštva mogućnosti za različita delovanja arhitekta, predstavlja polazište za dalja istraživanja u ovom radu.

Sl.3 Ranko Radović sa studentima arhitekture u okviru studentskog kampusa. Početak rada današnjeg Departmana za arhitekturu i urbanizam u Novom Sadu, 1996. godine

---

¹⁰²Blagojević Lj.:Raskršća savremene arhitekture: Ranko Radović i diskurs postmodernizma, *Kultura*, br. 134, Beograd, 2012, str. 194

“...Nema, dakle, više velikih ideja, a ni velikih reči iza kojih se možemo zakloniti, nema institucija čiji se autoritet podrazumeva, nema ideoloških, političkih, društvenih, pa ni profesionalnih vrednosti koje ne treba dovoditi u pitanje. Postoje samo lične ideje, lična uverenja, lične snage i lična odgovornost. **U arhitekturi, gde se ravnotežna tačka sila uvek nalazi između egzistencijalnih i stvaralačkih potreba, gde bi sva energija morala biti usmerena ka izgradnji sveta koji će ljudski život učiniti vrednijim, ta je odgovornost dramatično velika. Dužni smo da je budemo svesni.**”¹⁰³

2.2.Pojam i osnovno određenje arhitektonske prakse

Arhitektonska praksa je složen i višeznačan pojam. Nakon određenja pojma arhitektura, neophodno je objasniti i termin *praksa* u etimološkom i opštem smislu. Objašnjenje termina *rad* u opštem i posebnom smislu predstavljaće polazište za jasnije razumevanje ovog pojma. Nakon toga moguće je prikazati i arhitektonsku praksu kao središnji predmet ovog proučavanja. Poseban segment rada je proučavanje uloge i značaja arhitekta kao aktera prakse.

2.2.1. Etimološko i opšte značenje pojma praksa

Praksa je takođe kompleksan pojam, kao i arhitektura. Nije ga moguće objasniti na jednostavan način. Polazeći od analize etimološkog značenja otkriva se početak problema definisanja pojma. Reč grčkog porekla *praxis* (*grč. πράσσω raditi, izvršavati, činiti; πραχτιχός praktičan, uspešan*) označava radnju, odnosno bilo koju ljudsku delatnost, ali istovremeno upućuje i na dva moguća kontradiktorna značenja. Naime, praksa može označavati uobičajenu radnju, ali i onu koja ima posebnu vrednost. Ukoliko se analizira današnja situacija, zaključuje se da se u svakodnevnom jeziku reč praksa veoma često upotrebljavau vrlo različitim situacijama. Jednom se podrazumeva ustaljeni običaj ili navika, drugi put – nova zbivanja koja pokazuju neodrživost ustaljenih shvatanja, treći put praksa označava iskustvo, četvrti put pod praksom se mislina vežbu,

---

¹⁰³ **Dinulović R.:** The ideological Function of Architecture in the Society of Spectacle, De re Aedificatoria, Architecture&Ideology, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 53, Ideološka funkcija arhitekture u društvu spektakla, *Međunarodna konferencija ARHITEKTURA I IDEOLOGIJA*, Beograd, 28-29. septembar 2012. godine

dok peto značenje obuhvata delovanje određene osobe, itd.¹⁰⁴ Navedeni primeri mogućeg tumačenja ukazuju da je definisanje pojma *praksa* neophodno započeti objašnjenjem termina *rad*.

Prema savremenim naučnim studijama pojam *rad* jedan je od najsloženijih pojmova u nauci uopšte. Sa jedne strane složenost ovog termina obrazlaže se činjenicom da ga proučava više nauka, a sa druge stavom da rad predstavlja takvu ljudsku, društvenu i kulturnu pojavu koja uslovljava mnoge druge pojave.¹⁰⁵ Prema Miloševiću „rad je osobina čoveka i osnovni uslov njegovog opstanka i razvoja”¹⁰⁶. Pojam *rad* ima dva značenja – opšte koje govori o njegovoj (skrivenoj) suštini i posebno značenje koje je objašnjeno njegovim (pojavnim) oblicima ispoljavanja u različitim oblicima društva.¹⁰⁷ U opštem smislu rad se shvata kao slobodna delatnost, a u posebnom kao ekonomska nužnost.

U naučnim studijama detaljnije su objašnjena dva osnovna stanovišta o dvostrukoj “prirodi rada”. Prema prvom – strukturalističkom pristupu, posebno značenje rada odnosi se na niz raznovrsnih aktivnosti čoveka pomoću kojih čovek ostvaruje svoju egzistenciju. Aktivnosti su određene odgovarajućom strukturom konkretnog istorijskog tipa društva i realizuju se pod dejstvom njegovih društveno-ekonomskih zakonitosti. Rad podrazumeva proizvodnju dobara i profita. Osim toga, otuđen je i ima instrumentalno-funkcionalno obeležje, tako da se integriše u postojeće društvene strukture i ostvaruje u racionalnoj koordinaciji delatnosti raznih organizacija i grupa (kao što su profesije)¹⁰⁸. Prema drugom – praksisovskom pristupu, rad je neotuđena, slobodna i stvaralačka aktivnost koja omogućava ne samo ekonomsku sigurnost čoveka, već i njegovo samoostvarenje i oblikovanje. Rad kao slobodna, stvaralačka aktivnost čoveka se određuje kao proces humanizacije prirode i naturalizacije čoveka. Taj proces je sama čovekova praksa (praxis). Ova

---

¹⁰⁴ **Petrović G.:** *Filozofija prakse*, Zagreb, Beograd, Naprijed, Nolit, 1986, str. 191

¹⁰⁵ **Milošević B., Kuljić R.:** *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str 35

¹⁰⁶ **Milošević B., Kuljić R.:** *Sociologija rada za tehničko tehnološke i organizacionoekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str 37.

¹⁰⁷ **Milošević B., Kuljić R.:** *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str 37

¹⁰⁸ Profesije su poseban oblik društvenog grupisanja koji počiva na posedovanju posebnih znanja i veština za koje je potrebno obrazovanje, a u okviru kojih ljudi obavljaju neku delatnost relativno trajno i na relativno ustaljen način, radi pribavljanja dobara za život i radi ispoljavanja vlastitih predispozicija. Profesija je nastala iz zanimanja. Za razliku od profesija, zanimanja ne moraju da počivaju na posebnom sistemskom obrazovanju, iako je i za njih potrebna određena vrsta obuke. Može se reći da su zanimanja grupe po sebi, a profesije grupe za sebe. Sa određenom vrstom zanimanja idu i odgovarajuća zvanja. Pri tome, zvanja se odnose na potrebe konkretnog radnog mesta i ona su karakteristična za savremeni način proizvodnje. (Prema: Milošević B, Kuljić R.: *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str. 121)

vrsta rada prevazilazi sve postojeće društvene strukture i odvija se u okviru posebnih pokreta ili grupa.¹⁰⁹

Prema strukturalističkom pristupu moguće je utvrditi oštru podelu između rada i nerada. U praksisovskom pristupu radu, praksa je takva prepoznatljiva osobenost čoveka koja mu omogućava da kritički osmisli kako svoju praktičnu aktivnost, tako i samo shvatanje te aktivnosti. Stvaralački aktivizam čoveka je u središtu tog pristupa radu.

U cilju detaljnijeg objašnjenja pojma praksa važno je proučiti radove članova grupe *Praxis* okupljene oko istoimenog časopisa koji je izlazio u periodu od 1964 do 1975. godine.¹¹⁰ U okviru izdavačke delatnosti i kroz organizaciju simpozijuma Korčulanske letnje škole, značajni jugoslovenski i međunarodno priznati mislioci razmatrali su niz aktuelnih problema tadašnjeg društva.¹¹¹ Jedna od univerzalnih tema, predmet diskusije pojedinih filozofa i sociologa, bila je određenje pojma *praksa*.

Gajo Petrović¹¹² u delu *Filozofija prakse* objašnjava moguće načine za definisanje ovog termina. Polazi od problematizovanja stava da je „čovek biće prakse“ i ukazuje na različita mišljenja koja daju odgovore na postavljen problem određenja prakse. Prvi stav je da se praksa kao pojam ne može odrediti i da se pomoću njega određuju drugi termini. Prema sledećem mišljenju, pojam prakse objašnjava se nabrojanjem raznih vrsta ili oblika delovanja, kao na primer „ekonomska proizvodnja, politička delatnost, umetničko stvaralaštvo, naučno-istraživački rad...“ pri čemu je važno odrediti i njihov međusobni odnos. Postoji i treće rešenje. Polazeći od hipoteze da je praksa nešto složeno, analizom strukture moguće je „otkriti one bitne odlike ili momente koji čine praksu praksom“.¹¹³

---

¹⁰⁹ Milošević B., Kuljić R.: *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str 37

¹¹⁰ Povodom obeležavanja jubileja 50 godina od osnivanja časopisa iniciran je projekat digitalizacije građe u cilju upoznavanja sa delovanjem grupe i mogućnošću daljih istraživanja. <http://www.praxis-arhiva.net/digitalni-arhiv-praxisa-i-korculanske-ljetne-skole>

¹¹¹ Svojim radovima u časopisu i u raspravama na zasedanjima Škole aktivno su učestvovali, osim jugoslovenskih mislilaca Branka Bošnjaka, Danka Grlića, Milana Kangrge, Ivana Kuvačića (sociologa), Gaja Petrovića, Rudia Supeka (sociologa), Mihajla Markovića, Ljubomira Tadića, i mnogi drugi međunarodno priznati autori XX veka kao što su Erich Fromm, Jürgen Habermas, Herbert Marcuse, Ernst Bloch, Agnes Heller, Henri Lefebvre i Norman Birnbaum. Polazna stanovišta rada grupe definisana su u prvom broju časopisa *Praxis* (1964.), u uvodnom tekstu Gaja Petrovića.

¹¹² Gajo Petrović (1927-1993) bio je jugoslavenski filozof. Jedan je od najvažnijih predstavnika praxis filozofije. Bio je jedan od osnivača, glavni urednik i spiritus movens međunarodno poznatog časopisa *Praxis* (1964-1974), časopisa koji je postao središte okupljanja i snažne profilacije grupe filozofa koji su po njemu dobili ime praxisovci.

¹¹³ Petrović G.: *Filozofija prakse*, Zagreb, Beograd, Naprijed, Nolit, 1986, str. 137

Prema mišljenju Mihajla Markovića¹¹⁴ „praksa je ona delatnost čoveka kojom on ostvaruje optimalne mogućnosti svog bića, koja je stoga cilj-po-sebi, a ne puko sredstvo za postizanje kakvog drugog cilja”.¹¹⁵ U knjizi *Sloboda i praksa* detaljnije objašnjava pojam i navodi: „To mora biti aktivnost koja je stvaralačka, u smislu da prevazilazi date oblike; kumulativna, u smislu da pruža sredstva za simboličko izražavanje svojih iskustava i ostvarenja, za čuvanje ove vrste informacija, za njihovo prenošenje budućim generacijama tako da one mogu da grade na već osvojenom zemljištu; samostvaralačka, u smislu da mlade ljudske individue, pošto su bile izložene sve većem izobilju informacija i novim izazovima, razvijaju nove sposobnosti i sklonosti. Ova specifična ljudska aktivnost je praksa.”¹¹⁶ Marković smatra da je „praksa idealna ljudska aktivnost”, kao i da ona uvek znači i afirmaciju stvaralačkih moći pojedinca, ali istovremeno i zadovoljavanje bitnih potreba drugih ljudi i zajednice kao celine.¹¹⁷

Milan Kangrga¹¹⁸ prilikom objašnjenja pojma pravi razliku između kategorije rada i prakse. Kangrga poredi moderni pojam praksa sa tradicionalnim, aristotelovskim pojmom praxisa, i naglašava bitnu razliku: moderni pojam prakse, koji je određen tezama klasične nemačke filozofije, obuhvata druge dve kategorije: *tehne* i *poiesis*.¹¹⁹

Sintezom mišljenja članova grupe Praxis može se zaključiti da pod praksom podrazumevaju poseban oblik postojanja koji je složeniji od opšte kategorije rada. Pošto su saglasni da pojmovi sloboda i stvaralaštvo direktno utiču na određenje pojma, smatraju da praksa predstavlja slobodnu stvaralačku delatnost koja u isto vreme podstiče posebne potrebe pojedinca i promenu društva u celini.

Analizom u kontekstu vremena, smisao grčke reči *praxis* bio je da označi celokupnu ljudsku delatnost. Podrazumevao je termin *tehne-umeće*, bio je suprotnost terminu *theoria* koji označava mišljenje i razlikovao se od termina *poiesis* koji označava stvaranje. Na osnovu dosadašnjih

---

¹¹⁴ Mihajlo Marković (1923–2010) bio je jedan od najznačajnijih srpskih filozofa XX veka, marksističko-humanističke orijentacije. Predavao je na više univerziteta. Bio je jedan od organizatora Korčulanske letnje škole i član saveta časopisa Praxis.

¹¹⁵ Mihajlo Marković (Prema: Mr Marija R. Milinković, *Arhitektonska kritička praksa: teorijski modeli*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012, str. 34)

¹¹⁶ **Marković M.:** *Sloboda i praksa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1991, str. 49

¹¹⁷ **Marković M.:** *Sloboda i praksa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1991, str. 215

¹¹⁸ Milan Kangrga (1923–2008) bio je jugoslovenski filozof i jedan od osnivača časopisa Praxis. Detaljnije: Lično svedočenje o osnivanju Škole <http://www.ffzg.unizg.hr/filoz/povijest-odsjeaka/korculanska-ljetna-skola>

¹¹⁹ **Kangrga M.:** *Praksa, vrijeme, svijet*, Beograd, Nolit, 1984, str. 20. (Prema Mr Marija R. Milinković, *Arhitektonska kritička praksa: teorijski modeli*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012, str. 34)

istraživanja i analize savremene upotrebe reči, može se zaključiti da termin praksa danas može da podrazumeva mišljenje, delovanje, umeće, stvaranje i unapređenje. Sintagme kao što su umetnička, kustoska i teorijska praksa, koje su danas u upotrebi, potvrđuju proširenje osnovnog značenja.¹²⁰

---

¹²⁰ **Milinković M.:** *Arhitektonska kritička praksa: teorijski modeli, doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012, str. 35

„Sama praksa je po svojoj ljudskoj suštini svrsishodna i stvaralačka, pa se rad javlja kao osnov kulture. Osobnosti stvaralačkog rada nastaju kao izraz (samo)delatnosti čoveka. (Samo)delatnost čoveka obuhvata postupke u radu, proces rada, rezultate rada i kulturno-istorijske pretpostavke u kojima je ta (samo)delatnost moguća. Vrednost te delatnosti se određuje ne samo prema sposobnostima, već i prema ostvarenju (delu). **Praksa kao stvaralački rad je osnovni posredujući činilac u interakciji čoveka i kulture. Stvaraoci su vesnici nove vizije koja može postati stvarnost. Njihovo ostvarenje je spoj društveno-kulturnih mogućnosti i ličnih sposobnosti.**”¹²¹

2.2.2. Osnovno određenje arhitektonske prakse

Tačnije određenje pojma *arhitektonska praksa* moguće je realizovati sintezom iznetih stavova članova grupe *Praksis* i osnovnih definicija arhitekture. Na početku je neophodno istražiti relaciju rad-praksa i ukazati kako i na koji način se na osnovu opštih činilaca rada može odrediti delovanje u oblasti arhitekture. Osim toga, važno je i proučavanje prakse iz ugla arhitekta kao aktera.

2.2.2.1. Arhitektonska praksa u odnosu na pojam rad

Polazište za definisanje arhitektonske prakse su dva stanovišta. Prvi podrazumeva da je tačnije određenje moguće na osnovu strukture, tj. najvažnijih odlika prakse.¹²² Prema drugom, svaki rad određuju osnovni činilci: akteri (čovek i njegove društvene tvorevine), potrebe¹²³ (koje pokreću na delovanje), interesi (koji usmeravaju delovanje), vrednosti (kojima se osmišljava delovanje), predmeti i sredstva (koji omogućavaju delovanje) i norme ili pravila (kojima se uređuje delovanje).¹²⁴ Veoma važan segment istraživanja je proces rada koji kao složen društveni proces i ima tri moguća

---

¹²¹ Milošević B., Kuljić R.: *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str. 77

¹²² Petrović G.: *Filozofija prakse*, Zagreb, Beograd, Naprijed, Nolit, 1986.) str. 137

¹²³ Rad i potrebe uvek idu zajednotako što se dopunjuju i podstiču. Ako rad predstavlja temelj u osmišljavanju ljudske egzistencije, onda su potrebe pogonska snaga delovanja i življenja ljudi. Potrebe mogu biti egzistencijalne, ali i stvaralačke. (Prema Milošević B., Kuljić R.: *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str. 72)

¹²⁴ Milošević B., Kuljić R.: *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str. 38

oblika. Čovek može delovati na prirodu, na drugog čoveka, ali i na sebe. Veoma su značajne relacije i prioriteta koji se uspostavljaju između ovih procesa. Primenjujući rezultate naučnih studija zasnovane na stanovištima o dvostrukoj „prirodi rada“ (opštoj: rad kao sloboda, i posebnoj: rad kao ekonomska nužnost) i razmatrajući osnovne činioce rada moguće je tačnije odrediti dva moguća oblika delovanje u oblasti arhitekture.

Polazeći od prvog posebnog –strukturalističkog pristupa, arhitektonski rad podrazumeva niz aktivnosti koje arhitekta obavlja u cilju pribavljanja egzistencijalnih dobara. Na delovanje utiču društveno-politički, socijalni i ekonomski kontekst, opšti zakoni o radu¹²⁵, kao i oni koji bliže uređuju odnose u okviru discipline¹²⁶. Delovanje se odvija u stručnim organizacijama i institucijama, a regulisano je i pomoću profesionalnih struktura, kao što su Komore.¹²⁷ Primeri ovakvog rada realizuju se u javnom ili privatnom sektoru, tj. institucijama uprave, zavodima za urbanizam ili zaštitu graditeljskog nasleđa, javnim preduzećima, projektnim biroima, školama, univerzitetima, ustanovama kulture. Organizacija rada¹²⁸ je veoma jasno uređen sistem sa definisanim radnim pozicijama, radnim vremenom, sredstvima, normama rada i drugim činiocima. Polazište rada su egzistencijalne potrebe arhitekta, a interesi mogu biti različiti: od unutrašnjih u okviru organizacije, do spoljašnjih, tj. naručilaca poslova i drugih aktera. Arhitekta ima određen stepen slobode i ponekad je u prilici da ostvari svoje stvaralačke potrebe. Rukovodeća mesta donose više odgovornosti, ali i mogućnosti za realizaciju progresivnih promena u zadatom institucionalnom okviru. Primeri ovakvog delovanja mogu biti urbanističko planiranje, arhitektonsko projektovanje, obrazovanje, zaštita graditeljskog nasleđa, rad u organima uprave i dr.

Prema drugom, tj. opštem pristupu, arhitektonski rad je slobodna i stvaralačka aktivnost. Osim što obezbeđuje ekonomsku sigurnost čoveka, omogućava i njegovo samoostvarenje i oblikovanje. Ovaj rad je sama čovekova praksa (praxis) i odvija se nezavisno od institucija, samostalno ili u okviru posebnih grupa, udruženja ili pokreta. Može biti organizovan po principima

---

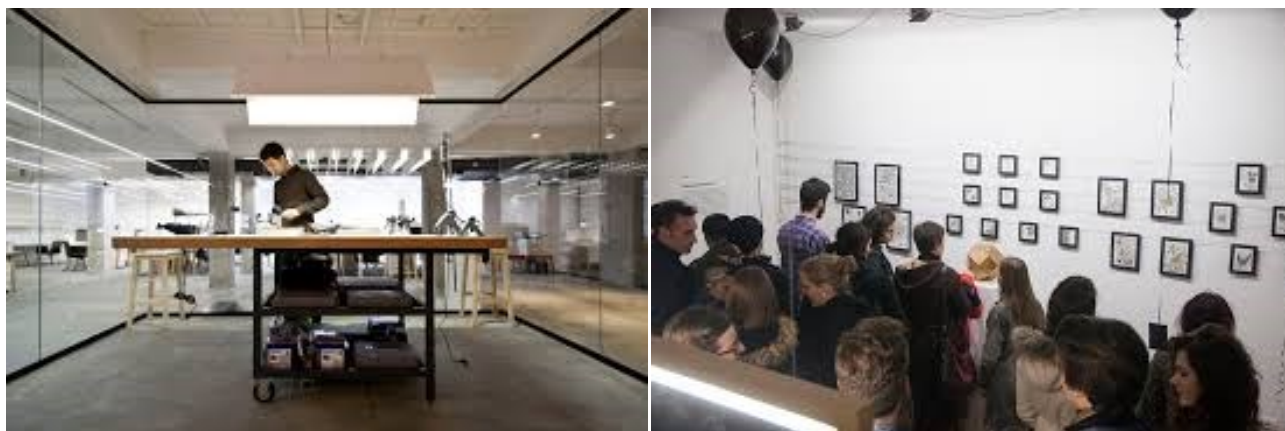
¹²⁵ Zakon o radu

¹²⁶ Zakon o planiranju i izgradnji objekata

¹²⁷ U mnogim zemljama Evropske unije formirane su Komore arhitekata. U našoj zemlji ovu funkciju vrši Inženjerska Komora Srbije. U Hrvatskoj je 2009. osnovana Komora arhitekata.

¹²⁸ Organizacija rada je veoma značajan temin za razumevanje teme. Uvek je u direktnoj vezi sa sadržajem – radnim mestom i uslovima rada. U isto vreme uslovljena je osobenostima društva. Organizacija rada je specifičan oblik i način usklađivanja odnosa između ljudi u radu i između ljudi i sredstava rada... Organizacija rada predstavlja uređen sistem uloga i uzajamnih odnosa između pojedinaca i društvenih grupa u procesu rada. U zavisnosti od oblika društva postojali su različiti oblici organizacija. (Prema: Milošević B., Kuljić R.: *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str. 40)

civilnog sektora, tj. građanskih udruženja. Jedna od alternativa je i da arhitekta ima status slobodnog umetnika ili da je *freelance* arhitekta.¹²⁹ Polazište ove vrste delovanja je određeno stvaralačkom potrebom arhitekta da svojim radom, menjajući sebe, unapređuje i zajednicu. Ovaj oblik rada inicira pojedinac ili grupa okupljena oko istih ili sličnih potreba, interesa i vrednosti. Način rada, vreme, prostor, sredstva i sve ostalo što određuje delovanje nije striktno definisano. Primeri ovakvog rada mogu biti publicistička, umetnička, kustoska, konkursna, dizajnerska, aktivistička, teorijska i slična praksa.

Sl.4,5 Nov koncept rada– Coworking, *Nova iskra*, Beograd, *Pionirska*, Novi Sad

Veoma važne komponente svakog rada su vreme i prostor. Vreme se javlja kao opšti, spoljašnji, prirodni uslov ljudskog rada. Može biti prinudno i slobodno vreme. Vreme rada i slobodno vreme pojavljuju se kao dve strane jedinstvenog procesa društvenog života čoveka. Relacija rad-slobodno vreme ne može se posmatrati u strogo omeđanim granicama, jer celokupno slobodno vreme nije oslobođeno od bilo kakvog rada.¹³⁰ Ukoliko se rad odvija u određenoj radnoj organizaciji, radno vreme je tačno definisano. Stvralačka aktivnost može biti realizovana u bilo kom prostoru i u

¹²⁹ I u ovom statusu, da bi delovao, mora da poštuje određena pravila struke.

¹³⁰ „Dakle, granica rada se pomera i izvan radnog vremena. Iako se radno vreme ispunjava obavezom, nužnošću, to ne znači da je slobodno vreme „neobavezno“ za čoveka, kao ni da u toku radnog vremena ne postoje vremenski segmenti koji su relativno slobodni od rada (radna pauza...). S druge strane, stvarno radno vreme je često duže od formalno-pravno utvrđene obaveze da se radi, što se ogleda u „prekovremenom“ i „dopunskom“ radu u kojem se nastoji da se uveća kapital ili „dopune“ dobra potrebna za egzistenciju čoveka. Prema definiciji Žorža Dimazdijea „slobodno vreme predstavlja skup zanimanja kojima se ličnost može u potpunosti prepustiti, bilo u želji da se odmori, bilo da razvije svoje sposobnosti, svoje dobrovoljno učešće u društvenim aktivnostima, pošto se oslobodi svojih profesionalnih, porodičnih i drugih društvenih obaveza“. (Prema: **Milošević B., Kuljić R.:** *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000, str. 57)

bilo koje vreme. Uvođenjem novih tehnologija, kao i novih izražajnih sredstava, dolazi do intenzivnih promena u načinu rada i života. Vrlo često se radni i životni prostor sjedinjuju, a pojmovi radno i slobodno vreme nestaju. U poslednjih nekoliko godina uočava se pojava uspostavljanja novog koncepta rada –Coworking, koji podrazumeva korišćenja radnog prostora na određeno vreme.

Polazeći od rezultata dosadašnjeg teorijskog istraživanja, kao i ličnog dvadestogodišnjeg rada u oblasti arhitekture, na različitim pozicijama, u raznim profesionalnim i organizacionim okvirima, može se zaključiti da se rad u oblasti arhitekture ne može podeliti i odrediti isključivo kao egzistencijalni ili kao stvaralački. Nije moguće ustanoviti jasnu granicu između ovih oblika. Neophodne su detaljne analize koje izlaze izvan okvira istraživanja i pripadaju interdisciplinarnom području. Može se zaključiti da su u teorijskom smislu ovo dva moguća granična oblika, dok u praktičnom smislu delovanje arhitekata pripada prostoru između ovih granica, uključujući i njih. Prema tome, arhitektonska praksa podrazumeva najopštiji pojam koji uključuje sve oblike rada, odnosno delovanja arhitekta, a termini rad i praksa koriste se kao sinonimi u ovom istraživanju.

„Pozicija arhitekture kroz taj *crossover*, u postdisciplinarnom svijetu, nije više klasična segregacija na discipline – umjetnik, arhitekt, pisac, novinar, teoretičar – to više ne postoji, kao što ni u digitalnom mediju više nema ni knjiga, ni priča, ni filma, ni televizije, već je sve u jednoj melasi. Arhitekt bi također trebao biti osoba koja ,manipulira’ svim tim mogućim medijima koji su mu na raspolaganju.“¹³¹

2.2.2.2. Arhitekta kao akter arhitektonske prakse

Arhitektonska profesija se menjala i razvijala kroz vreme, prateći promene društveno-istorijskog konteksta. Svaki poseban period karakterišu dominantni uticaji, kao i delovanje određenih arhitekata-autora ili timova. Uspostavljanje odnosa sa kontekstom, izbor načina rada, pozicije, sredstava izražavanja, mogućeg ishoda, kao i samoizgrađivanje arhitekta su činioци koji utiču na moguću karakter praxe u opštem smislu. Stvaralačko delovanje arhitekta ili tima stručnjaka može da proizvede niz novih ishoda i na taj način doprinese uspostavljanju progresivnih promena arhitekture kao discipline.

U opštem smislu, arhitekta je stručno obrazovana osoba ovlašćena da planira i projektuje arhitektonske objekte i da učestvuje ili kontrolišu njihovu izgradnju. Usled niza tema kojima se bavi, istražuje životnu sredinu, ljudski rad i potrebe. Osim toga, obrazuje, formira, razvija i utiče na izgradnju i promene životnog prostora čoveka kao pojedinca ili ljudskog društva uopšte. Arhitekta deluje u skladu sa važećim zakonitostima, pravilima i normama. Njegov rad, osim što je obeležen poznavanjem niza tehničkih principa, ima i bitne elemente umetničkog izraza.

Hronološki posmatrano, pojam arhitekta sa značenjem profesije i društvenog položaja pojavljuje se prvi put pod tim imenom u I veku pre nove ere. Na osnovu tekstova Vitruvija, može se zaključiti da je arhitekta smatran za talentovanog umetnika i naučnika. Njegovo obrazovanje je moralo biti veoma široko da bi uspešno savladao probleme građenja.¹³² Prve arhitektae su bile građevinski radnici koji su vremenom postajali rukovodioci građenja. U staroj Grčkoj arhitekta se

---

¹³¹ http://www.dans.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=197&Itemid=1 23. 5. 2014..

¹³² Vitruvije: *Deset knjiga o arhitekturi*, Svijetlost, Sarajevo, 1990., str. 12

bavio između ostalog i planiranjem, a u starom Rimu predstavnik je egzaktnih nauka, među kojima su značajne geometrija i matematika. Kasnije, tokom srednjeg veka je građevinar koji pripada esnafu. U doba renesanse arhitekta dostiže vrhunac svog statusa. Bavi se crtanjem, planiranjem, građenjem, ali i pisanjem. Sa razvojem inženjerstva tokom XIXveka dolazi do izdvajanja profesije konstruktora i izvođača, a dominantan posao arhitekta je projektovanje objekata.¹³³

Sl. 6,7,8,9 Četvorica velikih arhitekata XX veka: Frenk Lojd Rajt, Le Korbizje, Valter Gropius i Mis Van de Roe

Dvadeseti vek karakteriše niz intenzivnih promena društveno-istorijskog konteksta. Pojedini periodi obeleženi su stvaralaštvom određenih ličnosti-arhitekata. U razdoblju između dva svetska rata, a i kasnije, izuzetno je značajno delovanje modernista, a posebno Frenk Lojd Rajta (Frank Lloyd Wright), Le Korbizjea (Le Corbusier), Valter Gropiusa (Waltera Gropiusa) i Mis Van de Roe (Mies van de Rohe). Svaki od ove četvorice velikih arhitekata postavio je određena polazišta za razvoj arhitekture XX veka. Gropius iz ugla profesora i osnivača Bauhaus škole objašnjava profil arhitekta i njegovu ulogu i poziciju u budućem društvu. „Zaustavio sam se na zaključku da arhitekt ili projektant, vrijedan tog naziva, mora za ostvarivanje istinske sinteze budućeg društva zaista imati široku i sveobuhvatnu viziju. Mogli bismo je prozvati „totalitetom arhitekture“. Za takav cjelovit pothvat potrebna im je gorljiva strast žarkog pristaše i skromna popustljivost u saradnji s drugima, jer nisu u stanju obaviti sve sami, pa bili i te kako veliki. Vjerujem da će o kreativnom razvoju ekipnog rada u velikoj meri ovisiti toliko poželjna srodnost i regionalnog arhitektonskog izraza. Napustivši morbidni lov za stilovima već smo počeli izrađivati stanovite odnose i principe koji reflektiraju nov način života dvadesetog stoleća. Počeli smo shvatati da projektirati našu fizičku životnu sredinu ne znači nametnuti fiksiranu zbirku estetika, već da to znači obuhvatiti kontinuirani unutarnji razvoj, neko

¹³³ Mala enciklopedija Prosveta, Prosveta, Beograd, 1978. str. 102

uverenje što neprekidno – u službi čovečanstva obnavlja istinu.”¹³⁴ Osim toga Gropius dodaje „dobra arhitektura projekcija je samog života, pa zato obuhvaća intimno poznavanje bioloških, socijalnih, tehničkih i umjetničkih problema. Pa ipak – ni to nije dovoljno. Sinteza svih tih različitih struka ljudske aktivnosti traži čvrst karakter, a tu donekle prestaje značenje školovanja. Naš najviši cilj ipak bi trebao da bude obrazovati takav tip ljudi, koji će biti sposoban da predoče suštinu, i koje neće prerano apsorbirati uski kanali specijalizacije. Naše je stoljeće stvorilo milijune stručnjaka. Utrimo put ljudima vizije.”¹³⁵ Ovaj arhitekta smatra da će za postizanje progresivih promene u budućnosti biti jednako važan kreativan timski rad, kao i pojedinačan vizionarski stav arhitekta. Uloga obrazovanja, ali i karakter ličnosti važni su činioci procesa transformacije prakse.

Za razliku od delovanja Gropiusa, utemeljenog u principima škole Bauhausa, rad Korbizjea je drugačiji. On je „izuzetno nadareni čovek renesansnog profila, onaj, danas već pomalo zaboravljeni, pomalo potcenjeni *uomo universale*, koji skicira, crta, vaja, piše, projektuje, uči druge (Atelje u ulici Sevr u Parizu bio je rasadnik za tolike narode, od Japana do naše zemlje – Ravnikar, Vajsman, Najdhart, Pantović i drugi), organizuje međunarodne „snage” oko CIAM-a, radi konkurse, putuje svuda, drži predavanja (i za 6000 slušalaca, mladih, na pariskoj Sorboni), istražuje arhitekturu kao svoju vokaciju i još više kao sopstveni život”.¹³⁶ Na osnovu ovog opisa može se zaključiti kako i na koji način se arhitekturom bavio jedan od najznačajnijih arhitekata XX veka.¹³⁷

Bitna promena dogodila se šezdesetih godina XX veka. Umesto stvaralaca-individualaca poput Le Korbizjea pojavljuje se nova generacija arhitekata. Grupa Arhigram imala je važnu ulogu u tom periodu. Tom Mejn, koji je takođe delovao u ovom periodu, komentariše svoje lično iskustvo: „Bili smo prvi rani radikalni arhitekti, vrlo svesni da to nije aktivnost jedinke. Više je kao film. Pisac scenarija, režiser, dobar režiser, snimatelj, montažer...svi su neophodni za dobar film. Nije dovoljna jedna osoba. Arhitektura je komplikovanija kad jedan čovek sedi sam i nešto skicira. Moja generacija je postavila kao prioritet da ako imaš problem moraš da ga rešiš. Postavljaš pitanja, istražuješ, shvataš da ima mnogo lica i različitih dimenzija, i da je nemoguće uraditi sve sam. Možeš imati neke inicijalne ideje, ali one samo pokreću procese, nisu definitivne. I kad ja postavljam ideje, a još to radim, počinje proces i retko koja se moja ideja probije. Menja se, razvija u nešto što se bazira na

---

¹³⁴ Gropius W.:*Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1961, str. 162-163

¹³⁵ Gropius W.:*Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1961, str. 24

¹³⁶ Ranko Radović u uvodu knjige „Ka pravo arhitekturi”

¹³⁷ Iako su oblici delovanja različiti, dvojicu velikih arhitekata povezuje stav prema jedinstvu profesije i života.

različitim postavljenim pitanjima koja dolaze iz različitih smerova, iz urbanizma, ekologije, funkcije, tehnologije izvođenja...sve to učestvuje u oblikovanju“ objašnjava proces Mejn.¹³⁸ Tinski rad, uspostavljanje dijaloga u okviru grupe, istraživanje tokom procesa rada, ukazivanje i pokušaj rešavanja određenih problema kao odgovor na aktuelni kontekst, kao i nova sredstva izražavanja stavova, karakterišu rad ovih arhitekata, kao i grupe Arhigram. Svojim delovanjem izvan uskih birokratskih granica i elitističke estetike, uz preispitivanje granica tehnologije, oni su otvorili novo polje u arhitekturi – eksperiment i istraživanje.¹³⁹

Sl. 10, 11 Grupa Arhigram u radnom prostoru, grupa Haus-Rucker Co, Environment Transfer, 1968. pripadnici eksperimentalne arhitekture

Svako vreme stavlja pred arhitekta nove izazove, ali otvara i nove vidike. Za uspostavljanje dijaloga sa kontekstom neophodno je da arhitekta bude u kulturnom i obrazovnom pogledu višeslojna, polivalentna ličnost. Sa jedne strane važan je istraživački i pokretački duh, kao i sposobnost za misaonu delatnost u cilju saznavanja novih kulturnih i tehničkih činilaca svih vrsta, ali i otvorenost za nove tendencije u drugim oblastima stvaralaštva.

Za razliku od perioda moderne i jasno definisanih standarda građenja i rada, o postmodernoj arhitekturi ne može se govoriti kao o jednoznačnoj praksi, već pre o nekoliko tokova u okviru istog vremenskog razdoblja. Ovaj period obeležen je delovanjem više autora. Jedna od ključnih ličnosti pokreta bio je arhitekta Robert Venturi. Prekretnicu u njegovom radu, osim izgradnje kuće Vanne Venturi, predstavlja objavljivanje knjige „Složenosti i protivurečnosti u arhitekturi“.

¹³⁸ Ristić S.: Moderna na spidu, Intervju sa Tomom Mejnom, *DaNS br. 67*, Novi Sad, 2009, str. 4

¹³⁹ Eksperimentalna arhitektura je nastala šezdesetih i sedamdesetih godina. Praksa je nastala kao reakcija na opšti kontekst.

Početak osamdesetih karakteriše pojava posebnog pravca – dekonstruktivističke arhitekture. Pojam dekonstrukcija preuzet je iz filozofije Žaka Deride i ovo je jedinstven slučaj da se pokret u arhitekturi naziva prema jednom filozofskom pravcu. Kao ishod ujedinjenog, sinergijskog promišljanja, teorije, filozofije i prakse arhitekta Bernarda Čumia i filozofa Žaka Deride realizovan je Park La Vilet kao primer programskog dekonstruktivističkog dela. Projekat je pobedio na međunarodnom takmičenju, a građen je više od deset godina počev od 1982. Ovim postupkom Čumi je potvrdio da je za njega proces nastanka jednako važan kao i projekat sam. Početkom devedesetih formirao je „nepapirnat studio“ na Kolumbija univerzitetu. Smatra da je veoma važno to što mu je obrazovna institucija „omogućila slobodu misli“, tako da su mogli testirati stvari ne znajući kuda će ih odvesti. Istražujući prednosti „alata“ težili su da razviju nov, odnosno drugačiji način razmišljanja.¹⁴⁰

Svoje stavove je objavio u knjizi *Arhitektura i disjunkcija*. Smatra da su eseji napisani u razdoblju od 1975. do 1991. zamišljeni kao uzastopna poglavlja knjige koja bi mogla, kao i Korbizjeova knjiga *Ka pravoj arhitekturi* ili Roberta Venturija *Složenosti i protivrečnosti u arhitekturi* pružiti opis stanja u arhitekturi na kraju XX veka.¹⁴¹ Osim Čumija, predstavnici dekonstruktivističkog pokreta su i Frenk Geri, Zaha Hadid, John Hejduk, Peter Ajzenman, Rem Koolhaas i drugi. Njihov rad u periodu osamdesetih karakteriše i uvođenje novih tehnologija.

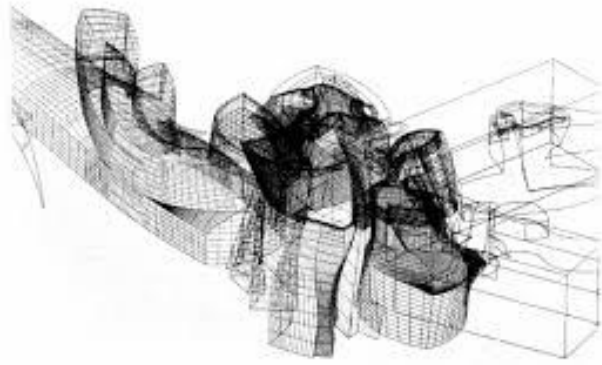
Arhitekta Frenk Geri (Frank Owen Gehry) je među prvima uveo računar u proces rada. Korišćenje *cad* programa je sa jedne strane promenilo organizaciju arhitektonskih studija, a sa druge je omogućilo nov način rada u smislu projektovanja. Nekadašnji plan koji je za Korbizjea predstavljao polazište, sada je postao 3D model. Projektovanje više ne podrazumeva crtanje, jer Gerijeve objekte nije moguće „ucrtati“ u papir, već samo modelovati i prikazati pomoću digitalnih medija. Pravac „papirna arhitektura“, ustanovljen u ovom periodu takođe je u vezi sa delovanjem Frenk Geria. Karakteristika koja povezuje arhitekta ovog pravca je da nakon niza godina obeleženih eksperimentalnim radom, u kasnijim periodu karijere dobijaju priliku da realizaciju svoje projekte. Muzej Gugenhajm u Bilbao izveden tokom devedesetih godina, kao ishod novog projektantskog procesa, usled realizovane specifične forme, kao i upotrebe posebnog materijala za omotač – titanijuma, postao je arhitektonska ikona, a Frenk Geri je okarakterisan kao star-arhitekta.¹⁴²

---

¹⁴⁰ http://www.a4a.info/ArticleView.asp?article_id=665 23. 3. 2013.

¹⁴¹ Čumi B.: *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004, str. 11

¹⁴² Reditelj Sidni Polak je pet godina pratio njegov rad pre nego što je snimio film.

Sl. 12,13 Muzej Gughenaim u Bilbao, arhitekta Frenk Geri , 1991. Model-cad crtež, izveden objekat

Rem Kolhas (Rem Koolhaas) je takođe pripadnik dekonstruktivizma. On je danas jedan od najuticajnijih arhitekata i dobitnik je više značajnih nagrada.¹⁴³ Od kraja sedamdesetih godina XX veka, kada počinje njegova karijera, na različite načine se bavi arhitekturom. Tokom rada veoma često eksperimentiše i istražuje nove relacije između arhitekture i savremene kulture rušeći granice između teorije i prakse.¹⁴⁴ Kolhas je 1975. godine u Londonu, zajedno sa kolegama Elijom i Zoe Zenghelis i Madelon Vriesendorp osnovao dizajn-studio Office for Metropolitan Architecture (OMA). Ovaj studio se danas nalazi u Rotterdamu. Prateći promene i tehnološki razvoj, krajem devedesetih pokrenuo je i agenciju AMO, kao “istraživačku grupu za razvoj novih modela strateškog promišljanja sustava i kreiranja obrazaca promjena”.¹⁴⁵ Kolhas se osim istraživanjem, projektovanjem i obrazovanjem bavi i publicistikom. Rezultate istraživanja fenomena njujorškog urbanizma prikazao je u knjizi *Delirious New York — A Retroactive Manifesto for Manhattan* (1978). Osim ove, 1996. godine u saradnji sa dizajnerom Bruce Mau, objavio je i knjigu „S, M, L, XL”. Publikaciju određuje zanimljiva forma, kao i specifičan sadržaj – „kombinacija eseja i manifesta, dnevničkih i putopisnih zapisa, anegdota i meditacija o gradu, te konkretnih projekata i realizacija, nije samo pregled dvadesetogodišnjeg rada nego i lucidna ilustracija raznih činilaca koji utiču na savremenu arhitekturu — političkih, ekonomskih, kontekstualnih, globalizacijskih”.¹⁴⁶

¹⁴³ Rem Kolhas dobitnik je više međunarodnih priznanja za svoj rad. Između ostalih dobio je i Prickerovu nagradu za arhitekturu.

¹⁴⁴ <http://www.matica.hr/vijenac/261/Koolhaas,%20Koolhaas%20i...%20kolhasomanija> 26.2.2015.

¹⁴⁵ <http://www.matica.hr/vijenac/261/Koolhaas,%20Koolhaas%20i...%20kolhasomanija> 26.2.2015.

¹⁴⁶ <http://www.matica.hr/vijenac/261/Koolhaas,%20Koolhaas%20i...%20kolhasomanija> 26.2.2015

Sl. 14,15,16 Arhitekta Rem Koolhaas, Zaha Hadid, Peter Zumthor

Nove tehnologije su omogućile nov način rada, ali i novu percepciju sveta. Korišćenje računarske prezentacije u cilju prezentovanja adaptacije realnosti dovodi do toga da ona postaje realnija i od samog originala –*simulacrum* (lat.). Prisustvo tehnološkog progressa u arhitekturi danas stvara sasvim nove kreativne uslove. Pojavom novih softvera otvaraju se različite mogućnosti. Prezentacije vizija, projekata, kao i realizovanih objekata dostupne su svima. Arhitekturu doživljavamo na osnovu novih medija. Mnoge arhitektae smatraju da ova situaciju može biti podsticajna i da istraživanje različitih mogućnosti primene tehnologije u arhitekturi otvara novo polje delovanja arhitekata.¹⁴⁷ Sa jedne strane, u okviru procesa projektovanja, ali i u odnosu na ishode -prezentaciju i doživljaj arhitekture.

Početak novog milenijuma na opštem nivou nazivaju različitim imenima. Jedan od mogućih je „arhitektura globalizujuće tranzicije“. Prema Šuvakoviću arhitektura ovog perioda je „spektakularna upravo na onaj način na koji Gi Debor (Guy Debord) definiše spektakl kao kapital u stepenu akumulacije u kojem on postaje slika“.¹⁴⁸ Posle 2000. godine, tipologije kao što su tržišni centri, poslovni centri, muzeji, kao i kulturni centri postaju predmet rada mnogih arhitektonskih timova.

Globalizacija i nove tehnologije, posebno internet, uticali su na potpuno nov način rada arhitekata. Prema Betskom „živimo u uslovima globalne ekonomije, (...) voleli to ili ne – moramo da jurimo po svetu za poslom. Ne zaboravite da se dnevno desetak miliona ljudi seli iz ekonomskih razloga. Mnogo je danas ekonomskih nomada, pa čak i kad smo na vrhu finansijske piramide, moramo da se selimo iz Sinsinatija, preko Holandije, do Venecije. Posla radi. To je jedan od aspekata globalne kulture i ne mislim da uspeh i više posla donose bilo kome bitno drugačiju situaciju. To je

¹⁴⁷ Krasojević M.: Decodeine praksa, *DaNS 076*, 2012, str. 9

¹⁴⁸ Šuvaković M.: *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion ART, Beograd, 2011, str. 100

samo mnogo više problema. Jer, kakva god da ste zvezda-arhitekta, isti uslovi gradnje i finansiranja važe svuda. Zato svuda i imate dosadne i loše zgrade – od Beograda do Bostona i Pekinga”.¹⁴⁹

Za razliku od star-arhitekata, koji kao nekada Korbizije, rade po celom svetu, putuju, grade i predaju, postoje i arhitekthe poput Petera Zumtora (Peter Zumthor). Zumthor se, kao arhitekta, ali i kao ličnost, razlikuje od opisanih poznatih arhitekata. On deluje na potpuno autentičan način, sa posebnom pažnjom usmerenom na proces stvaranja zgrade, njenih elemenata i detalja. Radi tako što dugo istražuje sve aspekte mesta. Proučava materijale, crta, misli, stvara. Za Zumthora arhitektura nije beživotan predmet, već omeđen prostor koji živi kroz vreme i svoje prisustvo izražava u emotivnom i interaktivnom odnosu sa socijalnom i kulturnom sredinom. Povodom Prickerove nagrade¹⁵⁰ koja mu je dodeljena 2009. godine, rekao je: „Možete da radite svoj posao, jednostavno se bavite svojim poslom i on bude nagrađen”.¹⁵¹ Svi njegovi radovi: crteži, skice, realizovani objekti, kao i tekstovi¹⁵² odišu istom poetikom. Proces, ishodi i vrednovanje delovanja Zumtora potvrđuju da arhitekta može da radi u svom mikrokosmosu, bez pristajanja na pritiske spoljašnjih uticaja. Pitanje je ličnog izbora.

Prvu deceniju XXI veka određuje nov društveno-ekonomski kontekst, drugačiji načini rada i nove generacije arhitekata rođene početkom osamdesetih godina XX veka. Delovanje arhitekthe Laparelia (Ippolito Pestellini Laparellia) rođenog 1980. potvrđuje opredeljenje jedne grupe mlađih arhitekata da tradicionalnu arhitektonsku praksu zamene novom–istraživačkog karaktera. Ovaj arhitekta je nedavno, sa 35 godina, postao najmlađi partner u OMA– vodećem svetskom biro za arhitekturu, urbanizam i kulturna promišljanja, gde vodi istraživački studio AMO u Roterdamu. U okviru istraživačkog rada, pomera ustaljene granice arhitekture i zalazi u sfere medija, politike, sociologije, tehnologije, mode, organizacije izložbi, izdavaštva i grafičkog dizajna. Proces rada objašnjava rečima: „Na svoj je način OMA prekrasno radno mesto jer vam omogućava da budete sve što želite. Tu je ta vrsta slobode. Nije to biro u koji uđete pa vam kažu: *Mi ovde radimo na ovaj način*. Naravno, ima i toga, ali postoji i sloboda da budete tko jeste i da radite što želite. Mislim da je to krajnji luksuz, ekstreman aspekt rada u tom uredu. Pogledate li pomnije skupinu ljudi koja radi za pojedine partnere, uvidjet ćete da je riječ o sasvim različitim osobama. Raznolikost je golema, kao i tipologija partnera. Osobno, najčešće radim s vrlo mladim osobama, a velik broj njih uopće nisu

¹⁴⁹ <http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni-dodatak/Zgrade-su-ruzne-arhitektura-nije.lt.html> 28.8.2014.

¹⁵⁰ Pritzker nagrada se dodeljuje godišnje, živim arhitektama i ekvivalentna je Nobelovoj nagradi.

¹⁵¹ <http://www.arhitekton.net/2354/hedonisticko-asketska-fuzija-hedonist-ascetic-fusion> 15.2.2014.

¹⁵² Videti: Zumthor P.: *Misliti arhitekturu*, AGM, Zagreb, 2003.

arhitekti, jednostavno zato što projekte želim pogurati u nekom specifičnom smjeru. Mislim da je Remova naj snažnija kvaliteta to što se može povezati sa svom tom raznolikošću i inteligentno se njome pozabaviti. Dakle, ne mogu vam reći što najviše volim jer volim upravo tu mogućnost poprečnog presjeka svega, od AMO-a do OMA-e.¹⁵³ Na osnovu mišljenja Laparelia može se zaključiti kako danas zajedno deluje više generacije arhitekata.

Na osnovu kratkog hronološkog prikaza delovanja pojedinih značajnih arhitekata može se zaključiti da u procesu rada arhitekta imaju različitu poziciju i ulogu. Posrednik između klijenta, tj. osobe koja se odlučuje za izgradnju i izvođača, tj. svih aktera koji učestvuju u procesu izgradnje objekta je jedna od mogućih pozicija.¹⁵⁴ Mnogi smatraju da je arhitekta autor, realizator, organizator ili neko ko upravlja. Kao autor usmeren je na artikulaciju prostora. Podrazumeva se da ima široko obrazovanje i da se bavi istraživanjima u oblasti filozofije, sociologije, percepcije prostora, likovne umetnosti i drugih područja. Ukoliko je realizator očekuje se da prati sve što se dešava u području materijalizacije, da upravlja projektom (planira, organizuje, koordinira i kontroliše njegovo izvršenje). Neophodno je da proverava racionalnost i ekonomičnost svake odluke, da autoritativno upravlja projektom čijim izvršenjem rukovodi izvođač. Arhitekta je u određenim situacijama i organizator.¹⁵⁵ Može da učestvuje u realizaciji određenih događaja u prostoru. Pozicije i uloge arhitekta su obično direktno definisane radnim mestima u okviru organizacije.

Međutim, arhitekta može da ima i ulogu inicijatora u procesu prakse. Ova funkcija može se posmatrati i kao jedna od važnih osobina njegove ličnosti. Gropius smatra da je arhitekta „koordinator – čovek snažne mašte i profesionalne sposobnosti“. Njegov posao se zasniva na povezivanju i razmatranju niza socijalnih, tehničkih, ekonomskih i umetničkih problema u vezi sa građenjem, kao i istraživanjem najnovijih naučnih dostignuća. Tačnija definicija arhitekta bila bi „koordinirajući organizator najraširenijeg iskustva“ koji uspeva da integriše misao i osećaj, usklađujući oblik sa sadržajem“. ¹⁵⁶ Najznačajniji argumenti ističu kreativni faktor, to jest kreativnog arhitektu čini program traženja, a ne istraživanja. Takav će program, verujem, povesti potencijalnog arhitektu sa opažanja do očitavanja invencije i konačno do prisnog oblikovanja našeg savremenog zbivanja.¹⁵⁷ Istraživanje, kreativnost i koordinacija različitih činilaca su bitne karakteristike arhitekta.

---

¹⁵³ Intervju Ipololiro Pestellini Laparelli, Arhitektura u pokretu, ORIS broj 89, 2014, str. 13

¹⁵⁴ Kostof S.: *Arhitekta profesija kroz istoriju*, Građevinska knjiga, Beograd, 2007., str. 7 predgovor

¹⁵⁵ Martinković K.: *Arhitektura: Šta je to? Arhitekta: Ko je to?*, *DaNS 9-10*, Novi Sad, 1994., str. 12.

¹⁵⁶ Gropius W.: *Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1961, str. 54

¹⁵⁷ Gropius W.: *Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb 1961. str 64

Rad arhitekata je uvek uslovljen raznim spoljašnjim uticajima. Oni ne mogu da deluju u vakuumu jer zavise od različitih odlika konteksta. Urbano okruženje, socijalni, politički, ekonomski i drugi aspekti karakterišu delovanje arhitekata i određuju stepen njihove slobode u radu i odlučivanju. Prema mišljenju Rodžersa „većina savremene arhitekture je zato pre produkt jakih ekonomskih sila, nego rad projekatana; ona predstavlja logičan produkt društva koje vidi okruženje u svetlu profita”. U ovom kontekstu „poziv arhitekta redukovan je do projektovanja *mašina zapravljenje investicija* i kratkoročnog investiranja u njih”. U tiskom radu koji je odlika delovanja u oblasti arhitekture Rodžers smatra da „klijent igra glavnu ulogu” i „da su posvećeni i odani klijenti isto tako važan deo „projektnog tima”, kao i arhitekta i inženjeri”.¹⁵⁸

Osim uspostavljanja odnosa sa kontekstom, važno je da arhitekta tokom procesa sveukupnog delovanja razvije određeni unutrašnji „duhovni modul.” Teoretski i praktičan rad usmeren ka samoizgrađivanju podrazumeva i savladavanje glavnih komponenata arhitekture – racionalnih, iracionalnih, imaginarnih i misaonih. Osim zakonodavnih ograničenja, nepisanih pravila umetnosti, kontinuiranog kulturno-tehničkog obrazovanja, u procesu ličnog izgrađivanja važnu ulogu ima i etički momenat. Prema mišljenju Dobrovića odgovornost arhitekta je višestruka – „pred samim sobom, pred arhitekturom, pred društvom, pred uspomenom na mrtve neimare i pred budućim pokolenjima”.¹⁵⁹

Bernard Čumi analizira potencijalnu ulogu arhitekta u procesu promene, tj. „postavlja pitanje: *Kako bi arhitektura i gradovi mogli biti okidač društvenih i političkih promena?*”. Smatra da postoje tri uloge za arhitekta. Mogu da postanu konzervativni, to jest da „konzerviraju” istorijsku ulogu, da tumače i oblikuju forme političkih i ekonomskih prioriteta izabranog društva. Osim ove, postoji i opcija da deluju kao kritičari i komentatori, pišući ili javno govoreći, kao intelektualci koji otkrivaju društvene protivrečnosti, ponekad ukazujući na pravce mogućih promena. Na kraju, mogu biti i revolucionarni. Koristeći svoja široka znanja iz različitih oblasti, kao i o funkcionisanju gradova mogli bi postati deo profesionalnih snaga čiji je zadatak ostvarenje nove društvene i urbane strukture.¹⁶⁰ Prilikom delovanja, neophodno je u svakoj situaciji zauzeti jasan stav u odnosu na problem koji se rešava i izabrati jednu od mogućih uloga – konzervatora, kritičara ili revolucionara.

---

¹⁵⁸ Rodžers R.: *Arhitektura: modernistički pogled*, Kolograf, Beograd, prevod Dejan Vlaškalić, 1996, str. 22

¹⁵⁹ Perović M., Krunić S.: (ur) *Nikola Dobrović, Eseji, projekti, kritike*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1998, str 26

¹⁶⁰ Čumi B.: *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004, str. 15

U određenim periodima razvoja profesije postojali su stvaraoci koji su „imali viziju arhitekata kao javne osobenosti koja je dužna javno izražavati svoje stavove prema prostoru, životu i svijetu oko sebe, pa su to nemilice činili, svjesni da se nekima, možda i mnogima, to nimalo neće dopasti“.¹⁶¹ Tokom poslednjih godina, pod uticajem neoliberalnog kapitalizma dolazi do ukidanja pozicije javnog intelektualca. Ideolozi i vizionari, teoretičari i nezavisni kritičari društva sve su ređi i sve su u nezavidnijem položaju. Arhitektae su takođe „prestali biti intelektualci u najširem smislu reči, i javni intelektualci, u onom užem. Posljedično, bez borbe su digli ruke od ambicije aktivnog sudelovanja u menjanju arhitekture, društva i, naravno, sveta uopšte. Zauzvrat, društvo je prestalo slušati arhitektae i shvaćati ih ozbiljno. Posledica je nestajanje akademskih i kulturnih uzora, odnosno prekida se tradicija u sklopu koje su arhitektae govorili i bili slušani, javno istupali i bili poštovani, tradicija društvene polemike koja im je omogućavala da utiču na odluke i menjaju stvari“.¹⁶²

Na osnovu svega izloženog, postavlja se pitanje za svakog arhitekta: Kako i na koji način može da radi danas? Kako može da zadovolji svoje egzistencijalne, a kako stvaralačke potrebe? Koji interesi, a koje vrednosti određuju njegovo delovanje? Ljiljana Miletić-Abramović u formi pitanja daje i određene odgovore. „Da li arhitekta mora da krene u susret, da izmisli posao i da pronađe investitora? Koliko su arhitektae pripremljene za izazove globalno orijentisane prakse, za redefinisane metoda i instrumenata, istraživanje i redizajn izgrađenog okruženja? Više nije dovoljno što arhitektae vole da grade i što su naučili da prave dobre zgrade. Današnje generacije koje nemaju posla moraju da nauče da menjaju sistem u okviru koga deluju, da prepoznaju prilike za promenu, ali i da izmisle novi sistem u celosti, uključujući kontekst i okruženje. Jedno od velikih, ali retko ostvarivih obećanja arhitekture je njena sposobnost da utiče na promene. Istorija arhitekture nas uči da najbolja arhitektae ovaj potencijal prepoznaju i grade karijeru na osnovu priče oko društvenog uticaja, koji dobar dizajn može postići“.¹⁶³

Nekoliko timova, koji su započeli svoju praksu na ovim principima, potvrđuju da arhitekta može da osmisli svoje delovanje tako da, zadovoljavajući stvaralačke potrebe, egzistira u specifičnom kontekstu, kao što je Srbija danas.

---

¹⁶¹Neki od njih su Frane Gotovac, Sedrik Prajs, Radovan Ivančević i Ranko Radović. (Prema: **Rogina K.:** *Arhitektonski fokus Krešimira Rogine*, Kikagraf, Hrvatska, 2011, str. 11)

¹⁶²<http://vizkultura.hr/corsokak-arhitektonskog-obrazovanja> 10.10.2015.

¹⁶³**Miletić Abramović Lj.:** U kontinuitetu – 40 godina od osnivanja Salona arhitekture u Beogradu, katalog izložbe, Muzej primenjene umetnosti Beograd, 2014, str. 9

Sl. 17, 18, 19 Timovi arhitekata koji danas deluju u Beogradu, ali i inostranstvu: Petokraka, Proces, STEALTH.ultd

Istraživanje o ulozi i značaju arhitekta, njegovim procesima i ishodima rada u okviru arhitektonske prakse pokazuje veoma složenu situaciju. Delovanje je obeleženo nizom spoljašnjih uticaja koji se menjaju veoma intenzivno. Arhitekta mora da uspostavi vezu sa svim oblicima konteksta. Uticaji mogu biti podsticajni, ali i frustrirajući. Svaki nov zadatak je suočavanje sa nizom pitanja i traženjem najboljeg rešenja za datu situaciju. Proces samoizgrađivanja je veoma važan za svakog arhitektu. Opšti sistem vrednosti, zasnovan na kapitalu, nije prihvatljiv za mnoge, a ličnosti kao nosioci određenih univerzalnih etičkih poruka nestaju. Kao odgovor na uspostavljanje sistema vrednosti u arhitekturi, posmatrano iz ugla arhitekta, značajno je objašnjenje arhitekta Mark Viglija (Marka Wigleya) ¹⁶⁴ koji smatra da je „najbolji arhitekt onaj koji nas tera da još jednom razmislimo o arhitekturi, da još jednom vidimo šta arhitektura uopšte jeste”. Po njegovom mišljenju „prava svrha arhitekta je upravo da nas zaustavi, tako da u jednom trenutku, u jednoj minuti ili vikendu ili životu, odjednom stvari vidimo drugačije. A taj drugačiji pogled na svet može onda promeniti i način na koji živimo”. ¹⁶⁵

Istraživanje problema prostora, postavljanje pitanja, ukazivanje na moguća rešenja u cilju donošenja novih odgovora na izazove stvarnosti jeste jedan od važnih zadataka, ali i obaveza arhitekata ukoliko žele da doprinesu progresivnoj promeni.

¹⁶⁴ Mark Vigli je novozelandski arhitekta, dekan Columbia univerziteta.

¹⁶⁵ <http://vizkultura.hr/corsokak-arhitektonskog-obrazovanja> 10.10.2015.

„Predstavljanje modernog grada više ne može da zavisi od ceremonijalnog otvaranja kapija niti od ritualnih procesija i parada koje pune ulice i avenije gledaocima. **Odsada nadalje, moderna arhitektura mora da se bavi otvaranjem novog „tehnološkog prostor/vremena“.**Što se tiče prilaza, telematika zamenjuje ulaz. Zvuk kapija ustupa mesto klepetanju banaka podataka, a ritual prolaza – tehničkoj kulturi čiji je razvoj maskiran nematerijalnošću njenih delova i mreža. Umesto delovanja u prostoru oblikovanog socijalnog tkanja, presecajuća i povezujuća mreža autoputeva i sistema usluga sada se pojavljuje u delovima neprimetne organizacije vremena u kojoj interfejs čovek/mašina zamenjuje fasade zgrada kao površine imovinske raspodele.“¹⁶⁶

3. DOGAĐAJ – OKVIR ZA PRIKAZIVANJE I PROMIŠLJANJE SAVREMENIH ARHITEKTONSKIH PRAKSI

Period kraja XX i početka XXI veka obeležen je intenzivnim promenama na svim nivoima. Globalizacija, velike i brze transformacije tehnike i tehnologije, vidljivi napredak nauke, znanja i informacija, mediji i novi vidovi kulture, određuju savremeno društvo i urbanu relanost jednog prostora i vremena. Promene su uticale na smer ekonomskog, socijalnog, kulturnog i političkog kretanja društva. Savremeno doba određuju kao društvo znanja, spektakla, rizika ili simulacije.

Napredak tehnologije je izazvao velike promene u svim oblastima života. Prema mišljenju Virila hronološko i istorijsko vreme, zamenjeno je vremenom koje se trenutno eksponira i nije u vezi ni sa jednim kalendarom događaja, niti sa kolektivnim pamćenjem. Novo kompjutersko vreme, utiče da se izgradi permanentna sadašnjost. U ovom kontekstu presudan događaja koji će bitno odrediti nov način života uslovljen je odlukom Teda Tarnera da 1980. godine lansira Cable News Network (CNN) kao stanicu na kojoj se vesti daju tokom dvadesetčetiri časa. Životni prostor svojih pretplatnika pretvorio je na ovaj način u jednu vrstu globalnog televizijskog studija za svetske događaje.¹⁶⁷ Osim televizije, internet je omogućio dalji razvoj ove ideje. Danas je sa digitalnim tehnologijama „uspostavljeno novo prostor-vreme kao još jedna dominantna karakteristika društva spektakla.(...) U novom, spektakularnom prostor-vremenu nestale su sve prethodno uspostavljene granice, kao i prepreke za razmenu ljudi, robe, kapitala i ideja.(...) U takvom društvenom okruženju prostor je posato apstraktan, a vreme spektakularno.“¹⁶⁸

---

¹⁶⁶ Virlio P.:*Kritični prostor*, Gradac, Čačak-Beograd, 2011., str. 10

¹⁶⁷ Virlio P.:*Kritični prostor*, Gradac, Čačak-Beograd, 2011., str. 12

¹⁶⁸ Dadić Dinulović T.:*Fenomenologija spektakla: Scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, Beograd/Novi Sad, 2013, doktorska disertacija, str. 51

“Moj je stav da arhitektura nikako nije disciplina nesposobna za propitivanje svojih struktura i temelja, ona je područje na kojem će se dogoditi najveća otkrića 21. stoljeća. Sama heterogenost definicije arhitekture – prostor, akcija, kretanje – čini je tim događajem, tim mjestom šoka ili mjestom invencije nas samih. Događaj je mjesto gde preispitivanje i redefinisane različitih elemenata arhitekture, od kojih su mnogi rezultirali savremenim dešavanjima ili im pridonijeli, može dovesti do njihova razrešenja. Po definiciji, događaj je mjesto kombinacije razlika.”¹⁶⁹

3.1. Osnovno određenje događaja u savremenoj arhitekturi

Savremeno doba i savremenu arhitekturu karakterišu intenzivne transformacije. Stanje tranzicije je jedina stalnost koja određuje naše živote. U ovom kontekstu događaj, kao osnovni element četvorodimenzionalnog prostora¹⁷⁰ može predstavljati i okvir za promišljanje aktuelnih pojava i problema. Poslednjih nekoliko decenija tema definisanja pojma *događaj* veoma je aktuelna¹⁷¹, a na poseban način i zastupljena u arhitektonskoj profesiji. Određen broj filozofa¹⁷², ali i arhitekata¹⁷³ razmatra ovaj termin u svojim studijama.¹⁷⁴ Ukratko, *događaj* označavaju kao akciju u prostoru, radnju, prekretnicu, podstrek, ideju ili delo – iskorak u odnosu na postojeću praksu, ali i nagoveštaj moguće progresivne promene koja će odrediti budućnost struke.¹⁷⁵

---

¹⁶⁹ Čumi B.: *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004, str. 196

¹⁷⁰ Stiven Hoking određuje prostor-vreme kao „četvorodimenzionalni prostor čije su tačke događaji“. (S. Hoking, *Kratka povest vremena*, Alnari, Beograd, 2002, str. 221). Praveći inverziju ove definicije Tatjana Dadić Dinulović iznosi stav da su događaji osnovni elementi četvorodimenzionalnog prostora. Prema: Dadić Dinulović T.: *Fenomenologija spektakla: Scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, Beograd/Novi Sad, 2013, doktorska disertacija, str. 42

¹⁷¹ U drugoj polovini XX veka *događaj* kao pojam problematizuje više profesija. U ekonomskom smislu predstavlja deo uslužne ekonomije. Pojava kapitalizma, novih proizvoda i društvenih odnosa, kao i novog načina života otvorili su put svestranijem razvoju sve većeg broja različitih događaja. Događaj se može posmatrati i kao uzbudljiv i najbrže rastući oblik fenomena proizašlih iz dokolice, poslovanja i turizma (Getz, 1997). Možda je najpotpunija sledeća definicija: događaji su skupovi ograničenog trajanja, određeni mestom, vremenom održavanja, učesnicima i motivima i ciljevima okupljanja. (Prema: Ljubojević Č. i Andrejević A.: *Menadžment događaja*, Fakultet za uslužni biznis, Novi Sad, 2002.)

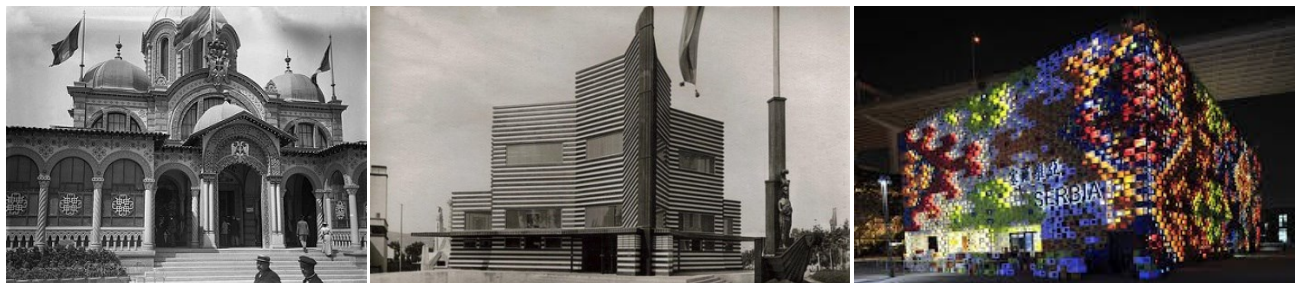
¹⁷² U odrednici *Delezovska filozofija*, Šuvaković objašnjava pojam događaja u radovima filozofa Delezea, Gataria, Lakana, Žižeka, Fukoa i dr. (Prema: Šuvaković M.: *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion art, Beograd, 2011, str. 172)

¹⁷³ Bernard Čumi u tekstovima *Prostori i događaji* i *Šest koncepata: Koncept VI: Događaji: prekretnica*, iznosi niz stavova o ovom značajnom pojmu za arhitekturu kraja XX veka. (Prema: Čumi B.: *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 1992, str. 111 i 181)

¹⁷⁴ Za Kalena „...događaji su podstrek... Mislim da je upravo nedostatak događaja uzrok tome što mnogi brižljivo osmišljeni planovi ne uspeju da ožive u tri dimenzije.“ (Prema Kalen G.: *Gradski pejzaž*, Građevinska knjiga, Beograd, 1990, str. 44)

¹⁷⁵ Videti pravilnik nagrade “Arhitektonski događaj” <http://www.arh.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/04/Pravilnik-Nagrade-DAB-a-sa-termin-planom.pdf> 15.11.2015.

Događaj se može posmatrati kao promena u prostoru koja nastaje izgradnjom novog objekta.¹⁷⁶ Međutim, proširivanjem polja stvaralaštva, ishodište delovanja ne podrazumeva samo *kuću* već uključuje i druge ideje ili dela. Događaj je širi pojam od objekta. Takođe, događaj može biti i postupak prikazivanja radova, ali i stavova. Ova funkcija se obavlja u određenom prostoru i ima privremeni karakter. Velike svetske izložbe, a potom specijalizovane muzejske ili galerijske institucije su mesta gde se može održavati događaj. Ovaj termin označava i predmet prakse, tj. obuhvata rad istoričara umetnosti, ali danas i arhitekata. U ovom kontekstu, arhitekta može imati različitu funkciju. Može biti projektant trajnih, ali i privremenih objekata za održavanje događaja. Arhitekta može biti danas i kustos, kurator, kao i osoba koja dizajnira i prostor i koncipira program, tj. autor je kompletnog događaja.¹⁷⁷

Sl. 20, 21, 22 Paviljoni Jugoslavije kao mesta prikazivanja produkcije u okviru Svetskih izložbi –Pariz 1900. paviljon Kraljevine SHS, arhitekta Milan Kapetanović; Expo, Barselona, 1929, arhitekta Dragiša Brašovan; Expo Šangaj, 2010.

Hronološki posmatrano niz značajnih događaja različitog karaktera usmerio je tok razvoja arhitekture kao discipline. Kao što postoje objekti – simboli pokreta i nosioci novih tendencija, isto tako i određeni događaji, poput rušenja pojedinih objekata, predstavljali su promenu paradigme u struci. Velike svetske izložbe održavane u kontinuitetu od 1851. godine su prostori prikazivanja određenih zemalja, tehničkih dostignuća i najznačajnijih realizacija. Svaki događaj je obeležen prepoznatljivom arhitekturom. Paviljoni kao netradicionalni oblik građenja i primer efemerne arhitekture predstavljaju posebnu temu. Privremenost otvara mogućnost eksperimenta, a sloboda može ponekad da donese visoke rezultate. Tokom XX veka osnovan je niz institucija koje razvijaju izlagačku delatnost, kao redovnu programsku aktivnost. Muzej moderne umetnosti u Njujorku jedna je od najznačajnijih. Osim nje i niz arhitektonskih centara, otvorenih u poslednjih nekoliko decenija

¹⁷⁶Le Korbizje smatra da je „arhitekturom kao događajem” moguće doći do utopijske vizije budućeg sveta. Uloga višespratnice kao objekta kojim se sintetizuju arhitektura i urbanizam je stvaranje dinamičnog događaja svakodnevnog modernog života. (Korbizje: *Ka pravoj arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999, str. 9)

¹⁷⁷Prema Bogdanu Bogdanoviću arhitekta je i graditelj ceremonija.

postaju važna mesta za prikazivanja stvaralaštva arhitekata, ali i prostori dijaloga o novim tendencijama i promenama savremene arhitekture.

Sl. 23,24,25 Muzej savremene umetnosti (MoMA) u Njujorku, Arhitektonski centar u Beču, Muzej za arhitekturu i dizajn u Ljubljani

„Dok arhitekti koriste prostor kao medijum za svoje ideje, ja ovogodišnji Bijenale vidim kao fantastičan medijum koji ispituje, šta nam ljudi govore o arhitekturi, šta arhitektura govori o ljudima i konačno, šta pričaju ljudi između sebe. Šta mislimo, o čemu maštamo, kako stvaramo iluzije, kakve snove sanjamo...Bijenale na gotovo magičan način beleži ono od čega su satkani naši snovi, ono što starinski rečeno, predstavlja tananu dušu svakog grada, ulice, trga – naš svet. Iako se održiva arhitektura raspravlja globalno, put do nje je izuzetno ličan.“¹⁷⁸

3.2. Venecijansko bijenale arhitekture 1980-2010.

U kontekstu rada Venecijansko bijenale arhitekture predstavlja događaj koji sublimira sve navedeno i upravo iz tog razloga biće predmet detaljnije analize u smislu istraživanja procesa transformacije savremenih arhitektonskih praksi.

Sl. 26,27,28 Prostorij bijenala: Centralni paviljon, Đardini park, prostor paviljona Republike Srbije, rad Ivana Grubanov „Ujedinjene mrtve nacije“, 56. Bijenale umetnosti, 2015. (tema: Sve budućnosti sveta)

Bijenale u Veneciji osnovano je 1895. godine i jedna je od najstarijih i najuglednijih svetskih manifestacija u oblasti umetnosti. Tokom godina postalo je značajna kulturna institucija koja u isto vreme tematizuje aktuelne trendove, ali i usmerava umetničke tokove i diskurse. Danas je producent šest međunarodnih manifestacija u oblasti vizuelnih umetnosti, muzike, filma, pozorišta, arhitekture i plesa. Arhitektonsko bijenale kao poseban događaj osnovano je 1980. godine.¹⁷⁹ Tokom više od tridesetpet godina postojanja, u naizmeničnom ritmu sa umetničkim bijenalom, održano je 15 smotri. Za mesto događaja korišćena su dva glavna lokaliteta: *Gardini (Đardini)* – parkovski prostor i *Arsenali* – brodogradilišta, odnosno skladišni prostori. Na jugoistoku Venecije nalaze se Đardini sa Centralnim paviljonom i dvadeset devet nacionalnih paviljona izgrađenih tokom XX veka u različitim

¹⁷⁸ Mirović S.: Eterična arhitektura „održivo snoviđenje“, *DaNS br. 71*, Novi Sad, 2011, str. 67

¹⁷⁹ Oblast arhitekture prvi put se pojavljuje u sklopu Venecijanskog bijenala umetnosti 1975. godine. <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/intro.html?back=true> 12.10.2015.

stilskim pravcima. Pojedine paviljone, čije projekte potpisuju međunarodno priznati autori, karakteriše arhitektura posebne vrednosti. Neophodno je istaknuti paviljon nordijskih zemalja, kao i one urađene prema projektima (*Sverr Fehna, Alvar Aalta I Gerrit Rietvelde*). Značajna ostvarenja realizovali su Josef Hofman (*Josef Hoffmann*), arhitekta austrijskog paviljona i Karlo Skarpa (*Carlo Scarpa*), projektant paviljona Venecuele. Druga važna lokacija su Arsenali –brodogradilišta i skladišni prostori Mletačke Republike, izgrađeni u14, 15. i 16. veku. Usled različitih potreba tokom održavanja manifestacije korišćeni su i drugi postojeći prostori u gradu. U određenim situacijama građeni su i novi objekti u okviru navedenih lokacija.

Sl.29,30,31 Nacionalni paviljoni Finske,projektant Alvar Alto i Venecuele,projektant Carlo Skarpa,izgrađeni 1956.

Osim prostora, arhitektonsko bijenale određuje i koncept koji se od osnivanja do danas menjao pod uticajem različitih faktora. Sa jedne strane to su globalna kretanja društva, kao i dominantne arhitektonske tendencije, a sa druge stavovi, intencije i karakter izabranog direktora manifestacije. Ukrštanjem opšteg i ličnog u okviru bijenala supostavljane su različite teme, traženi su odgovori od nacionalnih selekcija ili pojedinačno pozvanih autora, po slobodnom izboru su korišćena različita medijska sredstva, a izrečeni stavovi i prikazi uticali su na dalja promišljanja profesije. Dosadašnji glavni kuratori,svetski priznate arhitekte ili teoretičari arhitekture–Paolo Portogesi (*Paolo Portoghesi*), Aldo Rosi, Masimiliano Fuksas (*Massimiliano Fuksas*), Kurt Forster, Aron Betcki(Aaron Betsky), Rem Kolhas (*Rem Koolhaas*) i drugi tematski su problematizovali određene opšte fenomene, ali i svoje trenutne preokupacije. Nakon tema u duhu postmoderne, ili onih usmerenih ka budućnosti i primeni savremenih tehnologija, fokus 15. bijenala je, na primer, u davanju konkretnih predloga za rešavanje aktuelnih problema struke.

Kao što je svako bijenale definisano konceptom i prostorom dešavanja, isto tako njegov karakter određujui učesnici manifestacije. Osim radova nacionalnih selekcija određenih država koje

odgovor na temu predstavljaju u nacionalnim paviljonima,¹⁸⁰ prema pozivu kuratora u okviru posebnih događaja svoje projekte, ali i stavove, prikazali su mnogi svetski poznati autori. Mlade i neafirmisane arhitekate, kao i studenti arhitekture imali su, takođe, ponekad priliku da se izbore za učešće na manifestaciji. Posmatrajući u kontinuitetu, broj zemalja-učesnica je svake godine sve veći. Za razliku od 7. bijenala održanog 2000. godine uz učešće 37 selekcija, 2014. godine nacionalnu produkciju prikazalo je 65 država, od kojih deset prvi put.¹⁸¹ Paralelno sa rastom broja zemalja učesnica, povećava se i broj posetilaca. Prošle godine taj broj dostigao je maksimum. Ova činjenica, između ostalog ima i direktne veze sa dužinom trajanja bijenala. Dosadašnji, obično tromesečni događaj, realizovan tokom leta ili jeseni, vremenski je produžen, tako da se po dužini izjednačio sa umetničkim i od 2014. godine traje šest meseci, od maja do novembra. Uticaj umetničkog na arhitektonsko bijenale uočava se u suštinskom– konceptualnom, ali i u pojavnom, odnosno vizuelnom smislu. Prema mišljenju Tatjane Dadić-Dinulović „bijenale se transformisalo iz klasične, konvencionalne manifestacije na kojoj su predstavljani realizovani objekti i projekti, u manifestaciju na kojoj se izlaže mišljenje o arhitekturi bez ograničenja na sredstva i medije. Uticaj Bijenala umetnosti na ovakvu promenu takođe je bio značajan, pa su arhitektonske postavke, sledeći multidisciplinarni i višemedijski karakter umetničkih, sve više prihvatale konceptualni pristup kao oslonac”.¹⁸²

Hronološkom analizom najznačajnijih manifestacija sagledanih u okviru svake dekade, moguće je pratiti proces razvoja profesije pod istovremenim dejstvom opšteg globalnog konteksta, ali i uticaja pojedinih savremenih arhitekata. Tokom 35 godina postojanja bijenala, pozicija delovanja poznatih arhitekata bila je promenljiva i kretala se od učesnika u posebnom programskom segmentu manifestacije, preko nagrađene osobe za životno delo, do najznačajnije uloge – kuratora bijenala.

Način učešća naše države varirao je tokom vremena. Paralelno sa društveno-političkim transformacijama, promenama naziva zemlje–Jugoslavija, Državna zajednica Srbije i Crne Gore, a danas Srbija, uz učešće različitih pojedinaca i timova, menjao se i koncept nastupa na ovoj značajnoj međunarodnoj smotri.

---

¹⁸⁰ Izbor pojedinačnog predstavnika određuje se na osnovu prethodno sprovedenog nacionalnog konkursa.

¹⁸¹ <http://www.labiennale.org/en/architecture/archive/14th-exhibition/national-participations> 1.5.2015.

¹⁸² Dadić Dinulović T.: *Fenomenologija spektakla: Scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, Beograd/Novi Sad, 2013, doktorska disertacija, str. 231

Sl. 32, 33, 34 Jugoslovenski paviljon, Prostorna instalacija izvedena na ulaznom portalu Jugoslovenskog paviljona povodom učešća Državne zajednice Srbije i Crne Gore 2004. godine – rad arhitekta i nacionalnog selektora Slobodana Danka Selinkića.

3.2.1. Period 1980-1989.

Tokom osamdesetih godina priređena su četiri arhitektonska bijenala u nepravilnom ritmu, sa različitim tematskim i koceptualnim postavkama nastalim pod uticajem italijanskih arhitekata – direktora Paola Portogezija i Alda Rosija. Prvo bijenale arhitekture pod nazivom *Prisustvo prošlosti* održano 1980. godine važno je iz više razloga. Kao direktor bijenala „Paolo Portogezzi je promocijom postmoderne (...) uspeo da kristalizuje aktuelne arhitektonske tokove i time označi promenu paradigme moderne u postmodernu fragmentarnost, neodređenost, nestabilnost i nesigurnost, uz nestajanje centralnog identiteta, univerzalnih dogmi i njima odgovarajuće etike“¹⁸³, mišljenje je Ljiljane Miletić -Abramović, ali i mnogih drugih.

Koristeći prvi put prostor Arsenala za potrebe arhitektonskog bijenala, Paolo Portogezzi je postavio čuvenu izložbu *Strada Novissima*. Ovaj događaj, označen kao simbol postmodernog pokreta, za mnoge predstavlja prekretnicu u arhitektonskom diskursu. Paolo Portogezzi je pozvao dvadeset značajnih arhitekata, između ostalih i Rem Kolhasa (*Rem Koolhaas*), Roberta Venturija (*Robert Venturi*), Frenka Gerija (*Frank O. Gehry*), Aratu Isozakija (*Arata Isozaki*) i Kristijana de Potzamparka (*Christian de Portzamparc*) da učestvuju u projektu. Koncept izložbe podrazumevao je da svaki arhitekta odgovori na temu tako što će svoj rad prikazati na dva načina. Prvi je podrazumevao osmišljavanje i izgradnju fasade jednog objekta u pravoj veličini, kao elementa

¹⁸³ MiletićAbramović Lj.: *Paralele i kontrasti – Srpska arhitektura 1980-2005*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 2007, str. 37

zajedničke ulice, a drugi prikaz radova na klasičan način u prostoru formiranom iza postavljene fasade. Prema Portogezijevim rečima, izložba je trebalo da omogući posetiocima neposredno taktilno iskustvo arhitekture, „eksponat koji je ‚sa arhitekturom‘, a ne ‚o arhitekturi‘“.¹⁸⁴ Značaj ovog događaja može se posmatrati u dve ravni. Prva je otvaranje prostora za istraživanje novih načina prezentacije arhitekture. Osim kao konvencionalnu izložbu, „građenje fasade“ može se razumeti i kao jedan oblik prostorne instalacije koja će u kasnijem periodu na bijenalu biti veoma često korišćena. Druga ravan je koncept događaja postavljen tako da u ishodu reprezentuje zajednički rad više arhitekata kao jedinstven sintetički proizvod.

Sl. 35 Izložba: *Strada Novissima* – simbol postmodernog pokreta, Prvo bijenale arhitekture, 1980, crteži fasada

Drugo Bijenale arhitekture održano je dve godine kasnije, 1982, ponovo pod upravom Paola Portogezija. Manifestacija posvećena prikazu arhitekture islamskih zemalja, od Drugog svetskog rata do danas, u trajanju od dva meseca, održana je u prostoru Đardina. Obuhvatala je nekoliko izložbi u okviru kojih su različiti autori prikazali svoje radove nastale u ovim zemljama.¹⁸⁵ Arhitekta Aldo Rosi bio je izabran za direktora trećeg i četvrtog bijenala. Tokom leta, od 20. jula do 29. septembra 1985. održana je treća po redu manifestacija¹⁸⁶ pod nazivom *Projekat Venecija*. Aktuelna postmoderna tema, usmerena ka revitalizaciji graditeljskog nasleđa, obuhvatala je istraživanje potencijala i mogućnosti prostora Venecije. Konceptualna novina ovog bijenala je organizacija konkursa u cilju sagledavanja postavljene teme. „Na konkurs je pristiglo 1500 radova, odabrano je 500, a ukupno je učestvovalo 4000 arhitekata iz 33 zemlje. Ovako impresivne brojke govore o velikom ugledu novoustanovljene manifestacije, ali i velikoj potrebi arhitekata da se iskažu u kulturološkoj formi kao

¹⁸⁴ <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/1.html?back=true> 10.10.2015.

¹⁸⁵ <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/2.html?back=true> 10.10.2015.

¹⁸⁶ <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/3.html?back=true> 10.10.2015.

što je svetska izložba arhitektonskih ideja.”¹⁸⁷ Najbrojniji učesnici u konkursu imali su između 25 i 40 godina. U izuzetnoj konkurenciji izabrano je 11 radova jugoslovenskih arhitekata, što je, zaista, predstavljalo uspeh, s obzirom da je iz daleko poznatijih i razvijenijih zemalja izabrano približno isto toliko radova.¹⁸⁸ I na ovom bijenalu je primenjen dosadašnji koncept koji je podrazumevao učešće poznatih arhitekata. Međutim, uvođenjem konkursa kao programske novine, otvoren je nov prostor, posebno interesantan neafirmisanim arhitektama. Prisustvo na ovakvim stručnim utakmicama davalo je mogućnost da se rad prikaže i vrednuje na svetskoj sceni, što je uvek predstavljalo izazov za mlađe arhitekate. Mogućnost međusobnog povezivanja i uspostavljanja komunikacije, prisutna u evropskom kontekstu, bila je karakteristična i za prostor Jugoslavije osamdesetih godina XX veka. Saradnja je ostvarena sa jedne strane učešćem naših arhitekata na bijenalu, a sa druge, zahvaljujući delovanju, a posebno izložbenoj praksi i uspostavljenim kontaktima arhitekate Slobodana Danka Selinkića, dolaskom poznatih italijanskih arhitekata u više navrata u Beograd.¹⁸⁹

Četrvrto bijenale¹⁹⁰ održano tokom sledećeg leta, od 18. jula do 28. septembra 1986. godine, Aldo Rosi je posvetio istraživanju i prikazu stvaralaštva istaknutog arhitekate Hendrika Petrus Berlagea. Za potrebe izložbe sakupljen je veliki broj projekata rasutih po čitavoj Evropi. Novina ovog bijenala je koncept i prostor događaja. Tematska izložba posvećena jednoj ličnosti organizovana je u vili Farseti, u Santa Maria di Sali, na kopnu, sa ciljem uspostavljanja bolje interakcije sa gradom. Nakon završetka bijenala, izložba je prikazana u još nekoliko gradova Evrope– Amsterdamu, Parizu i Berlinu. Izlazak izvan prostornog okvira manifestacije nije bila praksa do tada.¹⁹¹

3.2.2. Period 1990-1999.

Događaj – rušenje Berlinskog zida 1989. i ujedinjenja Istočne i Zapadne Nemačka označice početak promena na globalnom nivou. Nastupom nove, postindustrijske, informatičke ere, ubrzan je ukupan razvoj na čitavoj planeti. Kapitalizam je postao dominantan sistem. Na arhitektonskom planu

---

¹⁸⁷ **Abramović Miletić Lj.:** *Paralele i kontrasti – Srpska arhitektura 1980-2005*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 2007, str. 52

¹⁸⁸ Arhitekate koje su učestvovala: Danko Selinkić, Ivan Rašković, Ivan Kucina, Zorica Savičić, Bratislav Tošković, Ajla Selimović, Ognjen Đurović, Ružica i Dragan Božović i dr. (Abramović Miletić Lj.: *Paralele i kontrasti – Srpska arhitektura 1980-2005*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 2007, str. 52

¹⁸⁹ Izložba „Brod od kamena” održana je 1984. u Studentskom kulturnom centru. Povodom izložbe i međunarodne konferencije gostovali su Paolo Portogezzi i Aldo Rosi. Izložba „Domus Sapientia” posvećena delu Paola Portogezija održana je 1987. godine.

¹⁹⁰ <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/4.html?back=true> 12.10.2015.

¹⁹¹ <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/4.html?back=true> 12.10.2015.

dogodila se ekspanzija gradnje i „stvoren je planetarni arhitektonski trend ‚supergrađevina‘ i ‚supestar arhitekata‘ poput Frenka Gerija, Zahe Hadid, Pitera Ajzenmana, Daniela Libeskinda, Rem Kolhasa.¹⁹² Prema mišljenju grupe autora, upravo Venecijansko bijenale arhitekture doprinelo je tome.

U poslednjoj deceniji XX veka održane su samo dve smotre, 1991. i 1996. godine. U okviru svake manifestacije dogodile su se određene novine u programskom i konceptualnom smislu. Direktor petog bijenala¹⁹³ bio je istoričar arhitekture Frančesko Dal Ko (Francesco Dal Co), a smotra je trajala samo mesec dana, od 8. septembra do 6. oktobra 1991. Internacionalni karakter i otvaranje nacionalnih paviljona za arhitekte određuju ovu manifestaciju koja se u konceptualnom smislu približava umetničkom bijenalu. Osim učešća poznatih arhitekata, poput Kopa Himmelblaua (Coop Himmelb(l)au), Pitera Ajzenmana (Peter Eisenman), Frenka Geria (Frank O. Gehry) i Hercoga de Merona (Herzog & de Meuron), sada u okviru paviljona, događaj su obeležile i dve izložbe. Jedna tematska, posvećena prikazu stvaralaštva 40 aktivnih italijanskih arhitekata i druga, koja ilustruje rad 48 škola arhitekture. Izgradnja knjižare prema projektu arhitekta Džejmisa Stirlinga (James Stirling) trajno će obeležiti prostor bijenala. Otvaranje i obogaćivanje programa, uz učešće različitih generacija arhitekata novina je koja će ostati prisutna i u svakoj narednoj manifestaciji. Tokom ove decenije, zbog opšte društveno-političke situacije, karakteristične za prostor bivše države Jugoslavije, na bijenalu su učestvovali i prikazali svoje radove Branislav Mitrović i Vasilije Milunović, 1991. godine.

Šesto bijenale,¹⁹⁴ održano od 15. septembra do 17. novembra 1996. jedno je od najznačajnijih u istoriji manifestacije. Poznati austrijski arhitekta Hans Holajn (Hans Hollein), kao kurator, postavio je temu „Sensorisati budućnost–Arhitekta kao seizmograf“ i na ovaj način etablirao je pojedinačnog star-arhitektu kao istraživača arhitekture budućnosti. Holajn je očekivao mišljenje arhitekata o tome kako i na koji način iz tadašnje situacije, obeležene prisustvom različitih uticaja, posebno tehnologije i medija, vide budućnost profesije. Pozvao je oko 70 autora da prikažu svoje radove i svoj credo. U izložbi su učestvovali najznačajniji svetski autori kao što su Frank O. Geri, koji je prikazao Gugenhajm muzej – simbol vremena, Tadao Ando, Jean Nouvel, Renzo Piano, Zaha Hadid, Kopa Himmelblau, Peter Eisenman, Norman Foster, Herzog de Meron, Arata Isozaki, Toyo Ito,

---

¹⁹² Abramović Miletić Lj.: *Paralele i kontrasti – Srpska arhitektura 1980-2005*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 2007, str. 66-67

¹⁹³ <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/5.html?back=true> 13.10. 2015.

¹⁹⁴ <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/6.html?back=true> 13.10.2015.

Filip Stark, Jorn Utzon, Alvaro Siza Vieira, Massimiliano Fuksas, Rem Koolhaas, Rafael Moneo. Paralelno sa ovom izložbom organizovane su još dve. Prva, nazvana *Važan glas*, bila je posvećena mladim arhitektama. Mnogi od njih, koju su tada prvi put nastupali na bijenalu, predstavljaju ključne ličnosti u razvoju arhitekture u budućnosti. Kezuo Seđima, definisao je 12. bijenale kao kurator. Druga izložba, pod nazivom *Radikalni*, imala je retrospektivni karakter i bila je posvećena prikazu rada italijanskih arhitekata iz pedesetih godina XX veka. Opređujući se za ovaj koncept, Holajn je omogućio istovremeni uvid u stvaralaštvo tri generacije arhitekata. Osim toga, preuzimanje koncepta nagrađivanja, karakterističnog za umetničko bijenale, bila je novina ove manifestacije. Nagradu za životno delo dobili su Ignacio Gardela (*Ignazio Gardella*), Filip Džonson (*Philip Johnson*) i Oskar Neimejer (*Oscar Niemeyer*). Osim velikana arhitektonske scene XX veka, nagrađeni su i reditelj Vim Venders i fotograf Gabriele Basilico, kao i gradonačelnik Barselone Pascal Maragall. Ovaj gest može se tumačiti kao otvaranje struke ka drugim disciplinama, ali i kao ukazivanje značaja svima koji doprinose kvalitetu građene sredine.

3.2.3. Period 2000-2009.

Ulazak u novi milenijum i promene koje su nastupile bile su vidljive i na sedmom bijenalu¹⁹⁵. Glavni kurator Masimilian Fuksas (*Massimilian Fuksas*)¹⁹⁶ dao je naziv manifestaciji *Grad: manje estetike, više etike*. Formulisan naslov može se tumačiti kao vid reakcije na sve izraženiju tendenciju da se u arhitekturi mnogo više pažnje poklanja elitističkim ekstravagantnim ostvarenjima i njihovim tvorcima – pravim medijskim zvezdama, dok je masovno svakodnevno graditeljstvo, koje formira životnu i radnu sredinu milionima ljudi, ostajalo dobrim delom izvan interesovanja opšte, pa i stručne javnosti. Direktna posledica globalnih promena je i ta da se bijenale u periodu od 8. juna do 29. oktobra 2000. godine održalo, osim u tradicionalnim izložbenim prostorima nacionalnih paviljona, u Đardinima iu Arsenalu, i na internetu, u cilju proširenja obima dijaloga između arhitekata i šire publike. U konceptualnom smislu nastavljena je praksa učešća po pozivu. Oko 20 veoma poznatih arhitekata izložilo je svoje radove, a 37 zemalja je predstavilo nacionalnu produkciju. Nagrade su osvojili eminentni arhitekti. Zlatni lav dodeljen je Žanu Nuvelu (Jeanu Nouvelu), a nagrade za životno delo dobili su Jorn Utzon, Paolo Soleri i Renzo Piano. Specijalno

¹⁹⁵<http://www.labiennale.org/en/architecture/history/7.html?back=true> 15.10.2015.

¹⁹⁶Masimilian Fuksas (1944) je arhitekta, gostujući profesor na mnogim fakultetima, projektant i teoretičar arhitekture.

priznanje za najboljeg profesora arhitekture *Bruno Zevi* osvojio je Joseph Rykwert. Kao i na prethodnom bijenalu, nagrađen je i jedan fotograf – Ilja Utkin, ali i klijent Tomas Krens. Novina ove manifestacije, osim fokusiranja na urbanističke teme, bila je i korišćenje novih tehnologija za prikazivanje radova. Klasični papirni plakati odlaze u prošlost, a izložbeni prostori postaju tamne sobe sa velikim projekcijskim platnima, projektorima i kablovima. U posebnom prostoru Arsenala otvorenom prvi put, dominirala je projekcija duga 280 m, a visoka 5 m. Smenjivale su se slike velikih gradova, karakterističnih lokacija, ljudi i autentičnih problema, uz intervju sa 40 arhitekata. Od ove manifestacije počinje nova faza bijenala. U pravilnom ritmu, svake druge godine, naizmenično sa umetničkom smotrom, prikazuju se najnovija dostignuća u oblasti arhitekture. Teme su vrlo slične. Pitanje budućnosti profesije dominira. Svaki kurator formuliše je na svoj način.

Dejan Sudić,¹⁹⁷ kurator osmog bijenala,¹⁹⁸ održanog od 8. septembra do 3. novembra 2002. koristeći reč *Next*, odredio je temu na veoma jednostavan i razumljiv način. „Arhitektura je veoma teška za prikazivanje. Duge su rasprave o tome da li se izlaže stvar ili reprezentacija te stvari, da li je arhitektura na izložbi art instalacija ili video prezentacija? Ne želim da podlegnem toj dilemi. Ove, 2002. godine, na bijenalu ćemo pokušati da izložbi pridemo na drugačiji način. Arhitektura će biti prikazana kao fizička forma – ne kao art instalacija ili video prezentacija, pokazaće se fizički kvaliteti onoga što može da bude arhitektura. To je vrlo jednostavno, to je *next!*“¹⁹⁹ Koncept manifestacije ostao je nepromenjen. U vizuelnom smislu dogodio se pomak usled insistiranja da se prikaže fizičnost arhitekture. Izlagačkim prostorom dominirali su delovi zgrada, ogromne makete, građevinski materijali. Prema postavkama jasno se videlo „koliko je svet različit, ali i da velika arhitektura najčešće nastaje tamo gde prebiva materijalna i tehnološka moć“. Posebno značajna bila je izložba –instalacija postavljena kao jedan od segmenata *extranexta* – arhitektura primarnog prostora nazvana *Lonelyliving*. Prostorna struktura izvedena u razmeri 1:1 sadržavala je 20 projekata kojima se obrađuju primarne potrebe marginalnih članova društva: beskućnika, invalida, pripadnika manjinskih religijskih ili etničkih grupa, dece, starih, umetnika, pisaca... Ova izložba pokreće na

---

¹⁹⁷ Dejan Sudić je arhitekta koji je odmah po završetku studija odlučio da se arhitekturom ne bavi gradeći, već prikazujući, tumačeći i kritikujući je. Autor je nekoliko knjiga i serije veoma uspehlih arhitektonskih izložbi u Britaniji i Danskoj. Tekstove o arhitekturi i dizajnu objavljivao je u stručnim časopisima, ali i u dnevnim novinama – za tzv. široku publiku. Jedna od najbitnijih referenci mu je pokretanje višestruko nagrađivanog trendi magazina *Blueprint*, a široj publici je poznat kao urednik časopisa *Domus* i arhitektonski kritičar *Observera*. Detaljnije: <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=322633> 17.10.2015.

¹⁹⁸ <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/8.html?back=true> 16.10.2015.

¹⁹⁹ <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=322633> 17.10.2015.

razmišljanje o praksi zasnovanoj na razmatranju socijalnog aspekta arhitekture. Ostali događaji i nastupi najznačajnijih arhitekata potvrđuju da je ispitivanje granica prezentacije i dalje odlika i ovog bijenala.

Nakon jedanaest godina naša država je ponovo učestvovala na manifestaciji. Komesar nastupa bila je istoričarka umetnosti Marina Đurđević, kurator arhitekta Miloš Perović, a kreativni direktor Dragan Sakan. Postavku i dizajn kataloga pod nazivom *Destrukcija – konstrukcija 1991-2002 (DE-CO)*, uradili su grafičar Branko Pavić i arhitekta Dejan Miljković. Prema Tatjani Dadić-Dinulović: „Autori su u paviljonu Jugoslavije kreirali prostor izuzetne scenske vrednosti čija se dramaturgija zasnivala na upotrebi veoma različitih sredstava i materijala, neuobičajenih i neočekivanih za ovakvu vrstu izlaganja. Prostor paviljona oblikovan je kao „crna kutija“ u kojoj su jedini izvor svetla predstavljale fotografije u aluminijumskim ramovima, postavljene u pod. Posetioci su se kroz prostor kretali preko dasaka, prekrivenih građevinskim otpadom, a ukupan doživljaj dopunjavao je katalog u betonskom omotu. O ovakvom pristupu Branko Pavić kaže: „To su najgori materijali koje smo mogli da nađemo, ali u preciznoj izradi i skupom povezu. Kontrastom smo se rukovodili u svakom segmentu postavke. Hteli smo da bude razumljivo i jasno na prvi pogled zašto, kako i odakle dolazimo.”²⁰⁰ Ovaj nastup je veoma značajan zbog nekoliko razloga. Iako je u pitanju izložba, tj. izlaganje radova određenog broja autora²⁰¹, način na koji su radovi prikazani ilustruju proces mišljenja prostora i opredeljenje da se artikulacijom prostora prenese poruka i značenje. Ovaj koncept ima veću vrednost od pojedinačnih prikazanih radova. Druga posebna vrednost ovog projekta je uspešan timski rad arhitekta Dejana Miljkovića i umetnika Branka Pavića. Branko Pavić posebno je značajna ličnost čiji je rad odigrao ključnu ulogu u procesu obrazovanja, a kasnije i delovanja mnogih arhitekata mlađe generacije.

Temu devetog bijenala održanog od 12. septembra do 12. novembra 2004. godine odredio je kurator Kurt Foster, teoretičar arhitekture.²⁰² Zadržavajući uspostavljeni koncept manifestacije u tematskom i programskom smislu, Foster je upotrebio reč *metamorf* – preobražaj, da naglasi njen

---

²⁰⁰ Dadić Dinulović T.: *Fenomenologija spektakla: Scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, Beograd/Novi Sad, 2013, doktorska disertacija, str. 232

²⁰¹ Radovi su podeljeni u tri celine: značajni izvedeni projekti poslednje decenije prošlog veka, neizvedeni projekti i objekti u izgradnji koji se po mišljenju komesara i kuratora uklapaju u koncept *nextwork* i *nextplace*, i zapaženi diplomski radovi, koji se uklapaju u koncept Dejana Sudića u onom delu koji je on nazvao *nextgeneration*.

²⁰² Kurt Foster (69) je autor mnogih knjiga i izložbi. Početkom devedesetih godina prošlog veka bio je savetnik gradskog senata za rekonstrukciju grada Berlina. Od 2003. predaje na doktorskim studijama Univerziteta u Vajmaru, na katedri koja nosi ime po velikom Valteru Gropijusu, jednom od osnivača Bauhauusa.

karakter. Interesuju ga novine u savremenoj arhitekturi u svakom pogledu: teorijskom, konceptualnom, kao i na planu upotreba novih tehnologija izgradnje. Ovim bijenalom „želeo sam da predstavim ono što upućuje jasan znak i demonstrira da je arhitektura – i ne samo ona – u velikim promenama. Želeo sam da prikažem momente koji posetiocu mogu trenutno da dočaraju tu promenu”.²⁰³ Kao i Suđić, pozvao je poznate arhitekta, a izložbu je strukturirao u nekoliko tematskih sekcija: raskršća, transformacije, topografija, površina, epizode, atmosfera, koncertne dvorane. U svom programskom tekstu naglasio je značaj posetilaca kojima se obraća.

Belgijski paviljon, “Kinshasa, the Imaginary City” Ketrin Vandermeler nagrađen je na ovom bijenalu. Ovaj događaj označava otvaranje novog promišljanja u odnosu na postojeće. Prikazan je autentičan problem, a ne samo objekat kao značajna reprezentacija arhitekture. Kustos belgijskog paviljona objašnjava da je ta priča o siromašnom gradu u kojem se ne može primeniti urbanistička i arhitektonska doktrina razvijenog sveta, pobedila na konkursu. U belgijskom paviljonu se – na primeru siromašne i prenatrpne Kinšase – dokumentuju i analiziraju problemi identiteta, socijalne strukture i infrastrukture koji su u velikoj i traumatičnoj metamorfozi. Prikazivanje autentičnih problema, prostora i prakse označava proces traganja za identitetom kao univerzalnom temom, ponovo veoma aktuelnom u vremenu globalizma.

Komesar nastupa Crne Gore²⁰⁴ na ovom bijenalu bio je arhitekta Slobodan Danko Selinkić. Cilj izložbe *Eco - Logic Montegrin Lab - Interface između arhitekture i okruženja*, prema njegovim rečima je „započinjanje definisanja nove filozofije eko-logičkog razmišljanja, koje bi objedinilo razvoj novog i omogućilo metamorfozu postojećeg, kako urbanog, tako i prirodnog okruženja”.²⁰⁵ Na izložbi su prikazani radovi nekoliko autorskih timova i pojedinačnih autora –arhitekata, fotografa i umetnika, uz upotrebu različitih medijskih sredstava. U prostoru paviljona na jednostavan način raspoređeni su radovi: arhitektonski panoi (Dušan Vuksanović i Ivan Rakočević), video (Scene Design), fotografije (Lazar Pejović), zvučna instalacija (Igor Rakočević) i animirani film (Expedito). Sintezni projekat više autora, uz upotrebu različitih medijskih sredstava, govori o važnim temama struke.

---

²⁰³ <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=394196> 25. 10. 2015.

²⁰⁴ Ove godine nastup Državne zajednice Srbije i Crne Gore bio je poveren Crnoj Gori. Uz komesara, učestvovala je i istoričarka umetnosti Bojana Pejić, koja je priredila i katalog.

²⁰⁵ Videti katalog izložbe: *Eco - Logic Montegrin Lab - Interface između arhitekture i okruženja*

Jedan od izloženih radova bio je i projekat *SD 02: mesto Krstac*. Materijal prikazan na cd-u, u nekadašnjem paviljonu Jugoslavije, predstavlja ishod istraživanja autorskog tima,²⁰⁶ realizovan kao „deo redovne nastave na Grupi za scenski dizajn interdisciplinarnih magistarskih studija Univerziteta umetnosti u Beogradu, u okviru predmeta Arhitektura scenskog prostora 2”.²⁰⁷ Zašto je ovaj projekat važan? Ilustruje autentičnu potrebu Branislava Gregovića, arhitekta po obrazovanju i tada studenta scenskog dizajna za bavljenje specifičnim okruženjem napuštenog sela Krstac u Crnoj Gori. Ukazuje na značaj korišćenja obrazovnog procesa kao prostora eksperimenta i mišljenja. Projekat je realizovan kao deo nastavnog procesa, bez ograničenja i bez tačno definisanog ishoda u pogledu postizanja konkretnih rezultata istraživanja. Usled ove činjenice, proces rada tima ličnosti različitih po obrazovanju i karakteru, mogao je da se kreće slobodno u mnogim pravcima. Karakterišu ga dve faze. Rad u selu Krstac i proces postprodukcije u Beogradu. Ishod tog procesa ima formu cd-a. Autorski tim je nakon izbora za učešće na Venecijanskom bijenalu pripremao projekat reprezentacije u formi prostorne instalacije. Međutim, komesar Selinkić, polazeći od svog osećanja i uverenja rešio je da prikaže cd, smatrajući da je to najbolje rešenje. Odluka Selinkića u pogledu izbora medijskog sredstva omogućila je da projekat ostane otvoren. Upravo ta osobina pokazala se kao najveća vrednost rada, mišljenje je Tatjane Dadić-Dinulović.²⁰⁸ Problematizovanje određenih aktuelnih tema, kao što je pitanje nasleđa, timski rad, insistiranje na značaju procesa u metodološkom smislu, a ne na oblikovanju ishoda kao gotovog i jedinog rešenja, karakteristike su ovog projekta. Posmatrajući ga danas, nakon dvanaest godina, značaj projekta *SD 02: mesto Krstac* je i u njegovom dejstvu. Za mnoga dalja istraživanja u različitim oblastima delovanja, ovaj projekat bio je polazište.

U okviru *Eko-logičke laboratorije* prikazan je i projekat tima *Expeditio*.²⁰⁹ Rad ove nevladine organizacije koju je osnovalo pet arhitekata 1997. godine u Kotoru usmeren je na podsticanje održivog prostornog razvoja u Crnoj Gori i regionu Jugoistočne Evrope kroz delovanje u oblasti održive arhitekture, kulturnog nasleđa, planiranja prostora, kao i kroz aktivnosti koje doprinose

---

²⁰⁶ Autorski tim projekta: Nebojša Adžić, Milan Aleksić, Saša Antić, Nemanja Babić, Aleksandar Brkić, Tatjana Dadić-Dinulović, Mia DavidZarić, Radivoje Dinulović, Stevan Filipović, Vladimir Gjorgijoski, Branislav Gregović, Đorđe Gregović, Nevenka Gvozdić, Ivan Jerčić, Olivera Krstić, Zoran Ljutkov, Zoran Maksimović, Aleksandra Miličković, Maja Mirković, Uroš Nikolić, Branko Pavić, Nemanja Ranković, Aleksandar Stojanov, Dragan Stojčevski, Milena Stojićević, Srđan Tadić, Jelena Todorović, Zoran Tošić, Svetlana Volic, Tatjana Vukosavljević, Filip Zarić, Vladimir Zarić, Tomaš Žiška; mentorski tim: Tomaš Žiška, Radivoje Dinulović i Branko Pavić.

²⁰⁷ Dadić Dinulović T.: *Fenomenologija spektakla: Scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, Beograd/Novi Sad, 2013, doktorska disertacija, str. 149-150

²⁰⁸ Dadić Dinulović T.: *Fenomenologija spektakla: Scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, Beograd/Novi Sad, 2013, doktorska disertacija, str. 149-150

²⁰⁹ Detaljnije: <http://www.expeditio.org> 28.2.2014.

ukupnom razvoju civilnog društva. U svom dugogodišnjem radu inicirali su i realizovali niz projekata u okviru različitih organizacionih formata, uz aktivno uključivanje stručne, ali i najšire javnosti. Njihov dugogodišnji rad, utemeljen u istinskoj potrazi za rešavanjem različitih potreba i problema društva, potvrđuje da zaista ne treba sumnjati da „mala grupa mislećih i posvećenih ljudi može promeniti svijet”.²¹⁰

Deseto bijenale pod nazivom *Gradovi, arhitektura, društvo* održano je od 12. septembra do 7. novembra 2006. godine. Kurator Ričard Burdeta²¹¹ u fokus je postavio temu (mega)gradova. On smatra da je ovo razmatranje veoma aktuelno jer „više od polovine svetske populacije danas živi u gradovima, a pre jednog veka bilo ih je samo deset odsto”.²¹² Za razliku od Fuksasa, koji je takođe otvorio ovu temu, Burdeta želi da težište istraživanja i prikaza usmeri ka „demokratiji, ekonomiji i transportu”, a ne ka estetici i etici. Novina ovog bijenala je sintezna izložba prikaza rezultata istraživanja urbanih iskustava šesnaest gradova²¹³. U zasebnim prostorijama prikazan je po jedan grad uz upotrebu različitih medijskih sredstava. Osim toga, na poziv Burdeta, svetski poznati arhitekti su pismeno obrazložili svoje stavove o vezi arhitekture i grada. U katalogu su tekstovi Rema Kolhasa, Masimilijana Fuksasa, Zahe Hadid, Saskije Sasen, Alda Rosija, Normana Fostera i dobitnika Zlatnog lava za životno delo, Ričarda Rodžersa.²¹⁴

Republika Srbija prvi put je nastupila pod ovim imenom na desatom bijenalu sa multimedijalnom prezentacijom *Projekat Beograd*.²¹⁵ Ideja projekta bila je da se predstave potencijali beogradskog priobalja, kao i niz društvenih i arhitektonskih fenomena grada u okviru različitih formata prezentacije. Deo tima mladih arhitekata, koji je uradio ovaj projekat, bila je i arhitekta Maja Lalić, danas kreativni direktor Mikser hausa.²¹⁶ U Beogradu, na prostoru Savamale, transformacijom starog gradskog magacina, sa timom kolega je za nekoliko godina stvorila multifunkcionalni prostor za održavanje kulturnih, edukativnih, ali i komercijalnih aktivnosti. Polazeći

---

²¹⁰ „Nemojte nikada sumnjati da mala grupa mislećih i posvećenih ljudi može promijeniti svijet. Zapravo, samo tako je oduvijek i bilo. *Margaret Mead, antropološkinja*” (Ova rečenica postavljena na sajtu udruženja može se okarakterisati i kao njihov credo.)

²¹¹ Ričard Burdeta (1956) britanski arhitekta i prostorni planer, odrastao i obrazovan u Rimu.

²¹² <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=466340> 14. 11. 2015.

²¹³ Barselone, Berlina, Kaira, Karakasa, Istanbula, Johanesburga, Sao Paola, Londona, Los Anđelesa, Mumbaja, Šangaja, Tokija, Meksiko Sitija, Milana, Torina i Njujorka.

²¹⁴ Jedan od najznačajnijih objekata koji je uradio početkom sedamdesetih sa Rencom Pianom je Centar „Žorž Pompidu”.

²¹⁵ Na izložbi će učestvovati Maja Vidaković, Aleksandra Vuja, Vladan Đokić, Milan Đurić, Vladimir Lojanica, Vladimir Milenković, Dejan Miletić, Dejan Miljković, Milorad Mladenović i Zoran Radojčić.

²¹⁶ <http://house.mikser.rs/o-nama> 2. 3. 2014.

od svojih stvaralačkih potreba otvorila je prostor i za drugačija bavljenja arhitekturom. Osim toga, dokazala je da je moguće uspostaviti ovakav način rada i u Srbiji.

Jedanaesto bijenale održano 2008. godine sa temom *Arhitektura izvan građenja* postavio je Aron Betski, teoretičar arhitekture i kustos.²¹⁷ Polazeći od tvrdnje da je arhitektura više od uobičajene prakse građenja, dovodeći je u vezu sa filozofijom, načinom mišljenja, eksperimentom, kao i teorijom, Betski je očekivao od učesnika da iznesu svoj stav o tome šta jeste suština arhitekture danas. „Većina zgrada je ružna, beskorisna i uzaludna. Ipak, arhitektura je lepa i može da ima mesto u svetu kakvo ne može nijedna druga umetnost. Može da pretvori naš dom u modernu realnost. Nudi i oblikuje ono što je najprestižnije i najluksuznije od svih fenomena u modernom svetu – prostor. Izložba zato pokušava da prikupi i ohrabri eksperimentisanje u arhitekturi.”²¹⁸, naveo je Betski u opisu koncepta izložbe. U smislu načina prikazivanja, naglasak je stavljen na site-specific instalacije, manifeste, pejzaže i prizore arhitekture sa one strane građenja – na arhitekturu sa eksperimentalnim aspektima aktuelne prakse. Među autorima koji su odgovorili na temu u formi instalacijebili su Atelje Bow Wow, Barkov Libinger arhitekta (*Barkow Leibinger*), Najdžel Koats (*Nigel Coates*), Frenk O. Geri (*Frank O. Gehry*), Zaha Hadid, Greg Lynn, M-A-D, Masimiliano Fuksas, Metju Riči (*Matthew Ritchie*) i drugi.

Sl.36, 37 Instalacija „Ko se boji vuka još u digitalnoj eri?”, Hrvatski paviljon, kustosi: arhitekta Vinko Penezić i Krešimir Rogina

Hrvatske arhitekta Vinko Penezić i Krešimir Rogina, sa radom „Ko se boji vuka još u digitalnoj eri?” prikazali su sintezu svog dugogodišnjih istraživanja na temu šta jeste arhitektura danas,

²¹⁷ Bio je i direktor Holandskog instituta za arhitekturu iz Roterdama i direktor Umetničkog muzeja u Sinsinatiju. Betski je tri puta bio kustos holandske selekcije na Venecijanskom bijenalu, a 2002. godine je dobio i Zlatnog lava za najbolji nacionalni paviljon.

²¹⁸ <http://www.seecult.org/node/29888> 22. 1. 2014.

posmatrajući je u odnosu na period pre. Oni smatraju da se opšta promena prostorno-vremenskih odnosa odrazila i na ovu disciplinu. U svom radu, u formi kompleksne prostorne instalacije prikazali su reprezentaciju tri ideje o prostoru.²¹⁹ Njihov koncept oslanjao se na tri shvatanja arhitekture koji su, po rečima samih autora, omogućili konstrukciju postdisciplinarnog prebivališta – arhitekture kao skloništa, arhitekture kao sistema kondicioniranja prostora i arhitekture kao medija. „Mi danas možemo imati potrebu da budemo zaklonjeni, imati potrebu da budemo kondicionirani, a možemo imati potrebu i da budemo *on-line*, ili u sva tri sveta istovremeno, u različitim konstelacijama... Dakle, to je provokacija, zato je i ime instalacije u obliku pitanja, a ne u obliku odgovora.“²²⁰ Ideja prikazivanja mišljenja u formi prostorne strukture, kao artikulacija problema i postavljanje pitanja predstavlja vrednost ovog dela. Značaj rada potvrđuje i činjenica da je nakon zatvaranja bijenala ova instalacija postala stalna postavka Muzeja savremene umetnosti u Zagrebu.

Od mnogih radova prikazanih u nacionalnim paviljonima, holandski projekat *Arhifeniks* značajan je zbog koncepta i dizajna postavke, kao i niza pitanja koja otvara. Kustosi Saskia van Stein i arhitektonski tima STEALTH.ultd pretvorili su prostor paviljona u istraživačku laboratoriju. Koristeći drvene palete i 1500 sklopivih plastičnih gajbica (kasnije vraćenih u transportnu industriju) menjali su prostor paviljona u cilju održavanja različitih programa (diskusija, intervju, predavanja, radionica). Svakodnevno su dokumentovali proces upotrebom različitih medija, a potom su realizovali izložbu – kao ishod.²²¹ Polazište njihovog koncepta bio je konkretan događaj–uništavanje u požaru zgrade Arhitektonskog fakulteta. Postavili su pitanje „Ako feniks izrasta iz pepela, koji oblik mora preuzeti uskrsnuće?“ Teme su bile usmerene ka problemima arhitektonske prakse u smislu kako istražujemo, radimo i za koje vrednosti se zalažemo. Naglasak je bio na kolaboraciji i društvenoj održivosti, a jedan od mogućih odgovora bio je „Edukacija u arhitekturi je principijelno iskustvo društva.“²²²

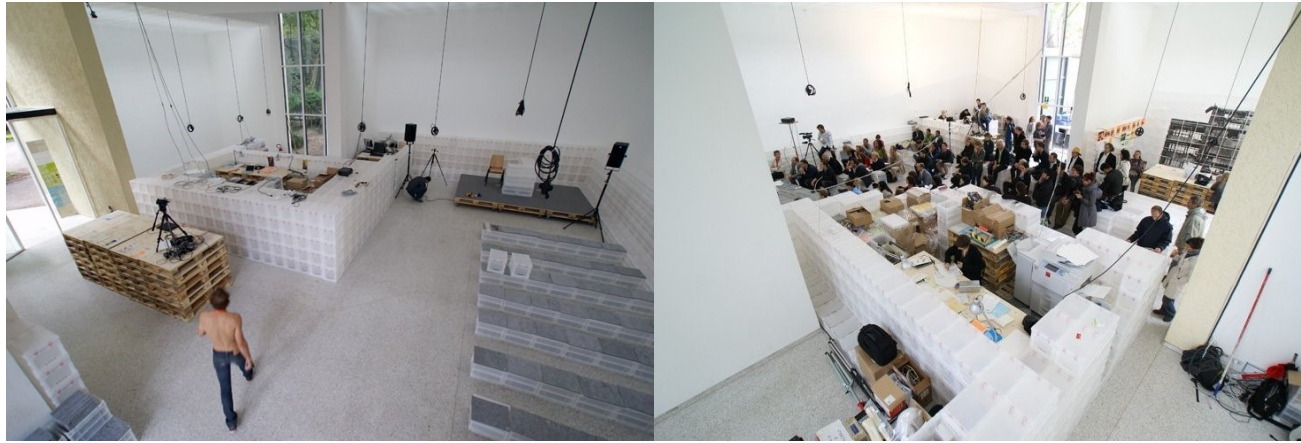
²¹⁹ **Penezić V, Rogina K i grupa autora.** *Tko se boji vuka još u digitalnoj eri?*, Grafički zavod Hrvatske, 2008, str. 16-18

²²⁰ http://www.dans.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=197&Itemid=1 2.3. 2014.

²²¹ <http://www.dab.rs/projekti/item/32-arhifeniks-sposobnosti-arhitekture> 2. 3. 2014.

²²² **Leboš S.**: Po-imanje grada: Pledoaje za transdisciplinarno proučavanje urbaniteta Zagreba, *Etnološka tribina 32, Vol. 39, 2009, str. 75-90*

Sl.38,39 Projekat „Arhifeniiks”, Holandski paviljon, kustosi: Saskia van Stein i arhitektonski tim STEALTH.ultd

U paviljonu Republike Srbije prikazan je projekat *Wonlich*, autorskog tima sa beogradskog fakulteta.²²³ Posmatrajući ga u odnosu na aktuelni kontekst, Ljiljana Blagojević, profesor i kustos postavke, smatra da „možda nimalo slučajno, u svetu zasićenom ogromnom produkcijom komercijalne arhitekture, čini se da teorijsko i eksperimentalno delovanje u arhitekturi dugo nije bilo tako aktivno i toliko zastupljeno koliko je to slučaj poslednjih desetak godina. Arhitektonska teorija, kritika i publicistika danas su jednako relevantni način bavljenja arhitekturom koliko i projektovanje i građenje, i potpuno je jasno da put ka kvalitetnijoj praksi arhitekture vodi kroz kritičke alternative, debate, istraživanja i teorijsko razmatranje. Odnosno kroz raznovrstan i nemanipulativni diskurs u svim oblastima arhitektonskog delovanja. Edukativni i istraživački procesi su u tom diskursu ključni elementi proširenja polja delovanja u oblasti arhitekture. Sadržaj izložbe u nacionalnom paviljonu Srbije je stoga, obuhvatio one rezultate, koji su rađeni u okviru visokoškolske nastave arhitekture na Univerzitetu u Beogradu, kojima je zastupljen metod istraživanja kroz projekat i ostvaren izvestan pomak ka eksperimentu i teoriji.”²²⁴

Na osnovu ove dve postavke može se zaključiti da edukacija ima potencijal da ponudi nove mogućnosti za praksu. Osim toga, dobitnici priznanja za mlade talente, grupa Elemental iz Čilea, otvara temu partnerstva u arhitekturi, kao i parcipitavne arhitekture. Značaj njihovog rada biće potvrđen izborom Aleksandra Aravene (Alehndra Aravene) za kuratora Bijenala 2016. godine.

²²³ Autori i kustosi izložbe u nacionalnom paviljonu Srbije: Ljiljana Blagojević, Dragana Vasiljević Tomić, Vladimir Milenković, Tatjana Stratimirović I Mariela Cvetić

²²⁴ **Blagojević Lj.:**Metodske, konceptualne i sadržinske osnove reprezentacije prakse arhitektonsko-urbanističkog projektovanja i teorije savremene arhitekture, *Arhitektura i urbanizam* br. 24/25, Beograd, 2009, str. 15

3.2.4. Period posle 2010.

Dvanaesto bijenale²²⁵ održano od 29. avgusta do 22. novembra 2010. Godine pod nazivom *Ljudi se (su)sreću u arhitekturi* postavila je Kezuo Seđima, arhitekta i prva žena u ulozi kuratora manifestacije. Seđima obrazlaže temu: „Toliko mnogo stvari se menja. Može li arhitektura da rasvetli nove vrednosti i novi životni stil današnjice. Ova izložba biće jedno iskustvo arhitektonskih mogućnosti, kako arhitektura izražava nove načine života, kako arhitektura stvara različite vrednosti i pristupe. Biće nezavisni prostori za svakog arhitektu i svaku temu, što znači da će svaki od učesnika biti svoj kurator. Na ovaj način učesnici će sami projektovati (dizajnirati) svoj prostor i praviti prezentaciju uračunavajući iskustva posetilaca. I fizički i konceptualno to će biti serija prostora, a ne objekata. Bila bih srećna ako možemo posredstvom ove izložbe da osetimo kuda ide naše društvo.”²²⁶ Ideja Kezuo Seđime zasnovana je na ličnim stavovima o arhitekturi. Ostvariti više sa manje. Ovo polazište je oduvek bilo privlačno, ali posebno u sadašnjim ekonomskim uslovima. Temu u najširem smislu možemo shvatiti i kao pitanje: Kakva bi arhitektura sve mogla biti samo da nije tako robovski zavisna od komercijalnih sila?²²⁷

U prostornom smislu bijenale se proširilo. Otvorena je sala sa stubovima – Sala del Colonne (550 metara kvadratnih), kao i nova biblioteka – Arhiv svih dosadašnjih bijenala. Dva različita pristupa arhitekturi, svaki od izuzetne vrednosti u svojoj disciplini – revitalizacija istorijske zgrade i njeno recikliranje za moderne potrebe, i primer modernog dizajna uz korišćenje dostignuća savremene tehnologije – bijenale je usvojilo na trajno korišćenje i za nastupajuće događaje i dolazeće generacije.

Osim otvaranja novog fizičkog prostora, ovo bijenale je otvorilo jedan nov segment posvećen obrazovanju. Kao prateća manifestacija ima dva programa, od kojih se *Arhitektonske subote* sastoji od serije razgovora uz učešće bivših umetničkih direktora, arhitekata, kritičara i drugih stručnjaka, dok program *Destinacija Bijenale Venecija. Univerziteti se sreću u arhitekturi* predstavlja otvorenost bijenala prema obrazovnim institucijama kojima se nudi organizovani dolazak studenata kao forme didaktičkog i praktičnog iskustva. U okviru ovog bijenala, organizovana su i tri takmičenja – za

²²⁵ <http://www.labiennale.org/en/architecture/history/12.html?back=true> 2.4.2015.

²²⁶ <http://www.dab.rs/dab-konkursi/item/342-venecija-2010-arhitektonsko-bianale> 14.3.2015.

²²⁷ **Mirović S.:** Eterična arhitektura „održivo snoviđenje“, *DaNS br 71*, Novi Sad, 2011, str. 67

najbolju fotografiju, kritički tekst i najbolji video na temu 12. izložbe, koju prati i reprezentativni katalog dostupan u formi interaktivne iPad aplikacije.

Zlatni lav za nacionalni paviljon pripao je Bahreinu. Tim mladih arhitekata dobio je nagradu za paviljon sastavljen od tri jednostavne ribarske sojenice preseljene sa bahreinskih obala. Paviljon je nazvan *Povraćaj*, a kustosi su bili Fuad Al-Ansari i Noura Al-Sayeh. Ovaj par je uspeo da stvori eksponat tradicionalne kulture i da postavi niz pitanja. Kustos objašnjava proces: „Tokom početnog mozganja na zadatu temu i nabacivanja ideja koje su nam dolazile, odlučili smo se da treba da krenemo od problema, a ne od rešenja. Takođe, nismo hteli da predstavimo arhitekturu Bahreina koja je uglavnom delo nebahreinaca. Osim toga, hteli smo da se što više držimo teme bijenala „Ljudi se susreću u arhitekturi“. Usredsredili smo se na samo jedno pitanje i da produbimo njegovo razumevanje putem istraživanja. Hteli smo da paviljon bude jednostavan, da posetioce zainteresujemo da postavljaju pitanja. Goruća tema je morska obala. Želeli smo da se odmaknemo od politike i usmerimo ka socijalno-ekonomskim pitanjima. Došlo je do velike promene u načinu na koji razmišljamo o svojoj tradiciji. Postoji čitav pokret da se ona opet otkrije i da se u nju ponovo ulaže. Ohrabren je i privatni sektor da učestvuje putem donacija. Na neki način sam srećan što imamo krizu u građevinarstvu, ne moramo danas da izgradimo čitavu budućnost, potrebno je da gradimo, razmišljamo i onda opet gradimo.”²²⁸ Posebno je značajan komentar povodom dodeljene nagrade. Autor paviljona smatra da su „prozirnost, racionalno razmišljanje i samokritičnost sami sebi nagrada”.²²⁹

Republiku Srbiju na ovom bijenalu predstavljao je projekat *Klackalište– poligon neravnoteže*, umetničke grupe *Škart*.²³⁰ Rad je odabran na javnom konkursu, u konkurenciji od 34 projekta.²³¹ Osnovna ideja rada sastoji se u odluci da se umesto reprezentativne arhitekture i urbanističkih koncepata, koristeći svakodnevni predmet – klackalicu, u direktnom iskustvu korišćenja doživi arhitektura kakva jeste u Srbiji, ali možda i u svetu danas. Motiv klackalice može da se tumači na

---

²²⁸ **Mirović S.:** Eterična arhitektura „održivo snoviđenje“, *DaNS br. 71*, Novi Sad, 2011, str. 67

²²⁹ **Mirović S.:** Eterična arhitektura „održivo snoviđenje“, *DaNS br. 71*, Novi Sad, 2011, str. 67

²³⁰ Umetnička grupa Škart koju čine Dragan Protić i Đorđe Balmazović osnovana je 1990. godine. Nastali su u napuštenom grafičkom ateljeu na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, kao produkt dijaloga dve osobe. Kombinujući razna iskustva – poeziju, grafički dizajn, arhitekturu, performans, društveni angažman, Škart je razvio lokalnu strategiju uličnih samizdat akcija. Imali su veliki broj samostalnih izložbi, učestvovali su na brojnim grupnim izložbama u svetu, nagrađivani su na raznim smotrama. Idejni su tvorci sada već poznatog Horkestra – nastalog u jesen 2000. Maja Đilas rad ove grupe definiše kao alternativna praksa.

²³¹ Arhitekta Jovan Mitrović, predsednik *Saveza arhitekata Srbije* je komesar izložbe za nastup Srbije na 12. Bijenalu arhitekture

razne načine, kao što poligon sastavljen od više klackalica i mobiljki raspoređenih u paviljonu omogućava niz doživljaja prilikom korišćenja. Projekat *Klackalište* inspirisan je pesničkim slikama poezije Vaska Pope, tačnije pesmama „Pre igre“ i „Velegradskom pesmom“. Budući da je *Klackalište* poligon neuravnoteženih objekata, ovaj projekat, po autorima, na neki način upućuje na iskušavanje našeg odnosa prema sebi i drugima, prema okruženju i prirodnoj sredini, kao i ka spremnosti na suočavanje sa nepoznatim. „*Mislimo da smo sigurni i važni u svojoj maloj sobi, ali samo u riziku kretanja i dijaloga sa drugima dolazimo do novih pitanja i novih odgovora.*“²³² Suština arhitekture danas i jeste u istraživanju i procesu dolaženja do mogućih odgovora za aktuelne probleme.

Sl. 40,41 Projekat Klackalište, Grupa Škart, Srpski paviljon na Venecijanskom bijenalu; Instalacija postavljena ispred Muzeja savremene umetnosti Vojvodine u Novom Sadu u okviru projekta „Prikazivanje arhitekture“

Trinaesto bijenale održano 2012. godine, prema objašnjenju umetničkog direktora Čiperfilda (David Chipperfield), zasnovano je na onome što je svima zajedničko. Ambicija projekta *Zajedničko polje* je u tome da istakne postojanje arhitektonske kulture, koju ne čine samo pojedinačni talenti, već bogat kontinuitet različitih ideja ujedinjenih u zajedničku istoriju, zajedničke ambicije, zajedničke neprilike i zajedničke ideale. „Želim da projekti na bijenalu ozbiljno sagledaju značenje prostora koji čine objekti u političkoj, društvenoj i javnoj sferi, čiji je arhitektura deo.(...) Želim da promovišem činjenicu da je arhitektura povezana iznutra, intelektualno i praktično, zajedničkom brigom, uticajima i intencijama“.²³³ Osnovna ideja kuratora sastoji se u promišljanju arhitekture kao kulture i istraživanju zajedničke intelektualne i materijalne teritorije uz uspostavljanje dijaloga. U ovom kontekstu organizovana je i izložba u Arsenalu i u paviljonima na Đardinima koja se sastojala od 69 projekata arhitekata, fotografa, umetnika, kritičara i naučnika. Ovaj postupak može se okarakterisati i kao prikaz jedinstva svih oblasti koje čine arhitekturu danas. Osim toga, nagrađeni nacionalni

²³² <http://www.designed.rs/news/grupa-skart-na-12-venecijanskom-bijenalu-arhitekture> 4. 4. 2014.

²³³ <http://www.seecult.org/vest/zlatni-lav-japanskom-paviljonu> 13. 4. 2014.

paviljon Japana i Izložba *Arhitektura je ovde moguća? Kuća za sve*, na kojoj su predstavljeni koncepti alternativnog stanovanja za one čije su kuće uništene u katastrofalnom zemljotresu 2011. godine u Japanu, potvrđuju usmeravanje arhitekture ka socijalnim temama.

Četrnaesto bijenale pod nazivom *Fundamentals – Osnove*, održano je 2014. godine. Ovo bijenale karakteriše niz novina, između ostalih vreme trajanja i karakter pripremnog perioda usmerenog ka istraživanju, kao i vreme trajanja same manifestacije – šest meseci. Tema i koncept su duboko obeleženi ličnošću kuratora bijenala, holandskog arhitekta Rema Kolhasa. Njegovo polazište je da ovo bijenale treba da bude o arhitekturi, a ne o arhitektama. On smatra da nakon nekoliko bijenala posvećenih slavljenju savremenosti, ovu smotru treba usmeriti ka istoriji. U ovom kontekstu očekivao je da se razmotri arhitektura na dva načina: iz ugla elemenata koji su karakteristični za svaki prostor i vreme, ali i kroz evoluciju nacionalnih arhitektura u poslednjih 100 godina. U okviru tri komplementarne manifestacije retrospektivnog karaktera, postavljene u Centralnom paviljonu, u Arsenalu, i u nacionalnim paviljonima, trebalo je da se dođe do novog razumevanje bogatstva osnovnih elemenata discipline, kao i pojedinačnih identiteta svake zemlje učesnice. „Imalo je smisla 1914. godine govoriti o „kineskoj” arhitekturi, o „švajcarskoj” arhitekturi, o „indijskoj” arhitekturi. Sto godina kasnije, pod uticajem ratova, različitih političkih režima, različitih stepena razvijenosti, nacionalnih i internacionalnih pokreta u arhitekturi, individualnih talenata, drugarstava, slučajnih ličnih trajektorija i tehnoloških napredaka, arhitektura, koja je jednom bila specifična i lokalna, postala je razmenljiva i globalna. Nacionalni identiteti su izgleda žrtvovani modernitetu”²³⁴ smatra Rem Kolhas. Ideja izložbe sa naslovom „Apsorpcija moderniteta: 1914. do 2014.” bila je da se prikaže proces usvajanja principa modernog jezika i nestajanje karakterističnih nacionalnih obeležja.

Posebno je značajna i izložba *Mondoitalija* iz više razloga. Sa jedne strane ona se zasniva na istraživačkom radu, a sa druge je karakteristična po procesu realizacije. Naime, u izvođenju su učestvovala sva ostala bijenala zajedno sa arhitektonskim koje je predvodilo. Ovaj postupak može se tumačiti kao pokušaj uspostavljanja pozicije arhitekture u okviru šireg okruženja .

Država Srbije je na ovom bijenalu učestvovala sa dva projekta. Osim zvaničnog rada izabranog na konkursu *14-14*²³⁵, prikazan je projekat novosadskog tima u sastavu Andrea Tamaš Dačić, Ivan Stanojev i studenti Departmana za arhitekturu i urbanizam iz Novg Sada. Naziv projekta

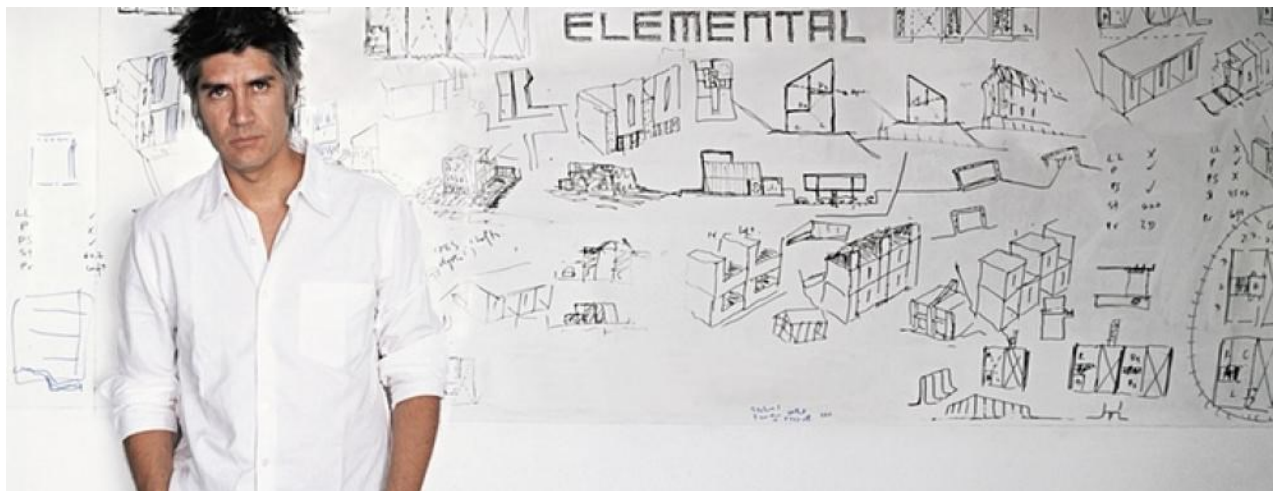
²³⁴ http://www.dans.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=445&Itemid=1 2.4.2015.

²³⁵ <http://www.superprostor.com/14-14-instalacija-venecijansko-bijenale-2014-srbija/10107> 11.7.2015.

„Žene u arhitekturi Novog Sada” objašnjava prvi put otvorenu i prikazanu temu o ženama-graditeljicama Novog Sada.

Ovogodišnje 15. Bijenale arhitekture sa temom *Izveštaj sa fronta* postavio je kurator Aleksandar Aravena. U skladu sa namerom uprave bijenala da napravi iskorak u odnosu na prethodno, koje je bilo usmereno ka istoriji, Aravena je koncipirao temu polazeći od aktuelnih problema društva. Polazište je bilo da se tokom ovog bijenala otvore pitanja pozicije i funkcije arhitekture u savremenom dobu. Ukratko rečeno, kako i na koji način iz dva kraja – centra spektakla ili totalne margine, ponovo uspostaviti odnos sa građanskim društvom. Ideja je bila učiniti vidljivim one napore pojedinaca i grupa koji pokušavaju da naprave iskorak u svojim sredinama prilikom rešavanja konkretnih problema zajednice. Aravena smatra „Postoji nekoliko bitaka koje moraju biti dobijene i nekoliko granica koje treba proširiti kako bi se život u izgrađenim sredinama popravio, a samim tim i kvalitet života ljudi“. (...)”¹⁵. Internacionalna izložba arhitekture će biti o fokusiranju na arhitekturu i učenju iz arhitekture koja je kroz inteligenciju i/ili intuiciju sposobna da izbegne *status quo*“. (...) „Želeli bismo da predstavimo slučajeve koji, uprkos teškoćama, rezignaciji i gorčini, nešto predlažu i čine. Želeli bismo da pokažemo da u večnoj debati o kvalitetu izgrađenog okruženja, postoji ne samo potreba, već i prostor za akciju.“²³⁶

Sl. 42 Aleksandar Aravena, kurator 15. Bijenala arhitekture u Veneciji

²³⁶ <http://www.arh.bg.ac.rs/2015/11/06/alejandro-aravena-umetnicki-direktor-bijenala-u-veneciji-2016/?pismo=lat>

„Arhitektura poslednje dve decenije često se naziva „tranzicionom“. Taj termin uglavnom nije dovoljno precizan. Ukupna istorija ljudskog društva je, zapravo, neprekinuta serija tranzicija; ako posmatramo XX vek, jasno je da je svaka decenija dramatično menjala ljudske živote. Osim toga kada je arhitektura u pitanju, poslednjih dvadeset godina obeležile su zapravo dve tranzicije: jedna (regionalna), promena granica i društvenog uređenja i druga globalna, iz (uslovno rečeno) analognog u digitalni svet.“²³⁷

4. FENOMENOLOŠKO POSMATRANJE SAVREMENIH ARHITEKTONSKIH PRAKSI U NOVOM SADU 1980-2010.

Tokom istorije više je puta razmatrana i potvrđena direktna međuzavisnost i uslovljenost društvenih i arhitektonskih tema. „Urbana i arhitektonska istorija jednog grada teku naporedno. Kao što je grad svojevrsan otisak društva u prostoru, tako je i arhitektura svojevrsan lakmus društvenih uslova.“²³⁸ Polazeći od ove činjenice, proces transformacije arhitektonskih praksi u Novom Sadu razmatran je u okviru pet karakterističnih perioda određenih specifičnim društveno-istorijskim kontekstom.

1. Period 1945–1979.
2. Period 1980–1989.
3. Period 1990- 1999.
4. Period 2000–2009.
5. Period 2010–2015.

---

²³⁷ **Milović Lj.:** Izložba Muzeja savremene umetnosti Vojvodine dve godine kasnije, *DaNS br. 76*, Novi Sad, 2010, str. 71

²³⁸ **Pušić Lj.:** *Grad bez lica*, Novi Sad, 2009, str. 67

„Ogromne palate za stanove nose sva obeležja socijalističke izgradnje, kao što su građevinski materijal, racionalnost izražena u fasadama, ali i skučenost stambenih prostorija; građanstvo naviknuto na prostrane porodične stanove teško se prilagođava novoj arhitekturi, ali ono shvata da je ovu novu arhitekturu donelo novo vreme koje traži i promenu starog načina života. Prevaziđeno je staro liberalističko shvatanje norme koju su propisivali liberalistički zakoni o eksproprijaciji. U novom socijalističkom društvu se javlja nagao porast industrijalizacije i porast motorizovanog saobraćaja koji traži daleko šire ulice i odgovarajuću podzemnu komunalnu izgradnju.“²³⁹

4.1. Period 1945-1979.

Nakon završetka Drugog svetskog rata, 1945. godine, Novi Sad postaje glavni grad Autonomne pokrajine Vojvodine u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije i od tada, kao njen politički, privredni i kulturni centar doživljava punu afirmaciju. Dinamične društvene promene,²⁴⁰ kao i nova regulativa, uslovili su vrlo brz proces planske urbanizacije i prostorni razvoj. Političke i društvene promene posle Drugog svetskog rata uticale su i na krupne ekonomske i kulturne promene u životu grada, kao i na jedan dotle nesanjani polet u urbanizmu i arhitekturi.²⁴¹ Usvajanjem Ustava Savezne Federativne Rebulike Jugoslavije 1963. društvena svojina i samoupravljanje postaju polazište ekonomskog uređenja zemlje.

Generalni urbanistički plan Novog Sada iz 1963. predstavlja ishod delovanja stručnjaka Zavoda za urbanizam i projektovanje Novog Sada osnovanog 1960. godine. Plan nastao na osnovu prvog Generalnog urbanističkog plana Novog Sada iz 1950. godine²⁴² omogućio je usmereno prostorno širenje grada. Intenzivna urbanistička transformacija centralnog područja,²⁴³ izmeštanje trase

---

²³⁹ **Popović D.:** Prilog urbanističkom i arhitektonskom razvoju grada Novog Sada, *Rad Vojvođanskog muzejabr. 12/13*, Novi Sad, 1964., str. 153–161

²⁴⁰ Dominantan je jednopartijski politički sistem, vlada duh kolektivizma. Društvo je egalitarno, što znači da važi princip jednakih mogućnosti i prava za sve.

²⁴¹ **Popović D.:** Prilog urbanističkom i arhitektonskom razvoju grada Novog Sada, *Rad Vojvođanskog muzeja, br. 12/13*, Novi Sad, 1964., str. 153–161

²⁴² Prvi urbanistički plan koji je pripremio Urbanistički zavod NR Srbije iz Beograda 1950. godine sadrži osnovne pravce razvoja grada. Detaljnije: Milosavljević M.: Razvoj urbanističkog i regionalnog prostornog planiranja u Novom Sadu, *DaNS br. 1*, Novi Sad, 1982., str. 6-7

²⁴³ „Novi Sad je 50-tih godina otvorio perspektive svog razvoja kada se prvim posleratnim Generalnim urbanističkim planom opredelio da rekonstruiše gradsko tkivo sa ciljem da stvori uslove za bolju i efikasniju funkcionalnu organizovanost grada na makroplanu u svojim prirodnim granicama i u uslovima prirodnog okruženja. Tada su utemeljeni principi i smernice o preobražaju prostora grada. U tome je Novi Sad bio jedinstven, ne samo u

železnice, izgradnja Bulevara Mihajla Pupina i Bulevara oslobođenja,²⁴⁴ kao i započet proces povećanja gustine stanovanja –podizanja višeporodičnih zgrada na mestu jednorodničnih objekata na Detelinari, Satelitu, Limanu 1 i okolini železničke stanice podignute 1964. godine, obeležio je ovaj period izgradnje. Niz tipiziranih stambenih objekata izgrađen je uz poštovanje planske urbanizacije i postulata Internacionalnog stila. Poslovi urbanističkog i komunalnog opremanja grada bili su povereni stručnjacima zaposlenim u novoosnovanim institucijama i biroima. Zbog intenzivne izgradnje grada,²⁴⁵ osim novosadskih arhitekata pristiglih sa studija, poput Pavla Žilnika, Miroslava Krstonošića i Aleksandra Kelemena, na poziv Voje Midića, direktora Urbanističko-projektnog biroa²⁴⁶ iz Beograda dolaze, između ostalih Zora Mitrović Pajkić i Dušan Pajkić. Osim u novoosnovanim projektnim biroima, arhitektae su zaposlene u urbanističkim zavodima i institucijama uprave i obrazovanja.²⁴⁷ Poslovi zaštite graditeljskog nasleđa predmet su rada stručnjaka Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture osnovanog 1951. godine, kao i arhitektae Andrije Sečujskog, upravnika Petrovaradinske tvrđave koji kontroliše radove na sređivanju kompleksa nekadašnjih vojnih objekata.

U cilju dobijanja kvalitetnijih rešenja, raspisuju se konkursi različitog karaktera, od javnih ili pozivnih, do jugoslovenskih ili lokalnih. Konkursna praksa veoma je razvijena tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka. Tada je sprovedeno više od 20 arhitektonskih ili urbanističko-arhitektonskih konkursa. Predmet ovih stručnih utakmica, često realizovanih uz učešće brojnih jugoslovenskih arhitekata, bile su značajne prostorne lokacije, stambena područja, kao i pojedinačni javni objekti različitih tipologija. Prema konkursnim rešenjima realizovano je nekoliko značajnih objekata grada: Muzej revolucije (1960/61), prema projektu arhitektae Ive Vitića, nova železnička stanica, novosadskog arhitektae Imre Farkaša (1962/63), Galerija Pavla Beljanskog, prema projektu Ive Kurtovića, Robna kuća Bazar, Milana Mihelčića (1968-1972), Filozofski fakultet (1971), Klinička bolnica (1971),²⁴⁸ Novo naselje (1974/75) i Spomen groblje palih boraca NOR-a od 1941 do

---

jugoslovenskim okvirima, jer je osnovnim funkcionalnim celinama predodredio nove dispozicije potpun različite od nasleđenih, korigovao ih i uspostavio nove gradske infrastrukturne sisteme." Prema: Radosavljević R.: Dosadašnja iskustva u rekonstrukciji i obnovi Novog Sada, *DaNS br 27*, Novi Sad 1999., str. 19

²⁴⁴ Kroz centralnu zonu grada, pored Trga Slobode i duž Njegošove ulice odvijao se intenzivan međugradski saobraćaj. Železnička pruga je prolazila trasom duž današnjeg bulevara Cara Lazara i onemogućavala je širenje grada ka reci. Ovi ključni problem su rešavani u prvim decenijama nakon Drugog svetskog rata.

²⁴⁵ Intenzivna izgradnja uslovljena je prilivom stanovništva. Prema popisu iz 1961. u gradu živi 141289 stanovnika.

²⁴⁶ U ovom birou osnovanom 1953. godine bilo je zaposleno oko 30 inženjera.

²⁴⁷ Videti: Jovanović S.: Arhitektura Novog Sada druge polovine XX veka, *DaNS br.70*, Novi Sad, 2010., str 32-43.

²⁴⁸ **Pajović D.** (ur.): *Novi Sad - Slika grada*, JP Urbanizam, Novi Sad, 1996., str. 138-139.

1945.(1977). Predmet pozivnog konkursa koji je raspisao GP „Neimar“ 1971. godine bio je i NS sistem gradnje.²⁴⁹

Sl. 43, 44 Poljoprivredni fakultet, arhitekta Sibin Đorđević (1964), Filozofski fakultet, Aleksandar Stjepanović, konkursno rešenje(1971)

Kako je izgledala praksa, kao i nivo problema sa kojima se struka suočava u ovom posleratnom periodu, ali i kasnije, ilustruje mišljenje Miroslava Krstonošića, svestranog novosadskog arhitekta, jednog od retkih koji se u ovom periodu osim projektovanjem, bavio i publicistikom.²⁵⁰ Komentarišući period od pola veka, smatra da je arhitekta u Novom Sadu, i u Vojvodini, radio u veoma teškim okolnostima, najčešće okružen prividnim razumevanjem i podrškama. Morao je da projektuje brzo, „dok su se njegovi radovi i posle prolaska kroz sumnjičave šibe ojačale svemoćne cehovske birokratije izvodili sporo. Od arhitekata kao da se očekivalo da budu sprinteri na maratonskim razdaljinama, a to je paradoks“. Dodaje da u nesigurnim uslovima, bez studioznog projektovanja „nije mogla da se vokalizuje i ostvari ni autentična arhitektonska filozofija, u kojoj bi se prožimala vredna prethodna iskustva (iskustva prethodnih generacija); isto tako nisu praćene ekonomske, kulturne, klimatske zahtevnosti i tradicija, koju ne samo što nismo negovali nego smo je zaboravili“. Niz okolnosti – političkih, ekonomskih i normativnih uticao je da su „arhitekta skoro plagijatorski prihvatile jedan vid internacionalnog stila projektovanja“.²⁵¹ Međutim, kao i uvek, postojao je i određeni broj pojedinaca koji su razvijali svoj autentičan izraz.

Tokom šeste decenije XX veka, otpočinju sa radom i nove institucije kulture u Novom Sadu. *Tribina mladih*– mesto dijaloga i velikog stepena slobode, bila je jedan od najznačajnijih

---

²⁴⁹Videti: Drugi Sremskomitrovački salon: Arhitektura u Vojvodini 1970-1977., uvodni tekst: Jovanović Slobodan, štampa: Škola za industrijsko oblikovanje, Beograd, 1977.

²⁵⁰ Krstonošić je „svestrana ličnost i nemiran duh – projektant, enterijerist, scenograf, kreator industrijskog dizajna, inovator, pedagog, publicista, hokejaš, reli vozač i pasionirani putnik, dobitnik je više društvenih priznanja i nagrada za arhitekturu“ Prema: Prodanović D.: Promišljeni kreator, Politika, 12. 10. 1996., str. 24

²⁵¹ **Krstonošić M.:** Pola veka arhitekture u Novom Sadu-sećanje arhitekta, *DaNS br. 9-10*, Novi Sad, str. 28

prostora ne samo u gradu, već kao takva prepoznata i u širem jugoslovenskom kontekstu.²⁵² U okviru niza programa razvijanih u prostoru lociranom u centru grada, u Katoličkoj porti, razgovaralo se ravnopravno o umetnosti, kulturi, ali i nauci. Tokom šezdesetih godina razvoju kulturnih aktivnosti doprinose i dve nove strukovne organizacije: Udruženjelikovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Vojvodine (UPIDIV) i Društvo arhitekata Novog Sada (DaNS)²⁵³. U prvim godinama postojanja, ali i kasnije, Društvo arhitekata iniciralo je povremeno održavanje javnih tribina tematski vezanih za urbanizam i arhitekturu grada. Na ovim skupovima održanim prvo na Tribini mladih, a kasnije i na Radničkom univerzitetu „Radivoj Ćirpanov“ veoma aktivno učestvovali su profesionalci iz različitih oblasti delovanja. O aktuelnim stručnim temama zajedno sa arhitektama raspravljali su inženjeri saobraćaja, hortikulture, sociolozi, književnici, likovni umetnici i ostali javni i kulturni radnici.²⁵⁴ U ovom periodu je uspostavljena saradnja i sa strukturama vlasti, koje su uvažavale mišljenja pojedinih stručnjaka, posebno urbanista. Osim usmeno, arhitekate su veoma retko iznosile svoje mišljenje javno u pisanoj formi.²⁵⁵ Sporadično su održavane i izložbe kao mesta prikazivanja rada arhitekata.

Tokom sedamdestih godina Novi Sad se i dalje razvija u prostornom i demografskom smislu.²⁵⁶ Od srednjeg, postaje veći grad sa 151852 stanovnika, 53713 domaćinstava, 78221 zaposlenim, od čega 62223 u privredi, sa 47883 stana, 22750 putničkih motornih vozila i razvijenom komunalnom opremom i uslugama.²⁵⁷ Centralni događaj ovog perioda predstavlja usvajanje Ustava 1974. godine. Ovaj dokument uticao je na razvoj niza novih društvenih i prostornih transformacija.²⁵⁸

Promene u širem okruženju i u samom gradu, uticale su da se nakon deset godina pristupi reviziji postojećeg i donošenju novog Generalnog urbanističkog plana grada. Na njegovu koncepciju, izradu i usvajanje društveni i ekonomski uslovi delovali su mnogo više nego na prethodne planove iz

---

²⁵² Prema Statutu Tribina mladih je bila „samostalna radna organizacija za širenje kulture, umetnosti i nauke“ koja se zalaže za „marksističke, socijalističke i moderne koncepte kulture“. Akcenat u njenom radu bio je na samostalnom i modernom. Tribina mladih je odisala slobodom mišljenja i razgovora koji inače nisu bili uobičajeni tih godina. Počela je kao neka vrsta debata kluba sa velikim stepenom slobode. Prema: Enciklopedija Novog Sada, sveska, str. 22-23

²⁵³ Videti: Jovanović S.: Počeci okupljanja i organizovanja graditelja Novog Sada, *DaNS br. 70*, Novi Sad, str. 12

²⁵⁴ **Jovanovića S.:** Arhitektura Novog Sada druge polovine XX veka, *DaNS br. 70*, Novi Sad, str. 12

²⁵⁵ Dugi niz godina Miroslav Krstonošić objavljivao je prikaze u listu Dnevnik u okviru rubrike; „Perom i okom arhitekate“ (prema: Mitrović V.: *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Akademska knjiga i MSUV, Novi Sad, str. 233). U katalogu drugog sremskomitrovačkog salona arhitekta Slobodan Jovanović u uvodnom tekstu priredio je spisak radova o arhitekturi ovog perioda objavljenih u dnevnoj štampi i periodici.

²⁵⁶ U periodu od 1945. do 1970. godine broj stanovnika u Novom Sadu se udvostručio.

²⁵⁷ **Pajović D.** (ur.): *Novi Sad - Slika grada*, JP Urbanizam, Novi Sad, 1996, str. 63

²⁵⁸ Proglašavanjem novog Ustava 1974. SFRJ i novim ustavnim načelima pokrajine Kosovo i Vojvodina u pravima se gotovo izjednačavaju sa ostalim republikama.

1950. i 1963. godine. Osnovna karakteristika dokumenta u kome su definisane smernice za uređenje Novog Sada u periodu do kraja XX veka je širenje grada na desnu obalu Dunava, tj. povezivanje sa Mišelukom, Petrovaradinom i Sremskom Kamenicom u jedinstveno gradsko područje.²⁵⁹ Dominantna novina u planu je trasa Bulevara oslobođenja. Razmatrajući detaljno opis realizacije plana – pripremni period kao i sprovođenje, uočava se da urbanističku struku ovog perioda karakteriše otvorenost i veći stepen demokratičnosti²⁶⁰ u samom postupku donošenja plana, kao i interdisciplinarni pristup, tj. učešće niza stručnjaka različitih profesija iz Zavoda za urbanizam Novog Sada, ali i izvan, kao što su naučne institucije i fakulteti.

Urbanističke prostorne transformacije očigledne su u različitim delovima grada. U centralnoj zoni, tokom 1975. godine počele su pripreme za izgradnju zgrade Srpskog narodnog pozorišta.²⁶¹ Dve godine kasnije, Dunavska ulica je zatvorena za saobraćaj, a šetalište na Dunavu je dodatno uređeno. Nastavljen je proces izmeštanja industrije iz centralnih zona i formiranje, u površinskom smislu, velikih radnih kompleksa duž kanala Dunav-Tisa-Dunav. Jedan od centralnih događaja, koji će obeležiti ovaj period, osim izgradnje Limana, je i planiranje i realizacija Novog naselja.²⁶² U sklopu ovog poduhvata učestvovalo je više preduzeća.²⁶³ Urbanistički plan urađen je u *Zavodu za urbanizam Novog Sada*, dok su arhitektonske projekte pripremili mnogi stručnjaci zaposleni u poznatim novosadskim projektnim biroima poput *Plana, Arhitekta* i dr. Osim ovih biroa, u gradu je aktivno još nekoliko zavoda i radnih organizacija, kao što su *Zavod za urbanizam Vojvodine*,²⁶⁴ *Zavod za izgradnju grada, Projektni zavod Vojvodine, Konstruktor, Neimar-Projekt 76* i dr. Karakteristično je da

---

²⁵⁹ **Pajović D.** (ur.): *Novi Sad - Slika grada*, JP Urbanizam, Novi Sad, 1996, str. 67

²⁶⁰ Utvrđivanju ciljeva prostornog razvoja i definisanju koncepta Plana prethodilo je anketiranje i konsultovanje građana u mesnim zajednicima, a nakon završne izrade Nacrta plana omogućeno je stavljanje primedbi i mišljenja, što je dovelo do pune saglasnosti o planskim rešenjima.

²⁶¹ Intervencije u centralnoj zoni grada koje su podrazumevale rušenje određenih objekata, uticale su na organizovanje niza protesta građana. Ovo delovanje možemo okarakterisati kao prve oblike aktivizma tj. borbe za očuvanje i zaštitu istorijskog nasleđa grada.

²⁶² U kompleksnom urbanističko–arhitektonskom projektu Novog Naselja učestvovalo je više arhitekta: R. Radosavljević, M. Savić, M. Popov, B. Reba, D. Radovanović, B. Radusinović, R. Cvetkov, S. Županski, S. Subotin kao i mnogi drugi.

²⁶³ Veoma važna karakteristika ovog perioda je usvajanje Zakona o udruženom radu 1976. (ZUR) kojim je uvedena tzv. dogovorna ekonomija. Uvođenje samoupravnih interesnih zajednica (SIZ), je trebalo da omogući proizvodnim radnicima zadovoljavanje različitih društvenih potreba: kulturnih, stambenih, sportskih, transportnih, komunikacijskih, obrazovnih i zdravstvenih usluga. Ovaj vid delovanja trebalo je da omogući veću vlast radnih ljudi i građana “(Prema: Rajčetić Z, Mitrović V, Nedeljković U.: *UPIDIV 50 godina, Na ramenima velikana*, Novi Sad, 2014, str 32).

²⁶⁴ Detaljnije: Monografija: *Zavod za urbanizam Vojvodine, 1950-2004*, Javno preduzeće Zavod za urbanizam Vojvodine Novi Sad, autor teksta Borislav Dorić, glavni i odgovorni urednik Perica Manojlović, LitoStudio, Novi Sad, 2004.

su biro i specijalizovani za određene programe i poslove. Arhitekta zaposlene u RO Plan²⁶⁵ i RO Arhitekt²⁶⁶ razmatraju problematiku javnih i stambenih programa, dok su u Konstruktoru²⁶⁷ više usmereni ka industrijskim proizvodnim pogonima. Posebno mesto rada u periodu od 1968. do 1972. predstavljao je biro Zore Mitrović Pajkić, *Atelje 11*, koji je okupljao jedanaest arhitekata grada. Osim u Srednjoj tehničkoj školi gde je zaposleno nekoliko arhitekata²⁶⁸, pedagoški rad razvija arhitekta Pavle Žilnik²⁶⁹ na Akademiji umetnosti osnovanoj 1974. godine u Novom Sadu. Mnoge arhitekta deluju i u izvođačkim firmama. U procesu građenja, ovaj period karakteriše upotreba industrijskog montažnog sistema IMS. Veliki broj novosadskih stambenih objekata rešen je primenom ovog tehničkog rešenja.²⁷⁰

Tokom osme decenije XX veka na profesionalnu scenu stupila je nova generacija arhitekata rođenih neposredno pre i posle Drugog svetskog rata. Nakon završetka studija na beogradskom Arhitektonskom fakultetu započeli su karijeru u pomenutim biroima. Nova generacija prirodno pokušava da napravi pomak, a ponekad i otklon od dotada dominantnog internacionalnog stila. U svom radu oni se okreću ka osobinama lokalnog konteksta i počinju da eksperimentišu sa tradicionalnim oblicima, elementima i materijalima. Osim dominantne opeke, koriste veoma često i sirov beton, kao i staklo. Prema mišljenju Vladimira Mitrovića promene na tehničko-tehnološkom polju, uslovljavale su veća graditeljska, izvođačka i zanatska umeća arhitekata.²⁷¹

Paralelno sa urbanističkim i arhitektonskim delovanjem, polako počinje da se razvija izložbena praksa u oblasti arhitekture. Povodom obeležavanja Dana oslobođenja grada, 1971. godine, osnovana je likovna manifestacija Novosadski oktobarski salon.²⁷² Zajedno sa likovnim i primenjenim umetnicima arhitekta izlažu svoje radove od 1976. godine.²⁷³ Društvo arhitekata Novog Sada, kao jedan od organizatora, aktivno je uključeno i povodom obeležavanja desetogodišnjice rada

---

²⁶⁵ U radu biroa „Plan“ osnovanog 1957. godine radile su arhitekta: Sibin Đorđević, Miroslav Krstonošić, Andrija Šrek, Milan Marić, Đorđe Grbić, Ljiljana Milin, Dušan Radovanović i dr.

²⁶⁶ U birou „Arhitekt“ bili su zaposleni: Milan Matović, Slavko Odavić, Nikola Stojanović, Vaso Kresović i dr.

²⁶⁷ U birou „Konstruktor“ radili su: Aleksandar Kelemen, Sava Forkapić i dr.

²⁶⁸ U srednjoj tehničkoj školi osnovanoj 1929. godine koja danas nosi naziv „Mileva Marić Anštajn“ radili su: Pavle Žilnik, Sonja Stoja, Julkica Majtan, Mira Jovanović i dr.

²⁶⁹ Arhitekta Pavle Žilnik je vodio predmet „Osnovi arhitekture“ od 1976. do 1991. kada odlazi u penziju u statusu vanrednog profesora. Njega je na ovom mestu nasledio arhitekta Nikola Stojanović.

²⁷⁰ Videti: DaNS br.7, Novi Sad, 1986., kompletan broj posvećen je temi Industrijskog montažnog sistema.

²⁷¹ **Mitrović V.:** *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Akademska knjiga i MSUV, 2010., str. 277

²⁷² Osnivač je bio tadašnji Kulturni centar Radničkog univerziteta „Radivoj Ćirpanov“ gde se održavala izložba.

²⁷³ Izložba 17 arhitekata koji su učestvovali na 5. Novosadskom oktobarskom salonu održana je u prostoru SULUV-a na Bulevaru Mihajla Pupina. Detaljan spisak arhitekata učesnika i izloženih radova naveden je u katalogu Novosadskog salona br. 5.

Udruženja umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Vojvodine (UPIDIV) i realizacije manifestacije FORMA 5.²⁷⁴ Razvoju kulturne scene grada doprinose, uz događaje Galerije savremene likovne umetnosti osnovane 1966. godine i Trijenale pozorišne scenografije i kostima²⁷⁵, Malo pozorje nastalo 1974. u okviru Jugoslovenskih pozorišnih igara²⁷⁶ i „Novosadsko leto” – spontano pokrenuto 1975. u centru grada.

Osim manifestacija iz oblasti kulture, za ovaj period veoma značajan događaj predstavlja osnivanje i održavanje međunarodne naučne konferencije INDIS (Jugoslovenski naučni skup o industrijskoj izgradnji stanova), koja će vremenom da preraste u skup posvećen celokupnom graditeljstvu. Počev od 1976, svake treće godine, skup u organizaciji Instituta za industrijsku gradnju Fakulteta tehničkih nauka iz Novog Sada i drugih relevantnih institucija okuplja stručnjake iz različitih oblasti planiranja, projektovanja i građenja – planere, urbaniste, arhitekta, građevinske inženjere, informatičare, ekonomiste, sociologe i druge koji se bave problemima u vezi sa stambenom izgradnjom. U okviru konferencije aktivno učestvuju stručnjaci i naučnici zaposleni na građevinskim i arhitektonskim fakultetima Jugoslavije, ali i u građevinskim institutima i privredi. U organizaciji skupa, kao i u pedagoškom radu na Fakultetu tehničkih nauka, profesionalni doprinos daju, osim građevinskih inženjera, i arhitekta.²⁷⁷

Kao i u prethodnom periodu, arhitekta su aktivne i kroz različite oblike prakse pokušavaju da doprinesu opštem prosperitetu. Za svoj istaknut rad u oblasti arhitekture, urbanizma i zaštite graditeljskog nasleđa, pojedinci su dobili Oktobarsku nagradu grada Novog Sada, kao najveće priznanje ustanovljeno povodom obeležavanja 23. oktobra – Dana grada. Nagradu koja se dodeljuje za izuzetna ostvarenja iz različitih oblasti delovanja²⁷⁸ prva je dobila 1965. godine arhitekta

---

²⁷⁴ Udruženje je osnovano 1964. godine, a bijenalna manifestacija Forma organizovana je prvi put 1965. godine u Studiju M. Detaljnije o razvoju udruženja u monografiji: **Rajčetić Z, Mitrović V, Nedeljković U.: UPIDIV 50 godina: Na ramenima velikana**, UPIDUV, Novi Sad, 2014.

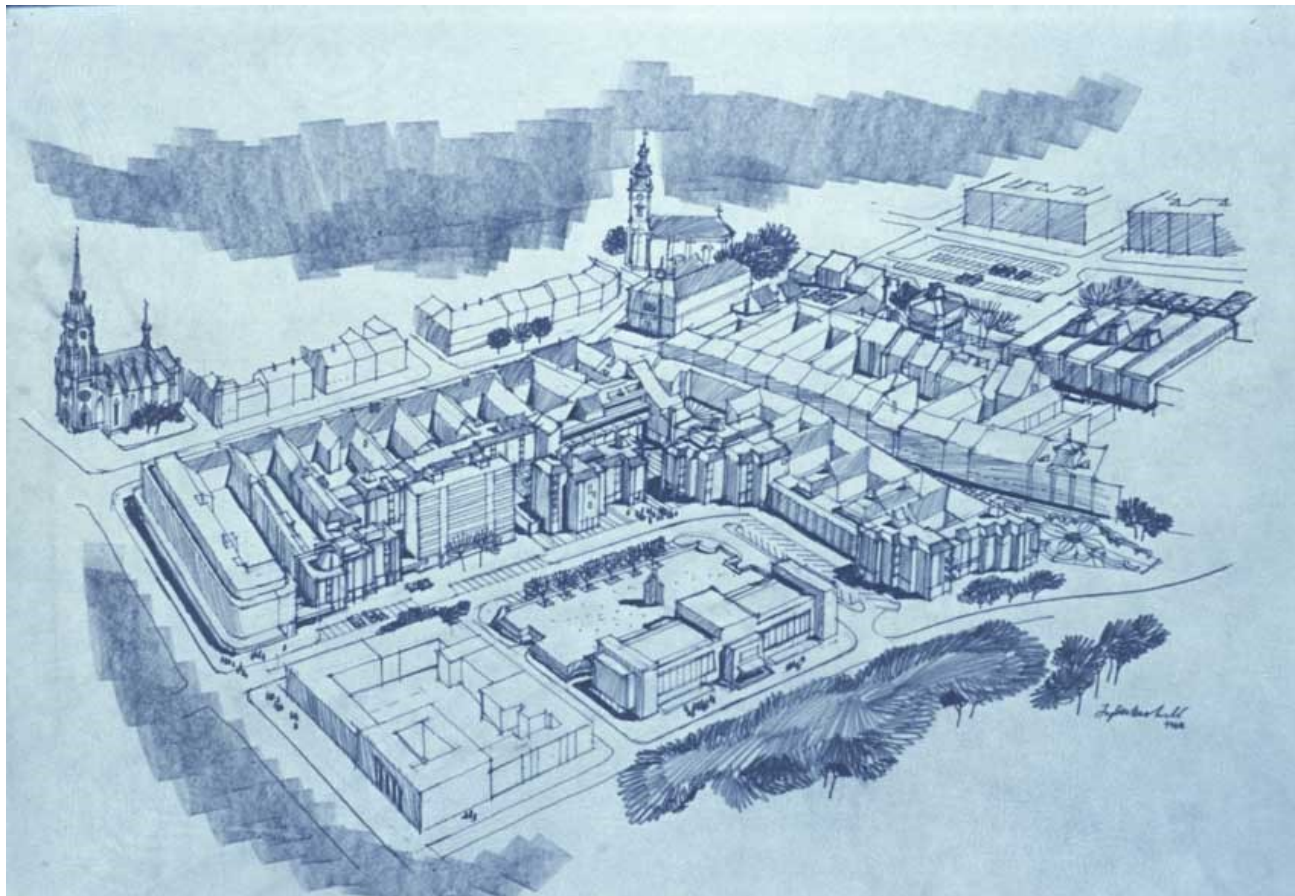
²⁷⁵ U ovom periodu u neposrednom okruženju osnovane su dve manifestacije iz oblasti arhitekture. U Beogradu 1974. godine Salon arhitekture u organizaciji Muzeja primenjene umetnosti, a dve godine kasnije Sremskomitrovački salon u galeriji „Lazar Vozarević” u Sremskoj Mitrovici. Održano je ukupno 5 Sremskomitrovačkih salona arhitekture. Novosadske arhitekta Slobodan Jovanović i Nikola Stojanović učestvovali su u organizaciji ovih događaja. Za potrebe ovih izložbi obavljeno je detaljno fotografisanje svih objekata podignutih na teritoriji Vojvodine. Drugi Salon posvećen arhitekturi i scenografiji održan je 1977. Organizator Savez arhitekata Vojvodine opredelio se da prikaže izbor naboljih arhitektonskih realizacija ostvarenih u periodu od 1970-1977. godine. Uvodni tekst napisao je Slobodan Jovanović koji u ovom periodu počinje da se bavi publicistikom.

²⁷⁶ Ova manifestacija je prerasla 1979. u samostalnu organizaciju Kulturnog centra. U kasnijem periodu, 1995. formiran je Internacionalni festival alternativnog i novog teatra (INFANT).

²⁷⁷ Svetlana Vuković i Dušan Prodanović

²⁷⁸ U oblastima nauke, kulture i umetnosti, odnosno svih vidova stvaralaštva, publicistike i novinarstva u svim oblicima informisanja, planiranja i uređenja prostora i naselja, arhitekture i graditeljstva, pronalazaštva, razvoja novih tehnologija

Tatjana Vanjifatov Savić za objekat Više poslovne škole, izgrađen na Limanu 1. Osim njoj, ovo visoko priznanje dodeljeno je određenom broju novosadskih arhitekata²⁷⁹ za pojedine istaknute realizacije. Nakon 40 godina intenzivnog bavljenja arhitekturom, 1967. godine nagrada za celokupno stvaralaštvo zaslužen je pripala i arhitekti Đorđu Tabakoviću.

Sl. 45 Projekat rekonstrukcije starog centra grada, Oktobarska nagrada grada Novog Sada 1968, arhitekta Miloš Savić, Dragan Ivković, Milan Zličić; crtež Dragan Ivković

i usvojenih novih tehnoloških sistema, unapređenja i zaštite životne sredine, prosvete i razvoja školarstva, sporta i postignutih sportskih rezultata, zdravlja i zdravstvene zaštite i socijalnog i humanitarnog rada.

²⁷⁹ Dobitnici Oktobarske nagrade grada Novog Sada: 1965. Tanja Vanjifatov-Savić – Realizacija više komercijalne škole na Limanu 1, Petar Jankov za realizaciju stambenih kula u novim delovima grada; 1966. Pavle Žilnik za Studio M; 1967. Đorđe Tabaković za ukupno stvaralaštvo a povodom retrospektivne izložbe u Novom Sadu, sedamdesetogodišnjice i četrdesetogodišnjice rada; 1968. Miloš Savić, Dragan Ivković, Milan Zličić za projekat rekonstrukcije starog centra Novog Sada; 1970. Miodrag Lozić za realizaciju stambeno-poslovne zgrade na uglu Maksima Gorkog i Bulevara Oslobođenja; 1972. Dušan Krstić za realizaciju Pneumološkog odeljenja dečije bolnice; Andrija Sečujski za značajna ostvarenja u društvenim delatnostima, povodom uspešnog rada u starim delovima grada; Milan Mihelić za realizaciju robne kuće „Novi Sad“; 1976. Zora Mitrović-Pajkić za realizaciju stambeno poslovnog bloka u Dušana Vasiljeva ulici; 1979. Milan Matović za realizaciju poslovnog objekta Elektrovojvodina; Prema: **Jovanović S**: Nagradama u prilog, *DaNS br 9-10*, Novi Sad, maj 1994., str. 39

„Kada razmotrimo sveukupni razvoj srpske arhitekture tokom XX veka uočićemo nekoliko prelomnih perioda u kojima je ona bila na razmeđu. Poslednji od tih perioda je period posttitoizma, tokom osamdesetih godina XX veka, uoči početka kraja zajedničke jugoslovenske države. ...Na lokalnom, jugoslovenskom nivou, kraj životnog veka Josipa Broza Tita, takođe označava završetak „arhitekture“ modernog državno-političkog jugosloveskog projekta i početak postmodernog perioda njegove fragmentacije...“ „Međutim, Jugoslavija se nije odmah dezintegrisala, već je u procepu između ideologije i autonomnosti započet, bez oduševljenja i od mnogih osporavan, proces tranzicije.“²⁸⁰

4.2 Period 1980–1989.

Prelomni događaj važan za budući tok razvoja države Jugoslavije i Novog Sada jeste smrt Josipa Broza Tita. Nov period označen kao „Post-Titova era“ započeo je 1980. godine. Početak ekonomske krize, privredna stagnacija, politička nestabilnost,²⁸¹ nestašica osnovnih životnih namirnica, uvođenje niza stabilizacionih mera i porast broja nezaposlenih, pojave su karakteristične za ovu deceniju. Česti nemiri, stvaranje etničkih tenzija i rasplamsavanje nacionalizma eskalirali su tokom njene druge polovine.²⁸² Društveno-politički i privredni sistem, zasnovan na samoupravljanju i društvenoj svojini, pokazao se kao ozbiljna kočnica daljeg razvoja.²⁸³

Prema mišljenju Ljiljane Miletić-Abramović „postepenim razgrađivanjem monolitnosti socijalističkog egalitarizma, prodiru uticaji zapadnih životnih stilova i formiraju se novi socijalni

---

²⁸⁰ **Miletić-Abramović Lj.:** *Paralele i kontrasti – Srpska arhitektura 1980-2005.*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 2007., str. 36-37.

²⁸¹ Detaljnije o stanju u jugoslovenskoj ekonomiji u periodu osamdesetih godina XX veka: **Nedučin D.:** *Postsocijalistički grad - promena društvene i prostorne strukture Novog Sada u periodu tranzicije*, doktorska disertacija, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2014. (neobjavljeno), str.19

²⁸² Prosečan godišnji rast bruto društvenog proizvoda sredinom 1950-ih iznosio je 6,6%, krajem decenije popeo se na čak 11,3%, a zatim je počeo da opada – prvo na 5,8% krajem 1960-ih, a posle i na 5,7% krajem 1970-ih godina (Uvalić, 2010: 22). Nezaposlenost je 1965. iznosila 6%, 1970. je porasla na 7,7%, 1980. na 11,9%, da bi 1990. godine dostigla 16,4% (Woodward, 1995: 194-208). Prosečna godišnja inflacija na državnom nivou je tokom 1960-ih iznosila 10%, tokom 1970-ih 20%, 1980. godine 30%, tokom 1980-ih dostigla trocifrenu vrednost, da bi na kraju 1989. godina bila obeležena hiperinflacijom od 1.252% (Uvalić, 2010: 21-23). Prema: **Nedučin D.:** *Postsocijalistički grad - promena društvene i prostorne strukture Novog Sada u periodu tranzicije*, doktorska disertacija, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2014. (neobjavljeno), str. 19

²⁸³ Kraj ovog perioda obeležiće donošenje novog seta zakona 1989. godine. Na ovaj način omogućena je privatizacija društvenih preduzeća, liberalizacija cena i uspostavljanje tržišnih pariteta. Navedeni događaji predstavljaju polazište za postsocijalističku tranziciju karakterističnu za narednu deceniju.

identiteti. Opšta društveno-kulturna klima je pod manjim političkim pritiskom i više obećava, što se reflektuje na formiranje arhitektonske scene u duhu novih, postmodernih ideja i programa”.²⁸⁴

Sveobuhvatne opšte promene²⁸⁵ posebno izražene u oblasti urbanističkog planiranja, predstavljale su polazište za proces pripreme i realizacije novog Generalnog urbanističkog plana Novog Sada, usvojenog 1985. godine. Ovaj dokument, veoma različit od prethodnih, karakteriše „otvoren koncept“ prilagodljiv bržem ili sporijem razvoju grada. Najbitnije opredeljenje plana je težnja ka očuvanju postojećih vrednosti uz mogućnost poboljšanja uslova življenja, kao i ujednačavanje opremljenosti svih delova grada objektima društvenog standarda i infrastrukturom. Prema planu predviđene su umerene visine izgradnje i gustine naseljenosti u okvirima racionalnog korišćenja zemljišta, kvantitativna i kvalitativna promena odnosa između gradskih funkcija i sadržaja, kao i integrisanje različitih programa. Najbitnija novina je uvođenje režima permanentne rekonstrukcije koji pogoduje različitim oblicima svojine i pojedinačnoj inicijativi. Ideja sprovođenja plana zasnovana je na pokušaju ublažavanja „normativizma“, tj. obezbeđivanje fleksibilnosti prostornog uređenja i ravnomerno uređenje delova grada. Plan je trebalo, za razliku od prethodnih, da nudi više rešenja, a da uvodi manje ograničenja.²⁸⁶

Sl. 46,47,48 Sportski i poslovni centar Vojvodina, Srpsko narodno pozorište, Most Slobode

Niz događaja javnog karaktera značajnih za grad, kao što je održanje Svetskog prvenstva u stonom tenisu 1981. uticao je na početak realizacije velike infrastrukturne obnove starog gradskog jezgra, rekonstrukcije javnih zgrada i izgradnju pratećih objekata. Tri velika graditeljska poduhvata obeležila su početak dekade. Svečano su otvorene zgrade Srpskog narodnog pozorišta i Sportskog i poslovnog centra „Vojvodina” i pušten je u saobraćaj novi gradski Most slobode. Adaptirani su

²⁸⁴ Miletić Abramović Lj.: *Paralele i kontrasti – Srpska arhitektura 1980-2005*. Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 2007, str. 37.

²⁸⁵ Prema popisu iz 1981. utvrđeno je da u Novom Sadu živi 179.843 stanovnika, a u gradskoj zajednici 257.568 stanovnika.

²⁸⁶ Pajović D.: (ur.) *Novi Sad- Slika grada*, JP Urbanizam, Novi Sad 1996., str. 74

mnogi hoteli.²⁸⁷ U okviru sređivanja centra grada revitalizirana je i proširena pešačka zona. Duž Bulevara oslobođanja podignuto je nekoliko značajnih javnih objekata u duhu postmoderne. Studentski kampus je posato grad u gradu izgradnjom niza novih obrazovnih i pratećih institucija organizovanih oko centralnog parterno uređenog trga. Limani i Novo naselje uobličeni su kao značajne urbanističko arhitektonske celine grada. Osim stambenih zona, u ovom periodu podignut jeniz javnih objekata. Na Novom naselju završen je Dom za stara lica prema projektu Miodraga Lozića, a industrijska zona dobila je nov prostorni orijentir podizanjem zgrade „Novkabel“.²⁸⁸ U oblasti stanovanja, prema realizacijama i ostvarenim istraživanjima, izdvajaju se arhitekta Dušan Krstić i Miodrag Milidragović.²⁸⁹ Kao posledica stanja u društvu i privredi, tokom osamdesetih godina dogodile su se intenzivne i veoma dramatične promene u oblasti stanogradnje. Usled ukidanja samoupravnog interesnog organizovanja i jačanja privatnog preduzetništva, stambena izgradnja prepuštena je tržištu.²⁹⁰ Uvođenjem niza zakonskih mera društveni stambeni fond je krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina skoro u celini privatizovan.²⁹¹

Sl. 49,50,51 Stambeni objekti Liman 1 i Hotel Novi Sad, arhitekta Dušan Krstić, 1980, Hotel Park, arhitekta Miroslav Krstonošić, 1981.

Velika otvorenost struke, ne samo na tadašnjem jugoslovenskom nivou, nego i prema svetu, karakteristična je za ovaj period. Razvijena konkursna praksa, putovanja, prisustvo inostranih

²⁸⁷ Miroslav Krstonošić projektovao je nov hotel „Park“, Milan Marić dogradnju hotela „Putnik“ u centru grada, a Dušan Krstić hotel „Novi Sad“ u blizini železničke stanice.

²⁸⁸ Detaljnije: **Jovanović, S.:** Arhitektura Novog Sada druge polovine XX veka, *DaNS br.70*, str. 36-43.

²⁸⁹ Arhitekta Milidragović u svom magistarskom radu bavio se temom odnosa uspostavljanja veza između stana i okoline, dok je fokus istraživanja Dušana Krstića, između ostalih tema savremene arhitekture bio usmeren ka proučavanja interne fleksibilnosti stambenih jedinica.

²⁹⁰ Arhitekta Arsa Dimitrijević, zaposlen u Invest projekt-u, OOUR Arhitektura objašnjava način rada karakterističan za period osamdesetih: „U toku je izrada projekata za stambeno naselje “Edvard Kardelj” u Beočinu – 340 stanova sa pratećim sadržajima...Predstoji nam složena situacija u projektovanju s obzirom na restrikciju investicija. Očekujemo samoupravno sporazumevanje sa odgovarajućim SIZ-ovima u cilju pružanja kompletnih usluga. Suočeni smo sa nestašicom pauza, transparenta i ozolita što predstavlja smetnju u izvršenju obaveza. Period projektovanja u odnosu na dogovaranja i izvođenje je prekratak, što se odražava na kvalitet projektovanja.” U okviru rubrike: Razgovarali smo sa kolegama“, razgovor vodio Slavko Županski, *Dans br. 2*, str. 4

²⁹¹ **Pajović D.** (ur.): *Novi Sad - Slika grada*, JP Urbanizam, Novi Sad, 1996, str. 74

časopisa sa prodorom informacija, prirodno je doprinelo stvaralačkom poletu i dometu arhitekata, koji će tokom osamdesetih stvoriti neka od najznačajnijih dela.²⁹² Konkursi su prema mišljenju mnogih arhitekata bili jedini način da se realizuju kvalitetne promene u prostoru. Oni su bili i prilika da se dođe do veoma smelih predloga. Mnogi su, svesno ne poštujući konkursne uslove, predlagali progresivna rešenja. Kvalitetan žiri umeo je da prepozna potencijal ovih radova i obično ih je nagrađivao nagradama van konkursa. Jedna od najznačajnijih stručnih utakmica koja je obeležila početak ove dekade je urbanističko-arhitektonski konkurs za Mišeluk. Pripreme su otpočele još tokom sedamdestih godina.²⁹³ Iako konkurs nije realizovan, na osnovu dokumentacije može se zaključiti o kakvom obimnom poduhvatu se radilo. Konkurs u kome je učestvovao veliki broj arhitekata iz cele Jugoslavije,²⁹⁴ pratio je i simpozijum pod nazivom „Konceptijska pitanja planiranja naselja socijalističkog društva na primeru izgradnje naselja Mišeluk”.²⁹⁵ Osim klasičnih arhitektonskih ili urbanističkih konkursa, poput onih za Liman 3 (1982.), Elektrotehnički institut (1982.), zgradu Naftagasa (1985.), tražena su najbolja rešenja i za spomenike Jovanu Jovanoviću Zmaju i Josipu Brozu Titu 1983. godine. U okviru programskih aktivnosti Društva arhitekata Novog Sada, Dušan Prodanović je inicirao realizaciju anketnih konkursa, zamišljenih kao prikupljanje najboljih ideja za određene lokacije grada. Ovaj interesantan i vrlo progresivan predlog nije naišao na šire odobravanje, tako da je realizovan samo jedan konkurs ovog tipa.²⁹⁶

Aktuelni problem zaštite graditeljskog nasleđa bio je polazište za osnivanje Gradskog zavoda za obnovu graditeljskog nasleđa i zaštitu spomenika kulture 1983. godine.²⁹⁷ Tokom 1985. zaposleni u Zavodu radili su na rekonstrukciji nekoliko važnih objekata kao što su Jodna banja, Srednja škola „Mihajlo Pupin”, Katolička crkva na Trgu slobode, Gimnazija „Jovan Jovanović Zmaj” i Sinagoga. Arhitekta Milan Gobec bavi se i publicistikom. Rezultate istraživanja dokumentacije Istorijskog

---

²⁹² **Krstonošić D.:** Pola veka arhitekture u Novom Sadu – sećanje arhitekta, *DanS 9-10*, Novi Sad, 1994, str. 28

²⁹³ Videti: **Radosavljević R.:** Mišeluk- osnovni pravac prostornog širenja grada”, *DaNS br. 3-4*, Novi Sad, 1982., str. 11-12

²⁹⁴ U ovom konkursu između ostalih učestvovao je i tim „Bistrica” (Dr Ljubinka Pjanić - ekonomista, Dr Nila Stanulović - psiholog, Dr Fuada Stanković- ekonomista, Dr Marijana Pajvančić – pravnik, Prof. Aleksandar Flašar, Dragan Popara – geografija, Dragana Koković sociolog, Jovan Soldatović vajar, Slobodan Jovanović, Dušan Prodanović, Ranko Radović, Dušan Radosavljević i Arsa Dimitrijević arhitekta, Miljko Satarić, fizičar, solarno grejanje, Dragoljub Micić saobraćaj).

²⁹⁵ U ovom periodu organizovan je i naučni skup u saradnji nekoliko organizacija: Centar za izučavanje tehnološkog i društvenog progressa, RO Urbis, Institutu za industrijsku gradnju FTN-a i Zavod za urbanizam Vojvodine, pod nazivom: „Gradovi i naselja Vojvodine u XXI veku”. Jedan od učesnika u skupu bio je prof. Ranko Radović.

²⁹⁶ Videti: **Bakić S.:** Anketni Konkurs za idejno rešenje vitalnih saobraćajno-urbanističkih aspekata gradskog jezgra u Novom Sadu, *Dans br.3-4*, Novi Sad, 1982., str. 22

²⁹⁷ Videti: **Jovanović S.:** Osnovan Gradski zavod za obnovu graditeljskog nasleđa, *DaNS br.5*, str. 4

arhivaobjavljuje u okviru zbirke planova²⁹⁸, dok istoričar umetnosti Olivera Radovanović u časopisu DaNS prezentuje rad arhitekta Đorđa Tabakovića.

Tokom osamdesetih godina XX veka objavljen je mali broj knjiga iz oblasti arhitekture.²⁹⁹ Zbog toga osnivanje časopisa DaNS, 1981. godine predstavlja značajan događaj. Zamišljen kao poseban oblik stručnih novina, iniciran je u periodu kada je već razvijena arhitektonsko-urbanistička praksa, ali ne i kritičko-publicističko delovanje. Prema rečima inicijatora i prvog urednika Dušana Prodanovića, časopis DaNS je strukturiran kroz tri celine. Prvi deo obuhvatao je aktuelne teme i događaje, drugi dokumentaciju (prikaz projekata i realizacija), dok je treći bio posvećen najširim informacijama. Cilj pokretanja časopisa bio je rešavanje problema slabe ili nedovoljne prisutnosti arhitekata i arhitektonskih tema u životu grada, ali i u medijima. Osim prikaza i afirmacije rada arhitekata i urbanista, zamišljen je i kao prostor za pokretanje i rešavanje niza aktuelnih tema i problema struke.³⁰⁰

Na kulturnom planu ovaj period karakteriše pokretanje i održavanje manifestacije „Igre suncem”.³⁰¹ U periodu od 1980. godine, u programskom i konceptualnom smislu, Kulturni centar grada organizovao je veliki broj različitih događaja izvan uobičajenih institucionalnih prostora. Iako je bilo pokušaja uspostavljanja saradnje, Društvo arhitekata nije iskoristilo priliku da aktivnije učestvuje u okviru ove manifestacije³⁰² koja je imala veoma otvoren koncept.³⁰³ Paralelno sa razvojem publicistike, Društvo počinje da razvija svoju izložbenu delatnost kao posebnu programsku aktivnost. Na osnovu uspostavljene saradnje sa Udruženjem likovnih umetnika Vojvodine (ULUV),³⁰⁴ u izložbenom prostoru lociranom na Bulevaru Mihajla Pupina, priređeno je nekoliko događaja. Stručna

---

²⁹⁸ **Gobec M.:** *Magistrat slobodnog kraljevskog grada Novog Sada (1748–1918)*, Istorijski arhiv u Novom Sadu, Novi Sad, 1985.

²⁹⁹ Između ostalih objavljene su knjige Roberta Venturija: „Složenosti i protivrečnosti u arhitekturi” IRO Građevinska knjiga, Beograd, 1983., Martina Hajdegera „Mišljenje i pevanje” (Nolit, Beograd, 1982.), kao i Andrije Mutnjakovića „Biourbanizam” (Izdavački centar Rijeka, 1982.). Prema: *Dans* br.3-4, str. 34

³⁰⁰ Videti: **Prodanović D.:** Nekoliko reči o DaNS-u...i DaNS-u, *DaNS br. 1*, Novi Sad 1982., str. 2

³⁰¹ *Igre sa suncem* (od 1980.), izvođene na raznim mestima, stvarale su svojevrsnu „poetiku prostora”, seleći se iz starog jezgra grada prema periferiji i prigradskim naseljima, dok nisu dospele i na Petrovaradinsku tvrđavu. U okviru „Igra sa suncem” održan je i prvi festival meda u Jugoslaviji, septembra 1982. Pored Galerija u prolazu, nastalo je i 1986. u Dunavskoj 1 i Kulturno dvorište, sa različitim kulturnim sadržajima, u prostoru koji je bio tek prolaz u Gradsku biblioteku. Leteći kinematograf je od leta 1997. ponovo vratio na novosadske ulice i trgove projekcije popularnih filmova na otvorenom prostoru. Prema: *Enciklopedeja Novog Sada*, Kulturni centar, str. 179

³⁰² Prema podacima objavljenim u časopisu DaNS, u pasažu Dunavske ulici organizovana je samo jedna izložba arhitektonskih radova.

³⁰³ Arhitekta Predrag Šiđanin je učestvovao u ovoj manifestaciji sa umetničkim radovima.

³⁰⁴ U razvijanju izložbene delatnosti Društva značajnu ulogu odigrao je Dušan Prodanović. Shvatajući značaj prikazivanja rada arhitekata intenzivnim volonterskim radom postigao je mnogo na polju afirmacije arhitekture. Dugi niz godina pisao je u o raznim temama iz oblasti arhitekture u Kulturnom dodatku „Dnevnika”, ali i u drugim glasilima.

javnost mogla je da se upozna sa radovima novosadskih autora Miroslava Grujića i Alberta Josipovića i beogradskog autora Dimitrija Mladenovića. Izložbe poznatih jugoslovenskih arhitekata Zlatka Ugljena i Ranka Radovića održane su u holu Srpskog narodnog pozorišta. Veliki publicitet dobila je gostujuća izložba i stručni skup „Umereni grad devedesetih”, priređenana Radničkom univerzitetu. Ipak, najznačajniji događaj ove dekade predstavlja skup jugoslovenskih arhitekata „Dani arhitekture” održan 21. i 22. juna 1984. godine u organizaciji Društva arhitekata Novog Sada sa temom „Projektovanje kao element stabilizacionih mera društva”. Naziv skupa, kao i niz izlaganja odslikava potrebu arhitekata da odgovore na aktuelne probleme, ne samo struke, već i društva u celini. Tokom dva dana, na različitim lokacijama u gradu, organizovano je nekoliko programskih aktivnosti, a za sam skup priređen je i poseban broj časopisa posvećen manifestaciji³⁰⁵ koja se svake godine održavala u drugom gradu Jugoslavije.

Svetski trendovi u pogledu korišćenja novih tehnologija prisutni su i u novosadskoj arhitektonskoj praksi. Povodom sve intenzivnije primene računara u procesu projektovanja organizovano je nekoliko događaja u gradu. Peti INDIS – Jugoslovenski naučni skup o industrijskoj izgradnji stanova, održan 1989. godine sa nazivom „Računari i projektovanje”, kao i časopis DaNS broj 8, koji izlazi nakon trogodišnje pauze 1989. godine, posvećeni su ovoj aktuelnoj temi.

Razmatrajući oblast vrednovanja arhitektonskih praksi, osim dosadašnje mogućnosti osvajanja Oktobarske nagrade grada³⁰⁶ Novog Sada, u ovom periodu arhitekta su bile u prilici da dobiju i nagradu jedne od dve manifestacije likovnog karaktera – Novosadskog salona ili Forme, kao i Borbinu nagradu³⁰⁷ za arhitekturu za područje Vojvodine. Osim vrednovanja rada u lokalnom kontekstu, pojedina rešenja novosadskih arhitekata, poput projekta obnove starog centra Novog Sada, prepoznati su kao vrednost u širem prostornom okruženju. Nagrada u oblasti zaštite graditeljskog nasleđa „Oslobođenje” dodeljena 1981. godine „simbolizuje afirmaciju savremenog kreativnog pristupa problematici, ne samo čuvanja, već i nadgradnje vrednosti graditeljskog nasleđa i kulturne baštine u nas”.³⁰⁸

---

³⁰⁵ Videti: DaNS – posebno izdanje, Novi Sad, 1984. ur. Đorđe Stojčić

³⁰⁶ Oktobarsku nagradu grada Novog Sada, 1982. godine dobio je Milorad Milidragović za višegodišnje uspešno projektovanje i realizaciju stambenih objekata u Novom Sadu; Aleksandru Kelemenu dodeljena je 1985. godine za ukupan stvaralčki doprinos posleratnoj izgradnji, a 1986. Slavku Odaviću za realizaciju Doma zdravlja u naselju Bistrica.

³⁰⁷ Borbina nagrada za arhitekturu osnovana je 1964. godine i dodeljuje se za svaku republiku. Ovu nagradu dobila je 1979. grupa autora za projekat Novo naselje, a 1981. arhitekta Milan Marić za novoizgrađeni deo hotela Putnik.

³⁰⁸ **Jovanović S.:** Povodom nagrade „Oslobođenja”, *Dans br.1*, Novi Sad, 1982., str. 11

“Milje u kome nastaje arhitektura u Srbiji u periodu od 1990. do 2000. je posve divergentan opštem usponu na svetskom nivou. Usled nerazumevanja neminovnih istorijskih i civilizacijskih procesa, koje je srpska politička i društvena elita iskreno težila da zaustavi, nastaje specifična situacija. Srpsko društvo se tokom ove decenije nalazi u vrtlogu permanentnih ratnih sukoba koji dovode do raspada zajedničke države SFR Jugoslavije. Košmarno su se smenjivale sekvence sve dramatičnijih događaja – rat, sankcije, ekonomski krah u najvećoj inflaciji u svetskoj istoriji, građanski otpor režimu u vidu upornih uličnih protesta, masovnog priliva izbeglica, uglavnom ruralne populacije iz bivših jugoslovenskih republika, masovna migracija urbanih stanovnika, NATO bombardovanje, demokratski preokret 2000.”³⁰⁹

4.3. Period 1990–1999.

Tokom poslednje decenije XX veka Novi Sad je prošao kroz nekoliko faza društvenog preobražaja. Početak perioda obeležen je prvim višestranačkim izborima, ratnim zbivanjima u širem kontekstu, raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1992. i formiranjem nove države– Savezne Republike Jugoslavije u čijem sastavu su Srbija i Crna Gora.³¹⁰ Potom sledi uvođenje sankcija od strane Evropske unije, ekonomski i privredni krah i hiperinflacija 1993. godine. Kapitalistički sistem tržišno orijentisan zamenio je dotadašnje socijalističko samoupravlje. Gubitak izvoznih tržišta, tehnološka zaostalost i nedostatak investicionog kapitala doveli su do kolapsa tradicionalne industrije, inače nosioca privrednog razvoja u doba socijalizma, što je kao direktnu posledicu ostavilo porast stope nezaposlenosti, drastičan pad prihoda stanovništva i izuzetno nizak životni standard. Posle potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, Jugoslaviji su ukinute sankcije. Nakon perioda građanskih protesta tokom 1996-97. i pokušaja normalizacije života, ponovo nastupa vreme stagnacije izazvano nemirima na Kosovu i posledicama NATO bombardovanja u proleće 1999. godine.

Period burnih političkih i ekonomskih događaja prate i intezivne migracije i promene strukture stanovništva u određenim područjima.³¹¹ Usled ratnih zbivanja dogodio se velik priliv stanovništva iz Hrvatske i sa Kosova. U cilju pronalaženja boljih uslova za život i rad i u ovom periodu određeni broj urbanog i visoko obrazovanog stanovništva Novog Sada iseljava se iz grada i odlazi u

---

³⁰⁹ Abramović–Miletić Lj: *Paralele I kontrasti–Srpska arhitektura 1980-2005.*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 2007., str. 67

³¹⁰ Novi Ustav Republike Srbije donet je 1990., a Skupština Autonomne pokrajine Vojvodine donela je Statut 1991. godine.

³¹¹ Prema popisu iz 1991. u gradu živi 241262 stanovnika.

inostranstvo. Posledice niza promena, kao i teška ekonomska situacija, uticaće na proces urušavanja postojećeg sistema vrednosti.

Opšte turbulentne promene društvene stvarnosti bile su direktno vidljive na svim oblicima urbanističkog i arhitektonskog delovanja. Procesi različitih intervencija u okviru postojećeg građevinskog fonda, kao što su interpolacije i nadogradnje, zajedno sa već razvijenom „divljom gradnjom” promeniće sliku Novog Sada, kao i drugih gradova Srbije.³¹²

Početak devedesetih započet je, a nakon petogodišnje pripreme Ministarstva za urbanizam, stambeno-komunalne delatnosti i građevinarstvo, 1995. godine donet Zakon o planiranju i uređenju prostora i naselja.³¹³ Cilj dokumenta bio je „stvaranje uslova za brže i efikasnije investicije i izgradnju objekata, racionalnije korišćenje i uređenje prostora i građevinskog zemljišta, kao i usklađivanje sa evropskom praksom, planska legalizacija i upis u katastar nepokretnosti”.³¹⁴ U isto vreme, u Novom Sadu je započet proces pripreme za reviziju Generalnog urbanističkog plana Novog Sada iz 1985. godine, ali sada u novim okolnostima.³¹⁵ Dinamika i intenzitet društvenih promena uslovi su veoma specifično delovanje u okviru urbanističke prakse. Na osnovu detaljnog istraživanja i obimne dokumentacije usvojene su izmene i dopune Generalnog urbanističkog plana 1994. godine. Postupak i pristup kojima su izvršene samo delimične izmene Plana, umesto kompletne revizije, predstavljaju presedan u novosadskoj praksi urbanističkog planiranja.³¹⁶ Poseban značaj u ovom planu dobija urbanistička ambijentalna zaštita. U saradnji JP „Urbanizam” i Zavoda za zaštitu spomenika grada Novog Sada urađena je studija „Osnove zaštite graditeljskog nasleđa u gradskom jezgru” sa ciljem utvrđivanja uslova za očuvanje i razvoj starog centra, istorijskog jezgra Novog Sada. Projekat sa obimnom dokumentacijom predstavljao je nadgradnju pristupa obnovi i

---

³¹²U zonama jednorodničkog stanovanja šireg gradskog jezgra Novog Sada, tokom poslednje dve decenije niču višespratne stambene zgrade, bez planiranog reda i poretka. Gradska područja kao što su Grbavica, Nova Detelinara, Podbara i Salajka potpuno su promenjeni. Proces nadogradnji objekata započet je u gradskom kvartu zvanom Mali Liman, a potom je zahvatio sve zone gde god je bilo moguće intervenisati. „Divlja gradnja” kao karakteristična pojava u periodu tranzicije, kao i propratni tehničko-tehnološki problemi, doprineli su činjenici da je tokom devedesetih podignuto nekoliko stotina hiljada bespravnih objekata širom zemlje. Samo u Novom Sadu i okolini, u optičaju je čak cifra od 35–40 hiljada objekata podignutih bez validnih urbanističkih uslova i dozvola. Područja divlje gradnje u Novom Sadu su rubna područja grada: Tatarsko brdo, Adice, Veternik i Mali Beograd. (Prema: Mitrović V.:Kroz granje nebo – Novosadska arhitektura devedesetih, *Dans br. 70*, Novi Sad, 2010., str. 46)

³¹³ Videti: **Pajović D.**: Konceptija novog urbanističkog zakona, *DaNS br. 15*, str. 10-11

³¹⁴ **Mitrović V.**:Kroz granje nebo – Novosadska arhitektura devedesetih, *Dans br. 70*, Novi Sad, 2010., str. 46-56

³¹⁵ Prema mišljenju stručnjaka JP Urbanizam, u periodu koji prethodi realizaciji Plana očekivalo se da će steći potrebni preduslovi, kao što su: realizacija popisa stanovništva iz 1991. godine, donošenje novog zakon o planiranju i uređenju prostora i sa njime usaglašeni prateći zakoni, kao i donošenje prostornog plana Republike Srbije. Međutim, realnost je bila drugačija. Realizacija pripremnih poslova je kasnila.

³¹⁶ Videti: **Milosavljević M.**: Izmene generalnog urbanističkog plana Novog Sada, *DaNS br. 11*, Novi Sad, 1994., str. 26-27

zaštiti graditeljskog nasleđa koji je, inače, bio prisutan u svim generalnim planovima Novog Sada, počev od Plana iz 1963.³¹⁷ Realizacija razrade Generalnog urbanističkog plana odvijala se često pod direktnim uticajem potreba novih privatnih investitora. U uslovima tržišne utakmice okrenute sticanju kapitala, urbanističko planiranje dešavalo se ponekad paralelno sa arhitektonskim projektovanjem.

Posledice usvajanja seta zakona 1989. godine odrazile su se i na strukturalne i organizacione promene arhitektonske prakse. Dotadašnja društvena preduzeća u periodu tranzicije menjaju vlasničku strukturu. Početkom devedesetih jedan broj arhitekata zapošljava se u novoosnovanim javnim preduzećima grada, dok određeni broj stručnjaka sa dugogodišnjim iskustvom u projektnoj praksi otvara privatne biroe i nastavlja da radi na nov način. U novoj društvenoj podeli, arhitektae postaju nosioci često neprimerene i pojednostavljene arhitektonske prakse. Razloge treba tražiti u činjenici da su u vremenu izvitoperenih društvenih i strukovnih vrednosti arhitektae delovale bez čvrstih i opšte prihvaćenih normi, kao i bez jakih institucija i strukovnih udruženja, koja bi kontrolisala kompletan proces delovanja.³¹⁸ Međutim, i u ovakvom vremenu opšte degradacije, izgrađeni su određeni delovi stambenih naselja, a završeni su i pojedini kompleksi čija je izgradnja trajala decenijama unazad. Niz sitnih preoblikovanja uticao je na promenu slike gradskih prostora. U prvim godinama devete decenije, u vremenu koje „karakteriše opšta netolerancija u našoj profesiji (urbanisti, projektanti, graditelji), iako ređe i skromnije nego ranije, neguje se institucija konkursa, postoji želja i uslovi da se organizuju i održe stručni razgovori, suoče mišljenja, traži najbolje u mogućim uslovima”.³¹⁹

Sl. 52, 53, 54 Apart hotel, Bulevar cara Lazara, arhitektae Miodrag Jovanović i Natko Marinčić; Prirodnjački muzej u Radničkoj ulici, arhitektae: Natko Marinčić i Ljiljana Milin, Poslovni objekat NIS, arhitektae Aleksandar Keković, Zoran Županjevac, Ivan Pantić

³¹⁷ Pajović D. (ur.): *Novi Sad - Slika grada*, JP "Urbanizam", Novi Sad, 1996., str. 77

³¹⁸ Mitrović V.: *Kroz granje nebo - Arhitektura Novog Sada devedesetih*, *DaNS br. 70*, Novi Sad, 2010., str.46-56.

³¹⁹ Milosavljević M.: *Urbanizam u Novom Sadu između dva broja DaNS-a*, *DaNS br 9-10*, Novi Sad, 1994., str. 26-27

Osim uobličavanja većih urbanističkih poteza, poput Limana 3 i 4 i Novog naselja, uz veliki doprinos više novosadskih arhitekata, tokom ove decenije podignuto je nekoliko javnih objekata u duhu postmoderne.³²⁰ Prirodnjački muzeju Radničkoj ulici, jedina institucija specifične tipologije izgrađena na ovim prostorima, realizovan je upotrebom crvene opeke, kao i „Apart” hotel za asistente fakulteta, a takođe i Zavod za zdravstvenu zaštitu studenata u okviru univerzitetskog kampusa.³²¹ Princip oblikovanja volumena, jasna izražena fenestracija, koja asocira na industrijske objekte, nekada veoma zastupljene duž Radničke ulice i naglašena ulazna partija, u vizuelnom smislu odlikuju objekat muzeja. Duž Bulevara Oslobođenja i u ovom periodu podignuto je nekoliko objekata od kojih se sigurno po volumenu i karakteru izdvaja zgrada Nis-Naftagas, realizovana na osnovu konkursnog prvoplasiranog rešenja Aleksandra Kekovića 1998. godine.³²² Osim u gradskoj zoni, i u okolini Novog Sada, na Rimskim šančevima, u periodu od 1992 do 1996. godine izgrađen je poslovni kompleks Šipons, specifične urbane kompozicije, u duhu postmoderne arhitekture, prema projektu Vase Kresovića.

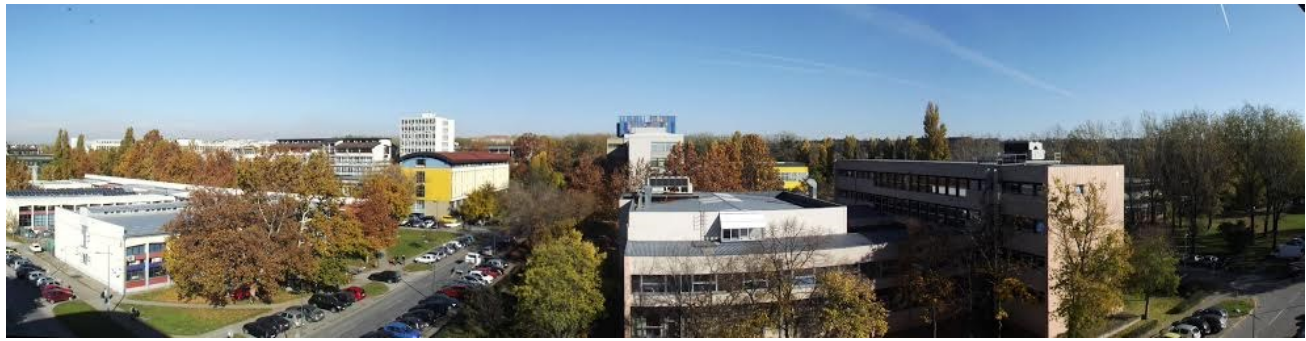
Iako ovaj period karakteriše intezivna stambena izgradnja orijentisana ka tržištu, urađena bez većih estetskih karakteristika, nekoliko arhitekata je uspelo da realizuje dela vredna pažnje. Polazeći od tradicionalnih elemenata i principa gradnje, arhitekta Dušan Radovanović projektovao je više stambenih kompleksa na Novom naselju i na Podbari. Kao i do tada, gostujuće arhitekthe svojim realizacijama doprinose razvoju grada. Na Bulevaru oslobođenja, prema projektu bračnog para Milenije i Darka Marušića izgrađen je stambeno-poslovni objekat koji donosi znatne novine na polju arhitektonskog stvaralaštva – od urbanističke kompozicije, funkcionalnih stanova do estetskih detalja. Posebna tema ovog perioda, pored interpolacija, je i veoma zastupljena nadogradnja postojećih objekata. Prema načinu rešavanja ovog zadatka izdvaja se projekat Ranka Radovića i Ksenije Hiel za zgradu Fakulteta tehničkih nauka.

---

³²⁰ Videti: **Milidragović M., Krstić D.**: Realizacije novosadskih arhitekata između dva broja DaNS-A (1989-1994), *DaNS 9-10*, Novi Sad, 1994, str. 30-32 i i Milidragović M.: Uz realizacije novosadskih arhitekata u periodu 1989-1994., *DaNS* br. 11, str. 27-29; U tekstovima su navedeni detaljni podaci i prikazane fotografije oko 40 objekata koji su izgrađeni u navedenom periodu. Prikaz ima isključivo informativni karakter navode autori teksta.

³²¹ Arhitekthe Ljiljana Milin i Natko Marinčić dobili su Borbinu nagradu za arhitekturu 1994. godine za objekat Prirodnjačkog muzeja.

³²² Iako mnogi smatraju određene procese u vezi izgradnje ovog objekta neprimerenim, neophodno je naglasiti da je njegovim podizanjem rešen problem koji je postojao usled razmeštaja službi “Naftagasa” po celom gradu. Nakon 13 godina od raspisanog konkursa, 1998. godine konačno su sve organizacione jedinice objedinjene i smeštene u jednom objektu.

Sl. 55 Studentski kampus, Nadogradnja zgrade Fakulteta tehničkih nauka, arhitekta Ranko Radović i Ksenija Hiel (1998)

Konkursna praksa bila je prisutna i tokom poslednje decenije XX veka u Srbiji. Generalno posmatrano u periodu devedesetih „konkursi su odigrali veoma konstruktivnu i korisnu ulogu u našoj profesiji. U vreme sankcija, sužavanja arhitektonskog prostora i zamiranja investitorskog i graditeljskog angažmana, na konkursnim odmeravanjima arhitektonska struka imala je priliku da pokaže kakav je kvalitet kod nas u odnosu na dobre primere iz sveta”.³²³ U Novom Sadu je organizovano, ali ne i do kraja realizovano nekoliko konkursa od kojih su najznačajniji za ulicu Modene (1996), Limansku pijacu (1996), Trg slobode (1997), Trg mladenaca (1997), Metals banku (1998) i Trg galerija (1999).³²⁴ Povodom svakog konkursa organizovana je izložba i javna diskusija. Društvene okolnosti i ponekad nejasna pravila stručnog nadmetanja uticala su na veoma burnu polemiku u javnosti nakon završetka pojedinih konkursa. Vladimir Mitrović smatra da „mada ponekad sasvim solidno organizovani, ovi konkursi kao da nisu imali za cilj početak razrešenja problematike „malog urbanizma”, nekada negovanog, a danas posve zaboravljenog u Novom Sadu, već su manje ili više organizovani pod pritiskom predstavnika novih vlasti koji su u pokušajima rešavanja urbanističkih problema videli priliku za svoju promociju”.³²⁵

Usled zastoja u gradnji i nedostatka velikih poslova u ovom periodu, intenzivno se razvija oblast projektovanja i izvođenja enterijera. U drugoj polovini decenije, nakon ukidanja sankcija, otvaranja tržišta, ali i delovanja domaćih proizvođača stekli su se uslovi za kvalitetniji rad u ovoj

³²³Videti: Konkursi: Mesta stalnog učenja i novih izazova, intervju sa arhitektama Darkom Marušićem i Branislavom Mitrović vodio Vladimir Mitrović, *DaNS* br.57, Novi Sad, 2007, str. 8-11.

³²⁴Prikazi konkursnih rešenja sa detaljnim izveštajima objavljeni su u pojedinim brojevima časopisa *DaNS*. Za ulicu Modene - Milidragovć M.: Prikaz konkursa za urbanističko arhitektonsko rešenje i uređenje prostora u ulici Modene u Novom Sadu, *DaNS* br. 16, str. 30, Limansku pijacu, Sava Forkapić, *DaNS* br. 17-18, str. 34, Trg Slobode, Jovanović S.: *DaNS* br. str 9., Metals banku, Trg mladenaca, Trg Galerija, *DaNS* br. 24, str. 17

³²⁵**Mitrović V.:** Kroz granje nebo – Novosadska arhitektura devedesetih, prilog za istoriju novosadske arhitekture XX veka, *DaNS* br. 70, Novi Sad, 2010., str. 55

oblasti. Određeni broj arhitekata otvara privatnu praksu i specijalizuje se za teme u oblasti dizajna i realizacije enterijera.³²⁶ Osim rešavanja unutrašnjeg prostora za mnoge javne objekte, veoma često su i stambeni prostori bili prilika za rad arhitekata-enterijerista.

U specifičnim okolnostima koje određuju stvarnost, arhitekate izlaze iz okvira uobičajene projektantske prakse i osvajaju i druga polja delovanja, ne toliko zastupljena u prethodnim periodima. Intenzivira se rad u oblasti obrazovanja, publicistike, a posebno značajan segment prakse postaje organizacija događaja različitog karaktera, od izložbi do stručnih skupova i konferencija. Centralni događaj ove dekade koji će obeležiti arhitektonsku struku šireg prostora predstavlja osnivanje današnjeg Departmana za arhitekturu i urbanizam, tj. nekadašnjeg Odseka za arhitekturu na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu. Pedagoškim radom u ovoj ustanovi, od 1996. godine, osim profesora Ranka Radovića kao inicijatora, Radomira Folića, Nađe Kurtović-Folić i Svetlane Vuković, bave se i mlađe arhitekate iz Novog Sada, kao i gostujući stručnjaci iz Beograda. U prvim godinama rada u nastavi su učestvovali i profesori beogradskog fakulteta: Dimitrije Mladenović, Ranko Trbojević, Milan Rakočević, ali i kolege iz prakse kao što su Radivoje Dinulović, Zorica Savičić, Marjana Strugar iz Beograda, kao i Gordana Đilas, Marina Hodžić-Savić i Biljana Pavlović iz Novog Sada. Paralelno sa prvom generacijom studenata osnovnih studija, pokrenute su i poslediplomske, tj. magistarske studije³²⁷ u cilju rešavanja kadrovskih problema. Početak rada karakteriše realizacija specifičnog programa škole sastavljenog od 32 nastavnih predmeta, raspoređena u devet semestara, dok je deseti posvećen diplomskom radu. Prve godine rada obeležiće i obimna nastavna aktivnost,³²⁸ kao i osnivanje Društva prijatelja škole 1997. godine.³²⁹ Veliki broj novosadskih

---

³²⁶ Osnovano je i nekoliko firmi koje se bave isključivo izvođenjem enterijera. Jedna od najznačajnijih je „Enterijer Janković“ kojima i svoju proizvodnju.

³²⁷ Na Fakultetu tehničkih nauka odvijala se nastava poslediplomskih studija uz učešće arhitekata. Institut za industrijski gradnju sarađujući sa drugim institutima Fakulteta, skoro dve decenije, izvodi poslediplomsku nastavu sa smerovima: industrijske gradnje, organizacije i tehnologije građenja i urbanih sistema. Poslediplomska nastava započeta je prvim kursivima iz oblasti Urbanih sistema, još davne 1974. godine, da bi se 1976. godine započeli kursevi Industrijske gradnje. Oba smera su se paralelno održavala svake druge godine da bi se 1982. godine započeo smer Organizacija i tehnologije građenja. Od 1993. godine poslediplomska nastava se održava svake godine i planira se da se tako nastavi i ubuduće. Prema: **Vuković S.:** Poslediplomska nastava na Institutu za industrijsku gradnju FTN u Novom Sadu: Industrijska gradnja, organizacija i tehnologija građenja i urbani sistemi, *DaNS 9-10.*, Novi Sada, 1994., str. 37

³²⁸ U saradnji sa arhitektama iz Sremske Mitrovice započet je prvi u nizu istraživačkih projekata za Vojvođanske gradove. Radovi su prikazani u Sr. Mitrovici i Novom Sadu, a na Urbanističkom salonu u Nišu rad je pohvaljen. Organizovan je simpozijum povodom obeležavanja 100 godina od rođenja arhitekate Nikole Dobrovića (*DaNS 20-21.* str.23.). Uspostavljena je izložbena praksa tako da je nakon završetka svake školske godine priređen prikaz studentskih radova u jednom od reprezentativnih izložbenih prostora grada. Prva izložba je bila u Kulturnom centru grada u junu 1997. godine, a ostale u zgradi današnjeg Muzeja savremene umetnosti Vojvodine u Dunavskoj br 37.

arhitekata iz različitih oblasti delovanja uzeo je učešće u ovom projektu koji je inicirao prof. Radović. Cilj je bio da se zajedničkim timskim radom, povezujući praksu i obrazovanje, uspostavi nova pozicija arhitekture kao struke u širem prostornom kontekstu. Razvijajući ideju otvorenosti i povezivanja, organizovano je i nekoliko predavanja gostujućih predavača – profesora Žaka Gilbera i Manuela Kvadre.

Tokom devedesetih godina bila je veoma razvijena i publicistika u Srbiji.³³⁰ Aktivnosti u ovoj oblasti odvijaju se na različite načine. Od zajedničkih akcija usmerenih ka pokretanju i izdavanju časopisa sa temama iz oblasti arhitekture, do publikovanja pojedinačnih istraživanja nastalih kao ishod naučnih radova ili proučavanja tema poput arhitektonskih tipologija ili stvaralaštva određenih istaknutih autora. Jedan od najplodnijih publicista u Novom Sadu je profesor Ljubinko Pušić.³³¹ Tokom devedesetih objavio je dve knjige: „Grad: Znaci vremena” 1991. i „Čitanje grada” 1995. godine. U ovom periodu, u sklopu priprema za otvaranja Departmana 1995. godine, izašla je iz štampe knjiga profesora Ranka Radovića „Vrt ili kavez”, a nakon tri godine, tj. 1998. i dugo očekivana „Savremena arhitektura”. Potreba čuvanja od zaborava dela važnih ličnosti, kao i događaja struke, bila je polazište za grupu arhitekata predvođenu Slobodanom Jovanovićem da u Enciklopediji Novog Sada pod odrednicom „Arhitektura” zabeleži najvažnije detalje struke. Nakon pauze od pet godina u Novom Sadu je nastavljeno izdavanje časopisa DaNS.³³² Novi urednik, arhitekta i profesor novosadskog fakulteta Svetlana Vuković, izabrana je 1994. godine. Ona nastavlja da razvija

---

³²⁹ Na osnovu arhive Departmana za arhitekturu i zapisnika sastanaka Društva moguće je steću uvid o planiranim i realizovanim aktivnostima ovog specifičnog udruženja. Videti i: Jovanović S.: Osnovano Društvo prijatelja škole arhitekture“ *DaNS br 19*, Novi Sad, 1997., str. 8

³³⁰ Detaljnom analizom zaključeno je da postoji niz knjiga, monografija, studija, publikacija, magistarskih i doktorskih teza, diplomskih radova posvećenih modernoj i savremenoj srpskoj arhitekturi koje su objavljene u ovom periodu u celoj Srbiji. Posebno se mogu izdvojiti istraživači iz Beograda. Radomir Vuković arhitekta i grafički dizajner pokrenuo je časopis *Kvadrat* 1994., a arhitekta mlađe generacija Ivan Kucina, Srđan Jovanović Vajs i ostali Akcelerator. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije izdaje časopis *Arhitektura i urbanizam*. Teme iz oblasti arhitekture predmet su istraživanja i mnogih istoričara umetnosti. U Novom Sadu proučavanjem arhitekture Vojvodine, a posebno Novog Sada intenzivno se bavi osim arhitekta Slobodana Jovanovića i istoričar umetnosti Vladimir Mitrović.

³³¹ Ljubinko Pušić je arhitekta i profesor na Filozofskom fakultetu. Dugi niz godina bavi se temama iz oblasti urbane sociologije. Učestvovao je u nekoliko naučnih projekata. Autor je više knjiga i naučnih i stručnih radova, a pisao je i za časopis *DaNS*.

³³² Tokom osamdesetih, usled finansijskih, ali i organizacionih problema, časopis *DaNS* izlazio je u neredovnom ritmu. Od reaktiviranja časopisa, 1994. godine, objavljena su, u redovnom ritmu izlaženja četiri puta godišnje 32 broja u 28 svezaka, pod uredništvom Svetlane Vuković (br. 9–22) i Slobodana Jovanovića (br. 23–51); Od br. 24 izdatog 1999. uvedena je kolor naslovna strana). Tokom prve decenije XXI veka, tj. od 2005. funkciju glavnog i odgovornog urednik lista vrši predsednik udruženja. Lazar Kuzmanov bio je urednik (52–61), Srđan Crkvenjakov (62–77), a Dušan Miladinović (78–80). U novom formatu i dizajnu za koji je zaslužan arhitekta i umetnik Miroslav Šilić, časopis izlazi od decembra 2002. godine odnosno od 40. broja). Veliki doprinos razvoju časopisa kao izvršni urednik dao je Vladimir Mitrović istoričar umetnosti. U realizaciji lista učestvovalo je više arhitekata različitih generacija.

uspostavljeni koncept lista sa ciljem da se i dalje prikazuje i afirmiše ono što je vredno, a nije zabeleženo. Ona smatra da je istinsko stvaralaštvo potcenjeno i devalvirano, iako predstavlja osnovu svakog kreativnog arhitektonskog dela i čina. U časopisu koji ima formu jedne hronike, moguće je zabeležiti deo onoga što se i kako radilo u jednom vremenu.³³³ Pokrenut je niz tema i na veoma stručan način obrađen u časopisu. Akcentat je na tekstualnim radovima, a ne toliko na prikazivanju rada projektanata (mada i ovaj segment nije izostavljen). Mnoge kolege, poput Dušana Krstića, Miodraga i Gordane Milidragović, Slobodana Jovanovića, Milene Milosavljević, Dušana Prodanovića, Rodoljuba Radosavljevića i drugih, svojim radovima doprinosili su kvalitetu lista. Iako je časopis DaNS dobio Oktobarsku nagradu grada 1997. godine i uvršten na listu časopisa Ministarstva za nauku i tehnologiju Srbije i Odbora za građevinarstvo kao časopis od nacionalnog značaja,³³⁴ određeni članovi Društva smatrali su da treba praviti konceptualne promene. Niz burnih polemika obeležio je ovaj period rada Društva arhitekata, a nakon povlačenja Svetlane Vuković,³³⁵ Slobodan Jovanović izabran je za novog urednika časopisa DaNS 1997. godine.

Paralelno sa publicistikom, veoma je zastupljena izložbena praksa.³³⁶ Priređeno je nekoliko gostujućih izložbi, kao i samostalnih prikaza novosadskih arhitekata. U različitim prostorima grada održane su izložbe crteža Dragana Ivkovića i Ranka Radovića, kao i akvarela Đorđa Canića. Vojislav Dević je prikazao svoje istraživačke projekte na različite načine. Obeležavanje pojedinih jubileja bio je uvek povod za organizaciju događaja. Obično su se priređivale izložbe, sa pratećom publikacijom. U ovom periodu Muzej grada organizovao je izložbu „Prvih 250 godina” posvećenu istoriji razvoja grada. Izložbu „Novi Sad pod trščanim krovom” priredio je Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture grada 1994. povodom obeležavanja 150 godina zaštite spomenika kulture u Srbiji. U okviru akcije „Trščare – graditeljsko nasleđe koje nestaje” fotografijom i crtežom prikazane su poslednje 22 trščare grada u zgradi Platoneuma 1994. godine. Povodom obeležavanja 35 godina od osnivanja JP „Urbanizam”, u Galeriji Matice srpske priređena je izložba 1995. godine. Ovim povodom izdata je i monografija „Novi Sad – Slika grada” koja pruža niz značajnih informacija o razvoju novosadske urbanističke prakse. Srednja umetnička škola „Bogdan Šuput”, u kojoj je radilo i nekoliko arhitekata,

---

³³³ **Vuković S.:** Reč uredništva uz novi dvobroj, *DaNS br. 9*, Novi Sad, 1994, str. 2

³³⁴ **Vuković S.:** Časopis DaNS na prekretnici, *DaNS br 22*. Novi Sad, 1998, str.2

³³⁵ U uvodniku časopisa br. 22 Svetlana Vuković obrazlaže detalje povlačenja sa mesta urednika časopisa.

³³⁶ Osim već pomenutih manifestacija u ovom periodu osnovana je manifestacija AUPA-Pančevo, a u Beogradu je organizovana međunarodna konferencija: Arhitektura i urbanizam na pragu III milenijuma.

obeležila je 50 godina postojanja 1998. godine. Srednja tehnička škola „Mileva Marić Anštajn“ 1999. godine je prigodnom izložbom proslavila jubilej – 70 godina od osnivanja.

Nakon više godina učešća u Novosadskom salonu, Društvo arhitekata Novog Sada, između ostalog nezadovoljno i načinom prikazivanja arhitekture,³³⁷ donelo je 1993. godine odluku o osnivanju sopstvene manifestacije– Dana i Salona arhitekture.³³⁸ Svake godine u maju mesecu, u uglednim novosadskim muzejskim i izlagačkim institucijama³³⁹ trajao je, obično nedelju dana, događaj posvećen afirmaciji arhitekture kao struke. Prvi deo programa predstavljao je Salon kao autorska izložba novosadskih arhitekata i studenata arhitekture, ali i gostiju iz Vojvodine i Srbije. Koncept izložbe, osmišljen po ugledu na Beogradski salon, podrazumevao je predstavljanje radova u okviru devet kategorija: urbanistički projekat i realizacija, arhitektonski projekat i realizacija, projekat enterijera i realizacija, kompjuterska grafika, publicistika i studentski projekat. Za pripremu izložbe zadužen je bio organizacioni odbor, dok je stručni žiri birao najbolje radove iz svake kategorije. Pored Salona, u okviru manifestacije Dani arhitekture, svake godine organizovan je stručni skup³⁴⁰ sa unapred pripremljenim, aktuelnim temama.³⁴¹ Osim izložbi konkursnih radova, Društvo je iniciralo osnivanje i dodelu Godišnje nagrade grada u saradnji sa Skupštinom Novog Sada i Tabakovićeve nagrade za arhitekturu kao doprinos u promovisanju savremene arhitekture, a u čast Đorđa Tabakovića (1897–1971), velikana vojvođanske moderne arhitekture međuratnog perioda.³⁴² Izložbe su pratili posebni katalogi koji su ujedno i prve monografije savremenih vojvođanskih

---

³³⁷ Tekst sa potpisima arhitekata gde se jasno objašnjava da više neće nastupati u okviru Salona je deo arhive Slobodana Jovanovića. Veoma obimnu zaostavšinu Slobodana Jovanovića supruga Sonja predala je Matici Srpskoj 2015. godine.

³³⁸ Nakon višegodišnjeg zastoja u radu Društva izabran je nov predsednik i upravni odbor 1993. godine. Timskim radom i velikim zalaganjem pojedinih članova dogodio se pomak u radu Društva. Tim sastavljen od arhitekata različitih generacija činili su: Milan Marić-predsednik, Slobodan Jovanović, Dušan Prodanović, Silvija Kacenberger, Gordana Đilas, Ružica I Miodrag Jovanović

³³⁹ Salon je održan u Galeriji Matice srpske (1993-1997; 2005), Muzeju Vojvodine (2001. i 2006), Galeriji Sportskog i poslovnog centra Vojvodina (1998-2000; 2002-2004; 2007-2008, 2014) i u Studiju M (2010).

³⁴⁰ Dani arhitekture 99. imaju temu “Arhitektura kao profesija između egzistencije i etike”. U DaNS-u 28. str 10-15. prikazani su radovi učesnika skupa: Blagoja Rebe, Aleksandra Milenkovića, Rodoljuba Radosavljevića, Biljane Pavlović i Ranka Radovića.

³⁴¹ Teme skupova: Interpolacija u okviru formiranih gradskih ambijenata (1993), Savremena arhitektura (1994), Stanovanje (1995), Celina i detalj (1997), Nadogradnja u gradovima (1998), Arhitektura kao profesija između egzistencije i etike (1999), Prolazno i trajno u arhitekturi grada (2000), Profesionalno organizovanje Komore arhitekata (2001), Vanstambena i vanprivredna gradnja (2002), Industrijska arhitektura: rekonstrukcija, revitalizacija i novo (2003), Grad i voda (2004), Javni prostor grada (2005), Arhitektura regiona (2006) i Stambena arhitektura u Novom Sadu danas (2007).

³⁴² Ovo priznanje dobili su poznati novosadski arhitekti koji su svoj graditeljski opus ostvarili tokom druge polovine XX veka: Pavle Žilnik (1920-2005), Miroslav Krstonošić (1932), Tanja Vanjifatov-Savić (1929–2008), Zora Mitrović-Pajkić (1927), Aleksandar Kelemen (1924- 2012), Sibin Đorđević (1926-2013), Ranko Radović (1935–2005) i Dušan Krstić (1938-2014)

graditelja.³⁴³ Poseban doprinos u oblasti istoriografije, pored Slobodana Jovanovića, dao je i istoričar umetnosti Vladimir Mitrović.

Osim Društva arhitekata, u oblasti civilnog sektora, „u želji da aktivno učestvuje u životu grada, da doprinosi raspravi o aktuelnim pitanjima i problemima njegovog uređenja i izgradnje, Novosadski klub je 1992. godine pokrenuo otvorene razgovore na temu stvarnosti, potreba i mogućnosti, pozicija i perspektiva Novosađana u odnosu na činjenice o urbanoj stvarnosti i razvoju Novog Sada.³⁴⁴ U razgovorima su učestvovali eminentni predstavnici struke.

Zajedno sa uspostavljenim manifestacijama, niz pojedinačnih projekata i događaja različitog karaktera, doprineo je bogatstvu arhitektonske scene grada. Nakon pauze, 1994. godine ponovo je organizovana naučna konferencija INDIS. U periodu 1991-1995. realizovan je interdisciplinarni naučno-istraživački projekat Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj pod nazivom „Istraživanje parametara i kriterijuma za definisanje urbane mreže Vojvodine” u kojem je učestvovalo više novosadskih fakulteta i nekoliko arhitekata. Kao odgovor na aktuelan problem struke, nastao promenom načina rada u praksi, osnovan je Prvi jugoslovenski seminar o CAD tehnologijama–„CAD forum” 1994, a nakon godinu dana prezentovan je i programski paket Arhi CAD na FTN-u. Na Radničkom univerzitetu organizovano je više događaja sa temama iz oblasti arhitekture, od razgovora u kojima su učestvovali poznati novosadski arhitekti, do predavanja profesorice Nađe Kurtović Folić i kursa „Savremena arhitektura” Ranka Radovića održanog 1997. godine. U ovom prostoru, tokom devedesetih godina redovno se održavala manifestacija Novosadskog salona³⁴⁵ i gostujuća izložba „Salon urbanizma”. Završetak decenije obeležio je okrugli sto sa temom „Za Novi Novi Sad” u organizaciji više institucija i udruženja na Fakultetu tehničkih nauka, povodom 1. jula, Svetskog dana arhitekata, a neposredno po završetku NATO bombardovanja.

U cilju rešavanja velikog broja problema u okviru struke, u drugoj polovini ove decenije, u Društvu arhitekata je pokrenuta inicijativa za osnivanje Komore arhitekata.³⁴⁶ Iako je preduzet čitav

---

³⁴³ **Mitrović V.:** Kroz granje nebo - Arhitektura Novog Sada devedesetih, *Dans br. 70*, Novi Sad, 2010., str.46-56

³⁴⁴ **Jovanović S.:** Priča o Novom Sadu u Novosadskom klubu, *Dans br. 24*, Novi Sada, 1999., str. 5

³⁴⁵ Pojedine arhitekate nastavile su i dalje da izlažu svoje radove i u okviru ove manifestacije.

³⁴⁶ Paralelno sa aktivnostima oko osnivanja Komore arhitekata, prema rečima Dušana Prodanovića tekla je i građanska inicijativa za osnivanje udruženja NAUK-a (Novosadski arhitektonsko-urbanistički klub). Polazeći od ideje zajedničkog rada i rešavanja aktuelnih problema prostora, okupio se respektabilni broj poznatih stručnjaka iz različitih oblasti delovanja. Ideja rada zasnovana na interdisciplinarnoj osnovi, potiče još sa početka osamdesetih godina prošlog veka kada se povodom konkursa za Mišeluk formirao takođe interdisciplinarni tip. Realizacija ovih ideja nije zaživela.

niz pripremljenih radnji, kao i ponovno uspostavljanje rada Saveza arhitekata Vojvodine, ovaj projekat nije realizovan zbog niza otežavajućih okolnosti.³⁴⁷

U svim vremenima, a posebno u periodu kada se postojeći sistem vrednosti preispituje, tj. nestaje, uspostavljanje načina nagrađivanja³⁴⁸ u jednoj oblasti veoma je odgovoran i zahtevan posao. Društvo arhitekata Novog Sada, polazeći od svojih ciljeva usmerenih ka afirmaciji arhitektonske struke, kao i potrebi i značaju valorizacije rada članova, ustanovilo je tokom 1993. i 1994. godine nekoliko mogućih oblika nagrađivanja.³⁴⁹ Paralelno su pokrenute nagrade za celokupno stvaralaštvo u oblasti arhitekture – Tabakovićeva nagrada koja se dodeljuje pojedincu – arhitekti, za dugogodišnji i dosledan doprinos razvijanju i unapređenju struke, kao i Godišnja nagrada arhitekture Novog Sada³⁵⁰ za najbolji objekat realizovan u Vojvodini tokom prethodne godine. U okviru manifestacije Društva „Salon arhitekture”, od 1993. godine dodeljuju se nagrade za pojedine oblasti delovanja arhitekata: urbanističko i arhitektonsko projektovanje i realizacije, za projekat i realizaciju enterijera, publicistiku, kompjutersku grafiku i animaciju, kao i za studentski rad.³⁵¹ „Namera ovih stručnih poduhvata bila je da se nagrade ona dela promišljanja arhitekture, odnosno arhitektonskog stvaralaštva koja na svojstven i osobit način izražavaju duh svoga vremena, u koja su ugrađena značenja i značaj iskazivanja našeg bića, koja postaju identifikaciona obeležja, kulturni kodovi i reperi našeg podneblja, naših mesta i nas samih. Ovim duboko moralnim i stručnim poduhvatom krenulo se u jedan dugoročan i rezultatski pomalo neizvestan poduhvat. Moto je bio: permanentno se boriti za uspostavljanje istinskih arhitektonskih vrednosti na prostorima našeg podneblja, našeg biti(sanja),

---

³⁴⁷ Postoji sačuvana arhivska dokumentacija Društva iz ovog perioda koja ilustruje rad na pripremi osnivanja Komore.

³⁴⁸ U Jugoslaviji, osim Borbine nagrade za arhitekturu ustanovljene 1964. godine, Savez arhitekata Srbije dodeljuje Veliku nagradu za kompletno stvaralaštvo Od 1982. godine, a od 1996. godišnju nagradu. (Mitrović M: Javne nagrade obilaze arhitekturu, DaNS16, Novi Sad, 1996., str. 23.). Tokom devedesetih godina ustanovljeno je još nekoliko nagrada u Srbiji u oblasti arhitekture. Na inicijativu Zorana Manevića osnovan je Klub Arhitekata u Beogradu 1997. godine. Naredne godine uz pokretanje mesečnika „Arhitektura”, ustanovljena je Velika nagrada Kluba arhitekata, kao i Nagrada kluba arhitekata. (Pravilnik nagrade DaNS br. 23. str. 47). U isto vreme, 1998. godine Vojvođansko udruženje urbanista ustanovilo je nagradu „Arhitekta Vojislav Midić”. (Krstić B.: Nagrada arh. Vojislav Midić, DaNS br. 23., Novi Sad, str.30)

³⁴⁹ Društvo je nastavilo sa praksom predlaganja zaslužnih arhitekata grada za dobijanje Oktobarske nagrade. U tom kontekstu je Ranko Radović predložen za dobijanje ovog značajnog priznanja 1998. godine. Iako je postojalo puno razloga, između ostalog rad na osnivanju i uspostavljanju današnjeg Departmana za arhitekturu, profesor Radović nije dobio ovu nagradu.

³⁵⁰ Na osnovu uspostavljene saradnje, Skupština grada Novog Sada prihvatila je da bude pokrovitelj nagrade. Nagrada je prvi put uručena 1995. Dušanu Radovanoviću za stambeno-poslovni objekat na Bistrici U Novom Sadu. Nagradu su 1996. godine dobili Stevan Đurić za rekonstrukciju ulice Nikole Tesla u Pančevu. Sledeće godine za stambeni objekat u Kikindi nagrada je pripala Miroslavu Adamoviću i Pavlu Borovcu. Nagrađeni arhitekta je dobijao povelju, priznanje i novčani iznos, a Društvo je organizovalo izložbu svih učesnika. Poslednji put nagrada je dodeljena 2004. godine.

³⁵¹ **Jovanović S.:** Nagradama u prilog, *DaNS br. 9-10*, Novi Sad, 1994, str. 3.

u vremenu evidentnih stranputica i nesnalaženja.”³⁵²Osnivanjem nagrada Društva arhitekata Novog Sada, zajedno sa postojećim priznanjima za doprinos razvoju struke, nastavljen je započet proces uspostavljanja sistema vrednovanja u jednoj složenoj disciplini kao što je arhitektura.

---

³⁵² Videti: “Godišnja nagrada arhitekture Novog Sada – treći put, *Dans br. 19.*, Novi Sad, 1997., str. 3

„Zajedno sa velikim i dramatičnim promenama arhitektura u Vojvodini posle 2000. godine zakoračila je u novu fazu koju možemo označiti i kao slojevitu, pa i na trenutke prevratničku. Vojvođanska prestonica je posle 2000, ali i u prethodnim decenijama bila skoro jedini grad sa nešto ozbiljnijom arhitektonskom produkcijom. U ostalim gradovima gradi se tek neznatno, skoro ekscesno. Ogroman graditeljski zamah koji je preplavio neka novosadska naselja, skoro im potpuno promenivši lik, dao je priliku arhitektima za obiljem novih poslova.“³⁵³

4.4. Period 2000–2010.

Prvu deceniju XXI veka obeležilo je nekoliko, u tematskom i programskom smislu, potpuno različitih događaja. Petooktobarska revolucija, demokratske promene, izlazak iz izolacije uz talas političkih i ekonomskih reformi, pojave su koje karakterišu početak novog milenijuma. Središnji događaj političkog karaktera predstavlja formiranje Republike Srbije i usvajanje novog Ustava 2006. godine. Nakon nekoliko godina stabilizacije sistema, početak svetske ekonomske krize, uz ponovne političke sukobe na Kosovu od 2008. godine utiču na karakter opšteg stanja u Srbiji, kao i u Novom Sadu. Zbog velikih i dramatičnih promena ova decenija može se okarakterisati kao složena,³⁵⁴ „slojevita, pa, na trenutke i kao prevratnička“.³⁵⁵

Novi Sad, kao drugi grad po veličini u novoj državi, nastavlja da se razvija u prostornom i demografskom smislu. Prema popisu stanovništva iz 2002. godine, u gradu je živelo 299.294 stanovnika (od toga 156.328 punoletnih stanovnika), a prosečna starost stanovništva iznosila je 39,8 godina (38,3 kod muškaraca i 41,2 kod žena). U naselju je bilo 72.513 domaćinstava, a prosečan broj članova po domaćinstvu bio je 2,63.³⁵⁶ Gradski reon obuhvatao je površinu od 702,7 km².

Kao i više puta do tada, potvrđena je činjenica da zakonska regulativa predstavlja polazište za razvoj struke u jednom periodu. Ministarstvo za urbanizam i građevinarstvo³⁵⁷ pripremiло je Zakon o planiranju i izgradnji koji je usvojen 2003. godine. Ovim zakonom osnovane su dve institucije veoma

³⁵³ Mitrović V.: Kroz granje nebo - Arhitektura Novog Sada devedesetih, *Dans br. 70*, Novi Sad, str. 57

³⁵⁴ O složenosti situacije govori činjenica da je tokom ove decenije tri puta menjan naziv države u kojoj se nalazi Novi Sad. U periodu do 2003. je Savezna republika Jugoslavija, potom do 2006. Državna zajednica Srbije i Crne gore, i na kraju Država Srbija. Ustav poznatiji kao „Mitrovdanski ustav“ donet je 2006. godine.

³⁵⁵ Mitrović V.: Kroz granje nebo - Arhitektura Novog Sada devedesetih, *Dans br. 70*, Novi Sad, str. 57

³⁵⁶ Izvor: Sajt grada Novog Sada

³⁵⁷ Objavljeno u "Sl. Glasnik RS" broj 47/2003

značajne za razvoj inženjerske struke i unapređenje politike planiranja prostora: Inženjerska komora Srbije i Republička agencija za prostorno planiranje. Članovi Inženjerske komore³⁵⁸ su diplomirani inženjeri arhitektonske, građevinske, mašinske, elektrotehničkei saobraćajne struke, diplomirani inženjeri ostalih tehničkih struka, kao i diplomirani prostorni planeri kojima je Komora izdala odgovarajuću licencu. Republička agencija za prostorno planiranje je samostalna organizacija koja vrši javna ovlašćenja u skladu sa Zakonom o planiranju i izgradnji i propisima donetim na osnovu ovog zakona, u cilju obezbeđenja uslova za efikasno sprovođenje i unapređenje politike planiranja i uređenje prostora u Republici Srbiji.

U Novom Sadu promene počinju od 2000. godine donošenjem Generalnog plana³⁵⁹ grada Novog Sada sa definisanim osnovnim smernicama razvoja grada do 2021. godine. Novi Sad³⁶⁰ se prostorno proširio i umesto koncepta više prigradskih naselja, kako je bilo predviđeno planom iz 1974. godine, spaja se u jedinstvenu celinu što je posebno vidljivo na zapadnom delu grada. Osim i dalje veoma prisutne „divlje gradnje“, posebno zastupljene u rubnim delovima, ovaj period karakteriše niz saobraćajnih transformacija grada. Trasiranjem i etapnom izgradnjom Bulevara Evrope, završetkom Somborskog bulevara, rekonstrukcijom niza ulica, kao i uređenjem keja omogućena je bolja komunikacija u gradu, što se odrazilo na kvalitet života određenog broja stanovnika novih stambenih naselja kao što su Nova Detelinara, Telep i dr.

Velike urbanističke transformacije, zajedno sa opštim demokratskim promenama, otvaranjem zemlje i prilivom kapitala uticale su na intenzivan razvoj graditeljske delatnosti u gradu. Raspon radova kretao se od izgradnje nekoliko javnih objekata komercijalnog karaktera, do podizanja niza stambenih višeporodičnih zgrada. Mnoga novosadska naselja kao što su Grbavica, Nova Detelinara, pojedini delovi Telepa, Podbare, Rotkvarije i Salajke, potpuno su transformisana u morfološkom smislu. Hiperizgradnja višeporodičnih stambenih objekata, veoma često lošeg kvaliteta

---

³⁵⁸ U postupku priprema za početak rada Inženjerske komore Srbije, Ministarstvo urbanizma i građevina RS izdalo je dvestotine "nultih" licenci odgovornih planera, odgovornih urbanista, odgovornih projektanata i odgovornih izvođača radova.

³⁵⁹ Časopis DaNS br. 31 posvećen je ovoj temi. Za ovaj plan urađena je revizija 2006. godine.

³⁶⁰ Na osnovu važećeg plana, teritorija Novog Sada obuhvata prostor gradske opštine Novi Sad i gradske opštine Petrovaradin. Područja gradskih opština čine naseljena mesta, odnosno područja katasatarskih opština koja ulaze u njihov sastav. Gradska opština Novi Sad obuhvata prigradska naselja: Futog, Veternik, Begeč, Kisač, Rumenku, Stepanovićevo, Kač, Čenej, Kovilj i Budisavu, a gradska opština Petrovaradin: Sremsku Kamenicu, Bukovac i Ledince. Teritorija Novog Sada je podeljena na četiri katastarske opštine. Područje grada Novog Sada s 15 prigradskih naselja obuhvata površinu od 702,7 km², s Petrovaradinom i Sremskom Kamenicom zauzima površinu od 129,4 km², dok građevinski rejon obuhvata 106,2 km². Novi Sad i Petrovaradin s prigradskim naseljima imaju 304.519 stanovnika od toga Novi Sad 233.297 stanovnika, a Petrovaradin 13.307. Prema: **Babić T.:** *Vile Novog Sada – kontekst I kontinuitet u XX I početkom XXI veka*, Novi Sad, 2010., magistarski rad. str. 65

u funkcionalnom, a posebno estetskom smislu, nastala je u većini slučajeva pod uticajem potreba novih investitora, često orijentisanih pre svega ka ostvarivanju ličnog profita. U periodu od samo nekoliko godina izgrađeno je oko 2000 stambenih višeporodičnih objekata vrlo neujednačenog kvaliteta.³⁶¹ Tokom prve decenije XXI veka dolazi do smene generacija na novosadskoj arhitektonskoj sceni. Jedan broj stručnjaka završio je profesionalne karijere, dok drugi – predstavnici prve generacije arhitekata novosadskog fakulteta započinju praksu. Određeni broj njih zaposlio se u javnim preduzećima, dok se drugi bave projektovanjem u okviru privatne prakse. Usled povećanog obima posla, otvoren je veliki broj novih projektnih biroa – samostalnih, ali i onih u sastavu izvođačkih firmi, kao i agencija za nekretnine. Na profesionalnoj sceni najaktivnija je grupa arhitekata koja je završila Arhitektonski fakultet u Beogradu tokom poslednje decenije XX veka i sa dovoljno stručnog iskustva sada deluje u okviru samostalne privatne prakse. U vremenu intenzivnih promena načina rada, „uz stalni pritisak surovog tranzicionog tržišta, od novih, do sada nepoznatih arhitektonskih programa (sadržaja), preko novijih projektnih tehnologija, do znatno sofisticiranijih izvođačkih poslova (u kojima se više sklapai montira nego zida), određeni autori su uspeli da stvore respektabilan broj novih objekata, uglavnom stambene ili stambeno-poslovne namene”.³⁶² Kvalitetna, a ponekad i vrlo inovativna rešenja ostvarili su pripadnici nove generacije arhitekata: Lazar Kuzmanov, Milan Kovačević, Nemanja Radusinović, Dubravka Đukanović, Ivana Beljanski Ulić, Dragan i Aleksandra Marinčić, Dušan Miladinović, Aleksandar Kovjanić, Đorđe Bajlo, kao i mnogi drugi. Afirmisani arhitekti starije generacije realizovali su nekoliko značajnih javnih objekata. Istražujući nove pristupe i materijale Slobodan Kuzmanović je projektovao dva poslovna objekta: Lupus tržni centar u centralnoj zoni grada i štampariju Stojkov. Đorđe Grbić je projektant nove zgrade Novosadskog sajma – Master Centra. Poštujući principe konteksta i graditeljskog nasleđa, Milan Marić je odgovoran za dve realizacije: dogradnju biblioteke Matice srpske u centralnoj zoni grada i izgradnju Zavoda za kukuruz u okolini Novog Sada, na Rimskim šančevima. Kao i do sada, gostujući arhitekti deluju i u ovom periodu. Na osnovu konkursnih rešenja izvedena su dva objekta u centralnoj zoni grada. Polovinom decenije završen je objekat „Metals banke“, projektanata bračnog para Marušić, a nekoliko godina kasnije i hotel Centar, arhitekta Branislava Mitrovića.

---

³⁶¹ „Period od 1993-1999. doneo je gradu oko 330 zgrada, period od 2000. do 2006. čak oko 1850. novih objekata. Dakle u poslednjih 13 godina izgrađeno je 2180 stambenih objekata (ili je barem toliko izdato građevinskih dozvola).” Prema: Mitrović V.: Efekat kanjona - o stambenoj izgradnji u Novom Sadu 2000-ih godina, *DaNS br. 55*, Novi Sad, 2006., str. 64

³⁶² **Mitrović V.:** Zemaljski dani teku, Arhitektura u Vojvodini prve decenije XXI veka, *DaNS br.70*, Novi Sad, 2010., str. 57

Sl. 56, 57 Stambeni objekat, Radnička ulica, arhitekta Leonid Nešić, 2003., Dogradnja zgrade Matice Srpske, arhitekta Milan Marić, 2003.

Osim promena u sferi privatnog biznisa, novine su obeležile i javni sektor. Društvene i zakonske transformacije uticale su na osnivanje institucija. Početkom decenije počinju sa radom Pokrajinski sekretarijat za arhitekturu, urbanizam i graditeljstvo³⁶³, Republička agencija za prostorno planiranje–Organizaciona jedinica za teritoriju Autonomne pokrajine Vojvodine i Fond za kapitalna ulaganja Vojvodine. Posmatrajući u celini, tokom ove decenije arhitektonska praksa je potpuno transformisana u svim sektorima. Digitalni način rada postao je dominantan. Novi računarski programi i internet kao sredstvo komunikacije, ali i kao izvor informacija putem novih sajtova, uticali su na promenu savremene arhitekture, ne samo u oblasti projektovanja, već i šire.

Dinamična konkursna praksa obeležila je ovu dekadu. Više arhitektonskih konkursa, uglavnom međunarodnog karaktera, organizovano je za značajne lokacije i pojedinačne objekte grada. Prema kvalitetu ponuđenih rešenja, kao i prema učesnicima, ističu se konkursi za zgrade Poreske uprave (prvonagrađeni rad Branislava Mitrovića), Muzeja savremene umetnosti Vojvodine 2007. (nagrađen rad Roberta Claiborne), kao i za objekat suda i gradskih službi u Novom Sadu (nagrađen rad Borisa Podreka). Ne manje važne predloge donele su i arhitekta učesnici konkursa za Novosadsku banku (2001), Futošku pijacu (2003), Trifkovićev trg (2004-2005) i Riblju pijacu (2009).³⁶⁴ Za većinu navedenih konkursa, kao i uvek do tada, organizovane su izložbe u

³⁶³ Ubrzo posle osnivanja Sekretarijat je bio organizator skupa posvećenog prostornom i urbanističkom planiranju Vojvodine. DaNS br.33 (Novi Sad, 2001.) bio je posvećen ovoj temi .

³⁶⁴ Realizovani su i sledeći konkursi: Drumsko-železnički most (2000.), Opštogradski centar južno od bulevara Jovana Dučića (2003.), Blokovi uz linijski centar na Bulevaru Jovana Dučića (2007.), Opšte gradski centar u Radničkoj ulici organizovan 2009. i za Poslovni objekat IM „Matijević“ na Subotičkom bulevaru i u centru grada (2009.) kao i prodavnicu suvenira u Novm Sadu (2009.). Prema: DaNS br. 70, Novi Sad, 2010., str. 25

različitim galerijskim prostorima grada. Na ovaj način stručna javnost je imala priliku da se upozna sa kvalitetnim arhitektonskim ostvarenjima različitih generacija arhitekata. Za razliku od prethodnih perioda kada su pojedina konkursna rešenja i izvedena, predlozi iz prve decenije XXI veka ostaju u većini slučajeva zabeleženi u katalozima – pratećim publikacijama koje svedoče o opštim kretanjima u arhitektonskoj profesiji na početku novog milenijuma.

Graditeljski bum sa jedne strane, a sa druge organizacija niza događaja iz oblasti kulture okarakterisali su ovu deceniju. Osnovana su dva međunarodna festivala 2001. godine: Exit i Festival uličnih svirača koji će se tokom vremena u konceptualnom smislu razvijati na različite načine. Koristeći urbani prostor grada kao što je Petrovaradinska tvrđava, ili centralno gradsko jezgo, zajedno sa raznovrsnim programom, ovi događaji doprineće stvaranju nove kulturne ponude grada.

Pod uticajem opštih promena, ali i stasavanja nove generacije stručnjaka u okviru Društva arhitekata dogodila se smena generacija. Nova grupa predvođena Lazarom Kuzmanovim od 2005. organizuje i usmerava rad Društva u narednih nekoliko godina.³⁶⁵ Uz postojeće programske aktivnosti, realizovano je i nekoliko novih događaja u cilju uspostavljanja saradnje sa arhitektama iz okruženja, ali i sveta – međunarodni simpozijum „Uređenje obala u regionu Dunava – iskustva Velike Britanije”³⁶⁶ u organizaciji Pokrajinskog sekretarijata za arhitekturu, urbanizam i graditeljstvo i Departmana za arhitekturu i urbanizam novosadskog univerziteta i skup „Arhitektura regiona” u okviru manifestacije Dani arhitekture 2006. Osim toga, prostorije Društva u Miletićevoj ulici su sređene, a časopis DaNS dobio je novu podmlađenu redakciju.³⁶⁷ Tokom ove dekade aktivne su arhitekate i u radu udruženja UPIDIV. Održano je nekoliko izložbi novosadskih arhitekata koji su na taj način i postali članovi udruženja. Obavljajući upravnu funkciju, svoj doprinos radu udruženja dao je i arhitekta i umetnik Miroslav Šilić.³⁶⁸

Osim strukovnih organizacija Društva arhitekata i UPIDIV-a, u ovom periodu započinje rad i nekoliko novih udruženja. Prema oblastima delovanja, načinu rada i sredstvima koja koriste,

---

³⁶⁵ Kuzmanov L.: Tri godine posle, *DaNS br.62*, Novi Sad, 2008., str.10-11

³⁶⁶ Videti: *DaNS br. 53*, Novi Sad, 2006., str. 3-17. Broj je posvećen međunarodnom simpozijumu, koji je okupio nekoliko vodećih svetskih predavača kao što su: Micheal Wilford, Nigel Coates, Boris Podrecca i dr.

³⁶⁷ Časopis DaNS u novom obliku izlazi od 2003. Novi likovni urednik je Miroslav Šilić, a formirano je i uredništvo u inostranstvu. Vladimir Mitrović istoričar umetnosti je od 41. broja pomoćnik glavnog i odgovornog urednika. Od 2005. Lazar Kuzmanov kao predsednik Društva arhitekata je i glavni i odgovorni urednik, a Vladimir Mitrović izvršni urednik. Od 2005. godine u uredništvu su: Jelena Atanacković, Mihaela Mitrović, Đorđe Bajlo, Predrag Šiđanin, Darko Polić, Dragan Marinčić i Slavica Mirović.

³⁶⁸ Ivana Beljanski Ulić, Lazar Kuzmanov i Nemanja Radusinović imali su izložbe u prostoru UPIDIVA tokom ove dekade. U prethodnom periodu predsednici upravnog odbora bili su arhitekate Nikola Stojanović (1989-1993) i Dejan Rapajić (2003-2005).

izdvojene su tri organizacije: Centar za nove medije– kuda.org³⁶⁹ osnovan je 2001. godine. Njihov rad usmeren je ka novim tehnologijama, umetnosti, aktivizmu i kulturnoj politici. Karakteristike Centra između ostalog su stvaranje klime za razvoj dijaloga, ukazivanje na značaj interdisciplinarnosti i saradnje između umetnika, programera, naučnika i proširivanje pojma kreativnosti. Polazeći od ovih principa, u saradnji sa arhitektom Srđanom Jovanovićem Vajsom³⁷⁰ pokrenut je projekat „Stadion kulture“ za rekonstrukciju rukometnog stadiona u Dunavskom parku kao „centra elektronske kulture i sporta, mesta za rekreaciju, kreativnost i razmenu od regionalnog i međunarodnog značaja“.³⁷¹ Potreba za očuvanjem autentičnog prostora Novog Sada – Podgrađa Petrovaradinske tvrđave, uticala je na formiranje udruženja građana Suburbium.³⁷² Novinari, arhitekta, slikari, književnici i pisci započinju delovanje 2002. godine. Rad udruženja, podržan od strane uglednih stanovnika Petrovaradina i Novog Sada, podrazumevao je organizaciju različitih programskih aktivnosti osmišljenih sa ciljem rešavanja niza problema najstarijeg prostora grada, jedinstvenog u širem okruženju.³⁷³ Udruženje građana „Almašani“ formirano je 2005. godine povodom rešavanja konkretnog problema grada – Almaškog kraja. Rad građana bio je usmeren na sprečavanje realizacije plana prema kojem je kroz centralni deo kvarta trebalo dapročesaobraćajnicai da na taj način naruši postojeću autentičnu prostornu strukturu grada. Od tada, volonterskim delovanjem na različite načine pokušavaju da skrenu pažnju i ukažu na značaj očuvanja Almaškog kraja. Osim intenzivnog rada udruženja građana, ovaj period karakteriše i uspostavljanje međusektorske saradnje između civilnog, javnog i privatnog sektora. Polazeći od ideja, potreba, interesa i prostornih kapaciteta vlasnika firme Manuel.co Siniše Žarina od 2009. godine do danas realizovano je nekoliko projekata u saradnji sa Departmanom za arhitekturu i urbanizam i Društvom arhitekata Novog Sada.³⁷⁴

---

³⁶⁹ Detaljnije: <http://www.kuda.org>

³⁷⁰ Srđan Jovanović Vajs je arhitekta rođen u Novom Sadu koji danas živi i radi u Americi. Između ostalog istražuje ulogu arhitekture u okviru demokratskih procesa, političkih promena i nestanka komunističke ideologije. Iako nije fizički prisutan u gradu, predmet njegovog interesovanja je aritektura ovog prostora tj. nekadašnje Jugoslavije.

³⁷¹ Jovanović Vajs S.: Stadion kulture, *DaNS br. 51*, Novi Sad, 2005., str. 38

³⁷² U okviru Časopisa DaNS br. 44 tematski posvećenog Petrovaradinskom podgrađu objavljen je i prikaz o osnivanju udruženja. Detaljnije: Karavidić B.: Udruženje građana Suburbium, *DaNS br. 44*, Novi Sad, 2003., str. 24. Detaljnije o delovanju udruženja i najznačajnijim projektima, detaljnije: <http://www.suburbium.org>

³⁷³ Jedna od aktivnosti udruženja bila je izdavanje publikacije „Zaboravljeni grad – Podgrađe petrovaradinske tvrđave“ 2005. godine sa tekstovima: Bojane Karavidić (urednika), Ranka Radovića, Siniše Jokića, Dubravke Đukanović, Lasla Vegela, Save Damjanova, Franje Petrinovića, Vladimira Mitrovića, Ljiljane Jokić Kasper i Mihala Ramača, kao i fotografije Stevana Lazukića i kartu Aleksandra Stanojlovića.

³⁷⁴ Jedan od projekata je izložba master radova studenata Departmana „Arhitektura i umetnost“ održana 2009. godine

Period prve decenije novog veka karakterišu i određene promene u radu Departmana za arhitekturu. Događaj koji će usmeriti delovanje na drugačiji način je smrt Ranka Radovića. Nakon 2005. godine institucija ulazi u drugu fazu razvoja u kojoj će usvajanje Bolonjske deklaracije i akreditacije studijskih programa, odrediti nov proces studiranja po modelu 4+1+3. Osnovne akademske studije (studije prvog stepena) – traju četiri godine, nakon čega je moguće steći zvanje diplomiranog inženjera arhitekture. Master studije su jednogodišnje, a doktorske trogodišnje. Kao i do tada, paralelno sa promenama studijskih programa i nastavnih aktivnosti, intenzivno se razvija vannastavna delatnost.

Sl. 58,59,60 Rad studentskih grupa: Projekat 60 metara tranzicije u okviru Salona arhitekture 2006., Projekat: Origami, Modelart, 2009., Projekat: Zid, međunarodni studentski konkurs, RESTART, 2009.

Osim uobičajenih otvorenih predavanja i izložbenih aktivnosti u galeriji na četvrtom spratu zgrade FTN-a nazvanoj „Đura Kojić“³⁷⁵, događaji su priređivani i u drugim izložbenim prostorima grada. Nosioци ovih i sličnih aktivnosti, osim pojedinih zaposlenih arhitekata Ljiljane Vukajlov i Milene Krklješ, postaju i novoformirane studentske grupe. U periodu od 2002. delovali su timovi: SAT, Dragiša Brašovan, Kultart³⁷⁶, Centar arhitekture, USAD, Restart i Modelart. Svaku grupu karakterišu drugačije potrebe, motivi, teme, način rada i dužina trajanja. Zalažući se za timski rad i razvijajući ga kao model delovanja uspeli su da realizuju projekte različite u programskom smislu. Najznačajnije studentske aktivnosti bile su: organizacija Studentskog arhitektonskog kongresa (ASK-a, 2003), izložba „Fasade novoizgrađenih stambenih objekata“³⁷⁷ i skup posvećen stambenoj izgradnji, uz prisustvo tadašnjeg gradonačelnika Novog Sada Borislava Novakovića, reanimacija javnih prostora grada, od centralne zone do Podgrađa, organizacija međunarodnih studentskih konkursa sa

³⁷⁵ Galerija se prvobitno zvala „Sava Šumanović“, a od 2007. godine nosi nov naziv prema preminulom kolegi Đuri Kojiću, nastavniku Departmana.

³⁷⁶ Prikaz projekta 60 m tranzicije: *DaNS br. 52*, Novi Sad 2005, str 68-69.

³⁷⁷ **Zorić S.:** Slike govore više od reči, *DaNS 58.*, Novi Sad, 2007., Str 12-13

izvođenjem najboljih rešenja, kao i istraživanje i organizovanje novih modela učenja i prikazivanja arhitekture. Delovanje studentskih grupa predstavljaće početak procesa otvaranja struke ka drugačijim oblicima rada. U ovom periodu, tačnije 2007. godine, realizovan je i projekat „Kutija“ Jelene Atanacković-Jeličić, najmlađeg doktora arhitekture u Vojvodini, kao deo šireg projekta „Srbija: moj slučaj“, autora Tatjane Dadić-Dinulović, a u organizaciji Britanskog kulturnog centra.

Pojava i razvoj Departmana za arhitekturu i urbanizam u Novom Sadu, kao i opšte promene profesije, uticaće na određene programske transformacije srednjoškolskog obrazovanja u oblasti arhitekture. U srednjoj tehničkoj školi „Mileva Marić Anštajn“ od 2007. godine pokrenut je smer arhitektonski tehničar koji ima status oglednog zanimanja u našem obrazovnom sistemu.³⁷⁸ U realizaciji projekta i sprovođenju nastave, osim arhitekata sa dugogodišnjim pedagoškim iskustvom, kao što je Mira Jovanović, učestvuju i mlađe kolege koje su završile studije arhitekture u Novom Sadu – Isidora Amidžić i drugi.

Promene u sistemu visokog obrazovanja direktno su uslovile pojačan razvoj naučne delatnosti u oblasti arhitekture. Na Filozofskom fakultetu profesor Ljubinko Pušić, a na Fakultetu tehničkih nauka nekoliko kolega građevinskih inženjera dugi niz godinadoprinosi razvoju naučne delatnosti u oblasti arhitekture i urbanizma. Kao posledica uvođenja doktorskih studija 2007. na Departmanu za arhitekturu i urbanizam među mlađim kolegama je intenziviran istraživački rad. Usled potrebe zadovoljavanja minimalnih uslova za izbor u zvanja zaposlenih na fakultetu, a na osnovu Zakona o visokom obrazovanju, naučni rad doživljava ekspanziju. Osim samostalnog istraživanja, zaposleni na Departmanu za arhitekturu su od 2008. godin mogli da učestvuju u jednom od dva naučna projekta³⁷⁹ odobrena i finansirana od strane Ministarstva za nauku i obrazovanje Republike Srbije. Rezultati rada istraživača različitih generacija prikazani su u okviru tematskih zbornika štampanih na kraju projekta.³⁸⁰

---

³⁷⁸ **Jovanović M.:** Kojim putem ide naš održivi izdanak, *DaNS br. 72*, Novi Sad, 2011., str. 21

³⁷⁹ „Redefinisanje modela i tipova javnih prostora i unapređenje strategije njihove obnove i korišćenja u prostornom i urbanističkom planiranju i projektovanju” - Rukovodilac projekta dr Nađa Kurtović Folić “Tehničko –tehnološko stanje i potencijali arhitektonskih objekata za scenske događaje u Republici Srbiji” – rukovodilac projekta dr Radivoje Dinulović.

³⁸⁰ “Unapređenje strategije obnove i korišćenja javnih prostora u prostornom i urbanističkom planiranju i projektovanju, (ur. Nađa Kurtović –Folić), Novi Sad, Departman za arhitekturu i urbanizam, FTN-a, 2011. i “Arhitektura scenskih objekata u Republici Srbiji” (ur. Radivoje Dinulović, Dragana Konstantinović, Miljana Zeković), Departman za arhitekturu i urbanizam, FTN-a, 2011.)

Osim naučne, na početku novog milenijuma razvijena je i stručna publicistika.³⁸¹ Istoričari umetnosti su objavili nekoliko radova različite tematike i strukture, posvećenih istraživanju arhitekture Novog Sada. Donka Stančić je 2005. priredila knjigu „Novi Sad od kuće do kuće“, a Vladimir Mitrović posvetio je dve knjige prikazu delovanja dvojice arhitekata koji su svojim radom obeležili prostor Novog Sada. Prva, posvećena arhitekti Đorđu Tabakoviću objavljena 2005. godine donela mu je nagradu „Pavle Vasić“ koju od 1995. dodeljuje Udruženje likovnih i primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije sa ciljem da podstiče, razvija i afirmiše teorijsku misao za oblast primenjenih umetnosti i dizajna u Srbiji. Drugu, pod naslovom „Arhitektura Milorada Milidragovića – Život posvećen arhitekturi“ izdao je DaNS 2007, kao i pravilnik „Nacrt jedinstvenih tehničkih uslova za projektovanje i građenje stambenih zgrada i stanova“ 2008. godine. U cilju uspostavljanja boljih uslova za rad u stambenoj izgradnji nekoliko arhitekata, između ostalih Dušan Krstić i Svetlana Vuković, učestvovali su u realizaciji ovog važnog dokumenta. Polazeći od sličnog stava, ali u oblasti urbanizma, Darko Polić i Goran Petrović 2008. godine su uredili i objavili „Priručnik za urbani dizajn“. Doprinos temi urbanizma i u ovom periodu dao je Ljubinko Pušić objavivši tri knjige: „Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja“ (2001), „Pisanje grada: urbana svakodnevnica“ (2007) i „Grad bez lica“ (2009). U ovoj oblasti, a u izdanju Fakulteta tehničkih nauka svoju magistarsku tezu „Trgovi u Vojvodini: Morfogeneza, fizička struktura i funkcije“ priredio je i objavio Bojan Tepavčević 2008. godine.³⁸²

Početak prve decenije XXI veka karakteriše i pojava više CD romova koji su „uglavnom rađeni kao pojedinačni projekti određenih autora ili kao prezentacije izložbi u kojima je problematici istorije domaćearhitekture posvećena posebna pažnja“. Za istraživanje arhitekture Novog Sada sigurno da je značajan cd-rom „Graditelji Novog Sada druge polovine XIX do prve polovine XX veka“, autora Vladimira Mitrović i Miroslava Šilića.³⁸³ Koristeći mogućnosti savremene tehnologije, istraživanje o ovoj temi objavljeno u časopisu DaNS prilagodili su novom mediju – CD-romu. Osim časopisa, kao dominantnog sredstva za praćenje tokova savremene arhitekture, pojava i mogućnosti interneta uticaće na promenu prakse u svim oblastima, a posebno u sistemu informisanja. U ovom kontekstu

---

³⁸¹ U ovom periodu osim u časopisu DaNS koji izlazi u kontinuitetu od 1982. godine, arhitektae su mogle da objave svoje radove i u drugim stručnim publikacijama kao što su: Arhitektura i urbanizam - Instituta za arhitekturu i urbanizam Srbije, Glasnik društva konzervatora Srbije – godišnjak društva konzervatora Srbije, Arhitektura – mesečnik za urbanizam, arhitekturu i dizajn glasilo Kluba arhitekata, Forum – Časopis Saveza arhitekata Srbije, Nasleđe – Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, Kvadart – časopisa za dizajn i komunikacije i dr.

³⁸³ Širi prikaz Kovačević S.: Domaća arhitektura na CD rom-ovima, *DaNS br. 46*, Novi Sad, 2004., str. 68-69

od 2002. godine u svakom broju časopisa DaNS objavljivan je kratak prikaz najznačajnijih arhitektonskih sajtova. Udruženje Društva arhitekata je u ovom periodu pokrenulo i svoj sajt. Inicijator ove aktivnosti bio je arhitekta Srđan Zorić.

Izložbena praksa tokom ove decenije veoma je intenzivna i tematski raznorodna. Društvo arhitekata, pored već ustaljenih, uvodi i nove programe³⁸⁴ koji će u konceptualnom smislubiti transformisani krajem decenije.³⁸⁵ Departman za arhitekturu takođe organizuje različite događaje. Osim izložbi³⁸⁶ i predavanja gostujućih predavača, u okviru pojedinih nastavnih predmeta, a u cilju unapređenja procesa obrazovanja realizovano je nekoliko studentskih radionica. Najznačajniji događaj u oblasti prezentacije predstavlja osnivanje Odeljenja za arhitekturu i urbanizam³⁸⁷ u okviru Muzeja savremene umetnosti Vojvodine³⁸⁸ 2008. godine. Na kulturnoj mapi Novog Sada ova institucija postaće važno mesto.³⁸⁹ U Sportskom i poslovnom centru Vojvodine i Galeriji Matice srpske sve se ređe održavaju događaji iz arhitekture.

U oblasti zaštite graditeljskog nasleđa ovu deceniju obeležila su dva jubileja. Na početku dekade, 2001. godine, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kultureproslavio je 50 godina rada.³⁹⁰ Gradski zavod za zaštitu spomenika obeležio je jubilej na kraju dekade, tj. 2009. godine. Povodom

---

³⁸⁴ Osim Dana i Salona arhitekture i Tabakoviće nagrade za arhitekturu, 2002. godine priređena je u Galeriji Matice Srpske izložba poznatog Jugosloveskog arhitekta Bogdana Bogdanovića, a dve godine kasnije izložba crteža Dragana Ivkovića u Muzeju grada Novog Sada. U ovom periodu organizovano je i nekoliko gostujućih izložbi. Osim toga i radovi novosadskih arhitekata prikazani su u inostranstvu.

³⁸⁵ Usled smanjenog obima posla u oblasti projektovanja, a posebno izvođenja i nedostatka kvalitetne produkcije Društvo je donelo odluku 2008. godine da manifestacija „Dani i Salon arhitekture“ dobije bijenalni karakter. Međutim u cilju ostavarivanja kontinuiteta izložbene prakse i prikaza drugih oblika delovanja osmišljen je projekat Dan Konteksta kao sintezna izložba najznačajnijih događaji u oblasti arhitektonske prakse koji su obeležili 2009. godinu. Inicijator i autor projekta bila je Tatjana Babić.

³⁸⁶ U galeriji Đura Kojić organizovana je prva međunarodna izložba Luidi Moretija, a u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine prva izložba diplomskih radova povodom 10 godina rada Departmana 2006. godine.

³⁸⁷ Osnovni zadatak odeljenja je da na stručan način, prikuplja, istražuje, valorizuje, čuva, štiti i predstavlja kulturna dobra iz oblasti arhitekture, urbanizma i dizajna. Delatnost bi bila raspoređena u nekoliko segmenata. Sačinjavanje pregleda postojeće građe koja se sada nalazi u različitim institucijama. Formiranje zbirke arhitekture, urbanizma i dizajna u okviru kolekcije Muzeja. Organizovanje kataloga arhitekata i dizajnera, osnivanje biblioteke, organizovanje pedagoške službe u okviru odeljenja i realizovanje specijalističkih projekata interdisciplinarnog i multidisciplinarnog karaktera u cilju daljeg proučavanja ove oblasti na području Vojvodine. Prema dokumentaciji Ljubice Milović, kustosa Muzeja savremene umetnosti.

³⁸⁸ Galerija savremene likovne umetnosti preregistrovana je u Muzej savremene likovne umetnosti 1996. godine.

³⁸⁹ Nakon osnivanja i organizacije prve izložbe posvećene međunarodnom konkursu za novu zgradu Muzeja, održano je nekoliko gostujućih izložbi: "Savremena arhitektura u Čileu", "Hrvatska moderna i savremena arhitektura" sa pratećim prezentacijama arhitekata Vedrana Mimice, Saše Randića i Andrije Rusana održanih na FTN-u i "Za javni prostor u gradu. Evropska nagrada za javni prostor" uz organizatora JP Urbanizam i aktivnost Darka Polića.

³⁹⁰ **Bakić S.:** 50 godina Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu, *DaNS br.36.*, Novi Sad, 2001., str. 41. U tekstu je dat iscrpan pregled glavnih aktivnosti Zavoda. Istaknute su i pojedine osobe koje su doprinele radu institucije. Od arhitekata to su: Sofija Nedvidek, Nađa Kurtović Folić, Dušan Prodanović i dr.

proslave 25 godina rada gradskog Zavoda³⁹¹ priređen esu izložba i publikacija.³⁹² Događaj je održan u Svečanom holu Izvršnog veća AP Vojvodine koji je tokom ove decenije veoma često korišćen kao izložbeni prostor.³⁹³

U pogledu sistema vrednovanja ovaj period karakterišu određene promene u postojećem načinu biranja najboljih autora i/ili rešenja, kao i osnivanje novih oblika nagrađivanja. Ni jedan arhitekta tokom ove decenije nije dobio Oktobarsku nagradu. Novosadski salon, kao dugogodišnja manifestacija u oblasti likovne kulture, potpuno je promenjen u konceptualnom smislu i arhitekta više ne učestvuju. Nagradu Forma, Udruženja primenjenih umetnika i dizajnera Vojvodine za oblast arhitekture, dobilo je više stručnjaka u ne tako velikoj konkurenciji.³⁹⁴ U okviru Salona arhitekture svake godine se dodeljuju nagrade, ali njihov broj varira i zavisi od kvaliteta prijavljenih radova.³⁹⁵ Godišnja nagrada grada Novog Sada nije uručena od 2005. godine, kao ni nagrada „Voja Midić“. Od 1994. godine kada je ustanovljena, Tabakovićeve nagrade za celokupno arhitektonsko stvaralaštvo dodeljuje se i dalje svake godine,³⁹⁶ iako postoji mišljenje da nagrada treba da ima bijenalni karakter, kao i manifestacija Salon arhitekture. Mnoge kolege smatraju da je neophodno, nakon 20 godina postojanja, preispitati pravilnik za dodeljivanje jedine nagrade ovog tipa za arhitekturu na prostoru Vojvodine.

Osim mogućnosti sticanja stručne nagrade u lokalnom okruženju, rad novosadskih arhitekata tokom ove decenije vrednovan je i u širem kontekstu. Na osnovu rada i zalaganja, Milan Marić je izabran za dopisnog člana Srpske akademija nauka i umetnosti³⁹⁷, a Dušan Krstić je dobio Veliku

---

³⁹¹ Delatnost Zavoda utvrđena je Zakonom o kulturnim dobrima i drugim podzakonskim aktima (1994.) Ona obuhvata istraživanje, evidentiranje, valorizaciju i kategorizaciju nepokretnih kulturnih dobara i dobara koji uživaju prethodnu zaštitu kao i vođenje dokumentacije o njima.

³⁹² U okviru publikacije široj javnosti prikazani su rezultati višedecenijskih napora službe da poslove na zaštiti kulturnih dobara radi profesionalno, često i u veoma teškim društvenim prilikama. Katalog, kao i izložba pružali su informacije o 85 nepokretnih kulturnih dobara.

³⁹³ U saradnji Pokrainskog sekretarijata za arhitekturu, urbanizam i graditeljstvo i Društva arhitekata Novog Sada 2006. godine održana je izložba povodom desetogodišnjice Tabakovićeve nagrade za arhitekturu, kao i gostujuće izložbe Mađarskih i Poljskih arhitekata 2007. godine.

³⁹⁴ Arhitekta koje su dobili nagradu FORMA: Miroslav Krstonošić za arhitekturu 1966, Mirko Stojnić za dizajn 1971, Sava Subotin za spomeničku arhitekturu 1974, Kay Ngee Tan za arhitekturu 1994, Nemanja Radusinović za arhitekturu 2004, Miroslav Šilić za grafički dizajn časopisa DaNS 2009, Srđan Jovanović Vajs za industrijski dizajn i Lazar Kuzmanov i Nemanja Radusinović za arhitekturu 2014.

³⁹⁵ Svake godine u konkurenciji za nagradu bilo je prijavljeno između 50 -100 radova. Veoma je neujednačen broj radova po kategorijama.

³⁹⁶ U ovom periodu nagradu su dobili: Sabin Đorđević (1926-2013), Ranko Radović (1935-2005) i Dušan Krstić (1938-2014), Slavko Odavić, Milorad Berbakov, Milan Marić (1940), Dragutin Karlo De Negri, Đorđe Grbić, Miodrag Jovanović i Slobodan Jovanović.

³⁹⁷ <http://www.sanu.ac.rs/Clanstvo/Biografije/MilanMaric.pdf> 2.5.2014.

nagradu za životno delo Saveza arhitekata Srbije 2009. godine.³⁹⁸ Časopis DaNS nagrađen je 2008. godine na Salonu arhitekture u Beogradu u kategoriji publikacije.

Novinu u sistemu vrednovanja arhitekata u Srbiji predstavlja novoustanovljena nagrada „Ranko Radović“. Udruženje likovnih i primenjenih umetnika i dizajnera Srbije iniciralo je 2006. godine osnivanje nagrade u čast arhitekta, crtača, urbaniste i profesora Ranka Radovića. Ona se dodeljuje u tri kategorije, upravo za one oblasti koje je razvijao Ranko Radović: graditeljstvo, tj. izvedeni arhitektonski objekat, kritičko-teorijski tekst i multimedijalna prezentacija.³⁹⁹ Nekoliko novosadskih arhitekata dobilo je ovu prestižnu nagradu. Prve godine pošto je ustanovljena, u oblasti multimedijalne prezentacije nagradu su osvojili arhitekta Radonja Dabetić i istoričar umetnosti Vladimir Mitrović za realizaciju ciklusa od deset TV emisija „Kuća gradi grad – Arhitektura moderne u Novom Sadu“.⁴⁰⁰ U istoj kategoriji dve godine kasnije nagrada je pripala autorskom timu⁴⁰¹ za projekat predstavljanja Srbije na Praškom kvadrinenu–Studija slučaja: Beograd TEATAR-POLITIKA-GRAD. Osim toga, dva objekta izgrađena u Novom Sadu visoko su vrednovana prilikom žiriranja, tako da su arhitekta projektnog biroa M+ dobile nagradu za Poslovni objekat LEVI 9, 2007. godine, a Milenija i Darko Marušić 2008. godine za Upravno poslovni objekat Metals banke.

Sl. 61,62 Poslovni objekat Metals banka, Milenija i Darko Marušić, Poslovni objekat LEVI9, biro M+

³⁹⁸ Jovanović S.: Nagrade i priznanja novosadskim arhitektama, *DaNS br. 68*, Novi Sad, 2009., str. 56

³⁹⁹ Tokom osme decenije Ranko Radović je realizovao TV emisije „Rečnik arhitekture“ i „Antologija kuća“.

⁴⁰⁰ Projekat je inicirao i koncipirao Dušana Prodanovića 1998. godine. Iz veoma nejasnih razloga on nije bio uključen u rad na konačnom formiranju projekta koji je urađen 2004. godine. Na osnovu pripremljene dokumentacije može se zaključiti o obimu posla koji je on uradio i za koji je zaslužan. Projekat je realizovan u saradnji sa Televizijom Vojvodine, a urednik je bila Danica Aćimović. Detaljniji prikaz: Mitrović V.: Arhitektura moderne u Novom Sadu, *DaNS br. 53*, Novi Sad, str. 71.

⁴⁰¹ Nacionalni kustos: Radivoje Dinulović profesor Departmana za arhitekturu FTN-a, autor Nacionalne postavke: Branko Pavić, Producent: Aleksandar Brkić

Prikaz stanja u oblasti vrednovanja u prvoj deceniji novog milenijuma odslikava i tendencije u sferi delovanja arhitekata. Osim tradicionalnih oblika rada, kao što su arhitektonsko i urbanističko projektovanje i planiranje, razvijaju se i oblici stvaralaštva usmereni ka prikazivanju sopstvenog mišljenja i delovanja. U okviru nagrade „Ranko Radović“ pojedini radovi u kategoriji za multimedijalne prezentacije prikazani su i vrednovani. Međutim, postoji niz akcija arhitekata ili timova koje su usmerene ka iniciranju aktivnosti i promena, kao i otvaranju novih prostora delovanja, ali koje nisu dovoljno vidljive. Uspostavljanje prostora za prikaz ovih oblika rada tek predstoji.

„Mnogi evropski časopisi i različite kulturne inicijative bave se pitanjima prepoznavanja novih arhitektonskih tendencija, i pre svega novih praksi koje pokazuju izvanrednost u domenu arhitektonskog stvaralaštva. U kontekstu naše prakse koja se nije ni jasno uspostavila, a već je redukovana krizom i već višegodišnjim padom entuzijazma, pojedine realizacije zapanjujući su primeri arhitektonske kulture nastale kroz studiozni proces i istinsku posvećenost. Ovaj put, dvobroj DaNS -a je posvećen upravo tim temama, pionirskim arhitektonskim poduhvatima mlađe generacije arhitekata koje pružaju veru u to da alternativa postoji. Stranice ovog dvobroja, nadamo se govore o talentu, istrajnosti i energiji, donoseći određeni optimizam i gotovo nevericu da ovo jeste delić naše realnosti.“⁴⁰²

4.5 Period 2010–2015.

O opštem stanju u drugoj deceniji XXI veka teško je kritički govoriti jer ne postoji dovoljna vremenska distanca. Izvesno je da se trend promena nastavlja i u ovom periodu. Uticaj globalnih kretanja, kao i transformacije društveno-političkog sistema u Srbiji vidljivi su i u struci. Posle izbora održanih 2012. godine dotadašnju vladajuću Demokratsku stranku zamenila je Srpska napredna stranka, na državnom i gradskom nivou. Nakon intenzivne graditeljske delatnosti i ekspanzije poslova u oblasti arhitektonskog projektovanja karakteristične za prvu deceniju XXI veka, nastupa period obeležen posledicama svetske ekonomske krize, ali i dugogodišnje loše situacije u državi. Opšta nestabilnost i neizvesnost, intenzivan uticaj politike u svim sferama života i smanjen obim posla odrediće prve godine druge decenije XXI veka.

Iako se događa velika kriza u struci, ovaj period karakteriše nekoliko novina. Posle 20 godina, 2012. godine je usvojen novi Prostorni plan Novog Sada koji u odnosu na prethodni ima određene izmene u smislu rešavanja šireg prostornog razvoja grada⁴⁰³. U važećem Generalnom urbanističkom

---

⁴⁰² Konstantinović D.: Nova generacija, *DaNS* 73/74, Novi Sad, 2012, str. 3

⁴⁰³ Detaljnije: http://www.nsurbanizam.rs/sites/default/files/1517Tekst_plana.pdf Rad na izradi novog Generalnog plana do 2030. godine je u toku. U pripremi su i novi instrumenti upravljanja zemljištem. Primenom urbane komasacije opštine mogu da dostignu bržu implementaciju svog regulacionog plana. Svi vlasnici mogu brže da uvide vrednosti koje se kriju u nekoj parceli. (Detaljnije <http://www.ekapija.com/website/sr/page/602571/Za-pove%C4%87anje-vrednosti-parcela-Novi-Sad-zapo%C4%8Deo-primenu-novih-instrumenata-upravljanja-zemlji>) 2.3.2016.

planu do 2021. godine prikazan je niz mogućih odgovora za mnoge urbane probleme.⁴⁰⁴ Teme razmatranja zaštite graditeljskog nasleđa i dalje su aktuelne. Osim dosadašnjih, usmerenih ka centralnim zonama grada i Petrovaradinskoj tvrđavi, predmet rada urbanista, ali i mnogih drugih stručnjaka postaju i rubna područja, tj. industrijske zone. Kako i na koji način rešiti probleme praznih, napuštenih lokacija na kojima se nekada odvijala intenzivna industrijska proizvodnja postavlja se kao stalno otvoreno pitanje. Sigurno je da usvajanje niza zakona koji se odnose na ovu problematiku, kao i učešće stranih investicija može na određeni način doprineti rešavanju problema. Upravo Zakon o planiranju i izgradnji, usvojen 2009. godine donosi novine u oblasti privatizacije građevinskog zemljišta. Na ovaj način stvara se osnov za razvijanje različitih oblika javno-privatnih partnerstava. U međuvremenu je usvojen i novi Zakon o planiranju i izgradnji 2014. godine.⁴⁰⁵ U okviru profesije prisutno je nezadovoljstvo određenim delovima novog zakona, kao i radom Inženjerske komore u smislu pozicije, uloge i značaja rada arhitekata. Ovi problemi predstavljali su polazište za pokretanje inicijative za osnivanje Komore arhitekata kao posebne organizacije.⁴⁰⁶ Iskustva u okolnim zemljama, poput Hrvatske, gde je ova organizacija osnovana 2009. godine mogu biti od koristi.⁴⁰⁷ U okviru pripremnih aktivnosti za priključenje naše zemlje Evropskoj uniji, organizovane su tokom proleća 2016. godine javne rasprave povodom nacrtu Zakona o regulisanim profesijama, od kojih je jedna i arhitektura.⁴⁰⁸ Ovo je bila prilika da se započne rešavanje problema profesije u oblasti zakonodavstva. U ovom periodu dogodila se promena u okviru postojećih stručnih organizacija. Na osnovu izmena zakonske regulative 2011. godine, nekadašnji Savez arhitekata Srbije kao nacionalna stručna organizacija, postao je Udruženje arhitekata Srbije i na novom sajtu objavljen je, između ostalih dokumenata, i profesionalni kodeks udruženja koji važi za sve arhitekate članove.⁴⁰⁹

Urbanističke transformacije karakterišu i ovaj period razvoja Novog Sada. Grad se i dalje širi u rubnim zonama. Formiranje niza stambenih naselja kao što su Nova Detelinata, Telep uz Somborski bulevar itd. uticalo je na izgradnju i proširenje postojeće saobraćajne infrastrukture. Osim toga, u slici grada danas se pojavljuju i napuštena gradilišta koja svedoče o procesu tranzicije i nizu propalih

---

⁴⁰⁴ <http://www.nsurbanizam.rs/sites/default/files/1462-Preciscen%20tekst.pdf> 2.2. 2016.

⁴⁰⁵ http://www.ingkomora.org.rs/zakoni/zakon_o_planiranju_i_izgradnji2014.pdf 14. 2. 2015.

⁴⁰⁶ <http://www.u-a-s.rs/vesti/item/51-usvojena-deklaracija-o-osnivanju-komore-arhitekata-srbije-kas.html> 3.2.2015.

⁴⁰⁷ <http://www.arhitekti-hka.hr/hr/komora/o-komori> 13. 2. 2015.

⁴⁰⁸ <http://www.mpn.gov.rs/javna-rasprava-o-nacrtu-zakona-o-regulisanim-profesijama-i-priznavanju-profesionalnih-kvalifikacija> 2.2.2016.

⁴⁰⁹ http://www.u-a-s.rs/images/Profesionalni_kodeks_UAS.pdf 3.2. 2015.

investicija. Rešavanje problema velikih industrijskih kompleksa oko kanala Dunav-Tisa-Dunav, kao i niza vojnih kompleksa raspoređenih po celom gradu, tek predstoji.

Sl. 63,64 Agrohem, Industrijska zona duž kanala Dunav-Tisa –Dunav, Vojni magacin u podgrađu Petrovaradinske tvrđave

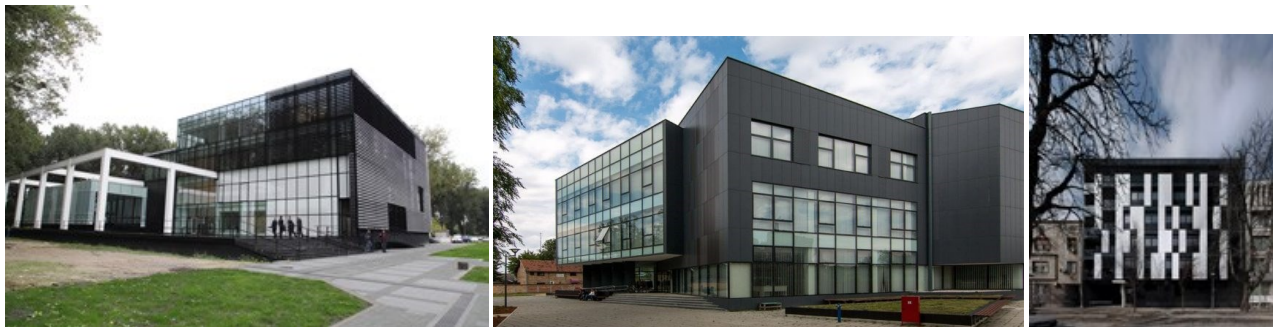
Pojave u oblasti stanogradnje prisutne u prethodnoj deceniji javljaju se sporadično i tokom ove dekade. Zamena jednorodničnih kuća višeporodičnim stambenim višespratnicama u zonama šireg centra i dalje je prisutna. Usled ovih radova neujednačenog intenziteta, pojedine ulice su u „trajnoj izgradnji“. U ovim zonama veliki problem predstavlja nepostojanje javnih prostora za zajedničke potrebe, poput igre dece i boravka na otvorenom za različite populacije. Problem parkiranja je očigladan u svim delovima grada. Za razliku od perioda socijalizma i razvoja sadržaja u okviru društvenog prostora, jedinica mere planiranja sada postaje privatna parcela, sa investitorom uglavnom zainteresovanim samo za ostvarivanje profita. U ovakvim okolnostima izgradnja pratećih sadržaja postaje luksuz.

U opštem smislu, oblast arhitektonskog projektovanja karakteriše smanjen obim poslova. U novim okolnostima izvedeno je nekoliko značajnih objekata. Osim onih realizovanih na zahtev privatnih investitora, kao što je vlasnik firme Pin-computers, za koga su projekat uradili Lazar Kuzmanov i Miljan Cvijetić ili Bulevar Centar, projekatnata Lambda studia, treba izdvojiti i one realizovane učešćem državnog i gradskog kapitala. Nakon dužeg vremena završena je Centralna zgrada univerziteta u Novom Sadu, prema projektu tima Departmana za arhitekturu i urbanizam iz Novog Sada.⁴¹⁰ Značajan je i objekat Istorijskog arhiva Novog Sada, urađen prema projektu Marije

---

⁴¹⁰ Autorski tim: Arhitektura – Igor Maraš, Jelena Atanacković Jeličić, Milica Kostreš, Marija Dorić, Marko Todorov, Darko Reba; Enterijer – Marko Todorov, Ivana Miškeljin, Jelena Atanacković Jeličić, Dejan Ecet, Radomir Kojić, Tihomir Janušević

Milin Krunić i Milice Stojčević, a useljen proleća 2016. godine, kao i rekonstrukcija objekta stare streljane Edšeg,⁴¹¹ realizovane sredstvima iz budžeta grada.

Sl. 65,66,67 Centralna zgrada univerziteta, Tim Depatmana za arhitekturu i urbanizam, Istorijski arhiv grada, arhitekta: Marija Milin- Krunić i Milica Stojčević, Stambeni objekat u Vase Stajića ulici, arhitekta: Lazar Kuzmanov i Miljan Cvijetić

Trend migracija arhitekata se nastavlja. U ovom periodu proces je intenzivan i odvija se na različite načine. Usled smanjenja obima posla u oblasti projektovanja, određeni broj arhitekata prešao je iz privatnih biroa u javni sektor. Mnoge mlađe kolege, u cilju rešavanja egzistencijalnih potreba, ali i traženja boljih uslova za život, odlaze u inostranstvo. Osim ovih pojava, uočavaju se i novine u sferi preduzetništva. Koristeći savremene tehnologije, ali i opredeljujući se za posebne specijalnosti, pojedine arhitektae iz Novog Sada razvijaju praksu za svetsko tržište. Studio Case 3D, koji su osnovale kolege sa fakulteta Danilo Micić, Nebojša Zaklan i Rade Nadoveza, već deset godina uspešno radi u oblasti arhitektonske vizuelizacije. Samostalnu praksu razvija i Svetlana Mojić, vlasnica biroa Salt&Water. Njeno polje interesovanja i specijalizacije je dizajn jahti i aviona. Visok nivo profesionalizma, timski rad i permanentno usavršavanje karakterišu ove preduzetničke prakse. Menadžerske osobine ličnosti obeležavaju i druge arhitektae. Jedna od njih je i Jelena Atanacković-Jeličić, koja nakon funkcije gradskog sekretara za urbanizam, a paralelno sa pedagoškim radom, razvija i projektantsku praksu zajedno sa timom kolega u okviru Kabineta 505.⁴¹²

Za razliku od prethodnog perioda, konkursna praksa je veoma smanjena. Do sada su organizovana dva konkursa. U cilju rešavanja problema centralnog prostora i oživljavanja svih potencijala mesta 2013. godine je realizovan međunarodni konkurs za urbanističko-arhitektonsko rešenje dela starog centra Sremskih Karlovaca⁴¹³ uz učešće 22 tima. Godinu dana kasnije, Radio televizija Vojvodine u saradnji sa Društvom arhitekata Novog Sada organizovala je konkurs za

⁴¹¹ **Zagoričnik T.:** Rehabilitacija zgrade „Stare streljane“ u Novom Sadu između projekta i realizacije, *DaNS br 78.*, str. 21

⁴¹² Detaljnije <http://www.kabinet505.rs> 15. 2. 2015.

⁴¹³ Videti: *DaNS br.78*, str 38-45

urbanističko-arhitektonsko rešenje kompleksa na Mišeliku – uništenog u NATO bombardovanju 1999. godine. Nakon završetka konkursarealizovana je i izložba u Studiju M radi upoznavanja sa nagrađenim, ali i ostalim predlozima.

U oblasti graditeljskog nasleđa, osim niza uspešno završenih aktivnosti na planu zaštite određenih celina,⁴¹⁴ prikazanih istraživanja u publikacijama „Kulturna dobra Novog Sada” i „Umetnička topografija Novog Sada”, organizacije izložbi „U metu”, posvećene radovima na objektu u Antona Čehova 4, i „Dunavska ulica od kapije grada do spomenika kulture”, osmišljene povodom obeležavanja 30 godina od osnivanja, zaposleni u Zavodu za zaštitu spomenika grada Novog Sada inicirali su i realizaciju menadžment projekta za Petrovaradinsku tvrđavu u saradnji sa više institucija.⁴¹⁵ Osim ove novine kojoj je cilj stvaranje prostora za razmatranje niza tema iz oblasti graditeljskog nasleđa, Opština Sremski Karlovci i Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture 2013. godine u Sremskim Karlovcima osnovali su međunarodnu konferenciju „Očuvanje i unapređenje istorijskih gradova”.

Tokom prethodne decenije uspostavljene prakse u oblasti obrazovanja, organizacije događaja, publicistike i aktivizma intenzivno se razvijaju i proširuju. Poštujući zakonske odredbe u oblasti visokog obrazovanja, nakon pet godina, odnosno 2013. godine, urađena je i nova akreditacija na Fakultetu tehničkih nauka. U cilju unapređenja rada, realizovano je nekoliko progresivnih promena. Zahvaljujući inicijativi Radivoja Dinulovića pokrenute su studije Scenskog dizajna⁴¹⁶ kao program jedinstven u širem prostornom okruženju. Od 2013. Studiranje ove specifične oblasti koja je sinteza umetničkih i inženjerskih disciplina odvija se na svim nivoima studija – od osnovnih, master, do doktorskih. Osim izmena u okviru pojedinih predmeta na osnovnim studijama Arhitekture, uvedeni su i novi master programi. Klasični oblici nastave dopunjuju se predavanjima gostujućih predavača, ali i novim formatima, poput istraživačkih projekata i radionica. Tokom maja 2011. godine predavanje pod nazivom „Novi materijalizam ili smrt postmoderne” održao je svetski poznat arhitekta Nil Lič.⁴¹⁷ Uspostavljena je i saradnja sa arhitektom Mark Žuberom (Marc Joubert) koji je takođe nekoliko puta uzeo učešće u nastavi Departmana za arhitekturu. Osnivanje centara kao

---

⁴¹⁴ Detaljnije <http://www.zzskgns.rs/elaborati-studije-projekti>. 16.2 2016.

⁴¹⁵ Detaljnije u radu Babić S, Maksimov K.: “Tvrđava u Petrovaradina za XXI vek uloga konzervatora u kreiranju scenarija razvoja”, Konferencija “Očuvanje i unapređenje istorijskih gradova”, 2016.

⁴¹⁶ Scenski dizajn označava oblast profesionalnog, umetničkog, kustoskog, teorijsko-kritičkog i edukativnog delovanja koja je nastala proširivanjem pojma i oblasti scenografije. (Prema: Dadić-Dinulović T.: *Fenomenologija spektakla: Scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, doktorska teza, Novi Sad, 2013.)

⁴¹⁷ Detaljnije: Intervju Srđana Zorića sa Nil Ličom, DaNS br. 73/74, Novi Sada, 2012., str. 47

posebne organizacione jedinice fakulteta, uz novoformiranu katedru za Umetnost primenjenu na arhitekturu, tehniku i dizajn obeležilo je ovaj period. Funkciju regionalnog centra međunarodne organizacije Oistat od 2011. obavlja Scen-Centar za scenski dizajn.⁴¹⁸ Tri godine kasnije Katedra za teorije i interpretacije prostora u arhitekturi i urbanizmu osnovala je i Centar za digitalni dizajn⁴¹⁹. Poseban segment rada ove katedre je i oblast maketarstva.⁴²⁰ U cilju prikazivanja rezultata rada studenata veoma je intenzivirana izložbena praksa. Priređeno je nekoliko izložbi u novosadskim galerijskim prostorima uz upotrebu različitih medijskih sredstava.⁴²¹ Međutim, novina je uključivanje različitih prostora vaninstitucionalnog tipa prilikom realizacije nastave, ali i tokom prikazivanja studentskih radova. U okviru predmeta Uvod u arhitektonski dizajn⁴²² i Efemerna arhitektura⁴²³ sa studentima prve i treće godine kroz istraživanje metodologije nastave i posebnih tema savremene arhitekture realizovano je više istraživačkih projekata. Rad Departmana za arhitekturu prikazan je i izvan Novog Sada.

Sl. 68, 69, 70 Projekat Ka Evropi, bulevarom? (Uvod u arhitektonski dizajn, 2011.), Projekat "Adolf" (Efemerna arhitektura, 2015.), Projekat "Proces" (Praško kvadrijenale, 2015.)

U okviru Mikser festivala održanog u Beogradu, studentska grupa Restart realizovala je projekat „Arhitectural rasadnik”.⁴²⁴ Kvalitet ovog rada je prepoznat i pohvaljen u okviru konkursa za nagradu „Ranko Radović”. Istraživački projekat „Žene u arhitekturi Novog Sada”⁴²⁵ prikazan je i na

⁴¹⁸ <http://www.scen.uns.ac.rs> 15.3. 2016.

⁴¹⁹ <http://www.arhns.uns.ac.rs/cdd> 15.3. 2016.

⁴²⁰ Tokom 2014. godine u centralnoj zgradi univerziteta prikazana je maketa pešačke zone Novog Sada nastala kao rezultat rada u okviru izbornog predmeta "Maketarstvo" na drugoj godini studija. Planirano je da čitava maketa bude izložena u jednoj od značajnih kulturnih institucija grada.

⁴²¹ Izložba "URAM" i "Istraživanje prostora - studentski radovi iz oblasti urbanizma" (organizator Ljiljana Vukajlov), Izložba maketa studenata uz promociju knjige P. Šiđanin i B. Tepavčević "Maketarstvo za studente arhitekture", Izložba: "Endless Paper" uz prateći program prezentaciju osnovnih i master studijskih programa katedri i promociju knjige "Architectural Scale Model in Digital Age" (M.Stavrić, P.Šiđanin, B.Tepavčević), Međunarodna Izložba: NOW SADA, Izložba: Nevidljivi gradovi – studenata doktorskih studija (kustos Jelena Todorović), Arhitektonska i scenska laboratorija I dr.

⁴²² http://www.scen.uns.ac.rs/?page_id=2942 | http://www.scen.uns.ac.rs/?page_id=2947 14.3. 2016.

⁴²³ <https://www.behance.net/ephemera> 11.3. 2016.

⁴²⁴ http://www.teamrestart.com/projekti_02.php 12.3. 2016.

⁴²⁵ <http://www.w-a-ns.com> 18.3. 2016.

Venecijanskom bijenalu arhitekture 2014. godine. Nakon prvog sinteznog projekta „Granica“, uspešno realizovanog 2014. godine, tim scenskog dizajna je na Praškom kvadrijenalu 2015. Godine realizovao i projekat „Proces“⁴²⁶ razvijajući sličnu metodologiju koncipiranu kao serija događaja usmerenu ka jednom zajedničkom ishodu. Ovaj sintezni rad više autora dobio je zlatnu medalju na Festivalu za uspostavljanje dijaloga.⁴²⁷

U ovom periodu takođe je veoma razvijena i naučna delatnost. Osim učešća u novom ciklusu naučnih projekata Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj, određeni broj asistenata zaposlenih na departmanu završio je doktorske studije i nakon odbranjene teze nastavio je pedagoški rad u svojstvu docenta.⁴²⁸ Prve godine druge decenije karakterišu i novi međunarodni projekti poput SCENTEC-a.⁴²⁹ U cilju otvaranja prostora za prikazivanje naučnih istraživanja u interdisciplinarnom području, izvan uobičajenog shvatanja arhitekture, organizovano je i nekoliko skupova, tj. konferencija.⁴³⁰

Izložbena delatnost razvija se intenzivno u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine. Rad Odeljenja za arhitekturu i urbanizam odvija se u okviru različitih formata. Osim negovanja uspostavljene saradnje sa srodnim institucijama, poput Departmana za arhitekturu, od 2010. godine kustosi odeljenja pokreću i sopstvenu produkciju. Prvi veoma značajan projekat „Ideologije i ideali. Prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini“⁴³¹ kao „kompleksna studija odnosa arhitekture i dinamike društveno-političkih promena u Vojvodini od sredine 19. do početka 21. veka“⁴³² koncipiran je u okviru nekoliko programskih celina. Polazeći od knjige Vladimira Mitrovića „Arhitektura XX veka u Vojvodini“, kustos izložbe Ljubica Milović je, koristeći različita medijska

---

⁴²⁶ http://www.scen.uns.ac.rs/wp-content/uploads/pq_katalog/Process_Catalogue_PQ2015_Serbia.pdf 2.3.2016.

⁴²⁷ <http://www.scen.uns.ac.rs/?p=11443> 4.3.2016.

⁴²⁸ Zvanje doktora nauka stekli su Milena Krklješ, Milica Kostreš, Igor Maraš, Ivana Miškeljin, Bojan Tepavčević, Vesna Stojaković, Marko Todorov, Anica Tufegdžić, Dejana Nedučin, Vladimir Kubet, Mirjana Sladić i dr.

⁴²⁹ Projekat „ScenTec“ u okviru programa TEMPUS kojim je razvijena serija interdisciplinarnih kurseva u oblasti scenske tehnike i tehnologije, kao i tehničke produkcije, prvi je pokušaj uspostavljanja regionalne saradnje usmerene ka pozorišnim tehničarima. U ovom projektu, u protekle tri godine, učestvovala su i četiri profesionalna pozorišta iz regiona – Narodno pozorište Užice, Srpsko narodno pozorište iz Novog Sada, Narodno pozorište Republike Srpske iz Banjaluke i Narodno pozorište iz Tuzle. Detaljnije: <http://www.scentec.uns.ac.rs> 4.3.2016.

⁴³⁰ Radical Space In Between Disciplines, Međunarodna interdisciplinarna konferencija održana 2015., Međunarodna konferencija studenata doktorskih studija Phidac, Međunarodna naučna konferencija INDIS ima prošireni koncept i uključuje sve oblasti graditeljstva.

⁴³¹ Program je obuhvatao gostujuću Izložbu "Arhitektura = Održivost", radionicu sa studentima Departmana za arhitekturu, projekciju filmova i promociju knjige "Arhitektura 20. veka u Vojvodini". Izdata je i publikacija kao zbirka tekstova "Ideologije i ideali. Arhitektura 20. veka u Vojvodini"

⁴³² Postavljena su dva projekta prikazana na Venecijanskom bijenalu arhitekture: Instalacija "Klackalište" grupe Škart iz Beograda i instalacija „BorderLINE Architecture“ mađarskih arhitekata.

sredstva i proširujući temu, omogućila upoznavanje arhitekture u širem prostornom, ali i značenjskom kontekstu. Nastavljajući istraživanje, u okviru sledećeg projekta razmatra načine prikazivanja arhitekture u muzeloškom prostoru.⁴³³

Sl.71, 72 Izložbe u Muzej Savremene umetnosti Vojvodine, „Ideologije i ideal - Prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini”, 2010., „Prikazivanje arhitekture– crtež, akcija, instalacija”, 2011.

Tokom 2011. realizovala je projekat „Prikazivanje arhitekture–crtež, akcija, instalacija“, a godinu dana kasnije i njegov nastavak–„Prikazivanje arhitekturefilm i fotografija.” Paralelno sa ovim aktivnostima, istoričar umetnosti Vladimir Mitrović priredio je 2012. godine izložbu „Zaobilazne strategije, arhitektura u Vojvodini na početku XXI veka“ da bi prikazao istraživanje posvećeno delovanju nove generacije arhitekata u Vojvodini. Na osnovu izloženih radova Dubravke Đukanović, Lazara Kuzmanova, Milana Kovačevića, Dušana Miladinovića, Ilje Mikitišin, Leonida Nešića, Aleksandre i Dragana Marinčića, Aleksandra Rackova, Nemanje Radusinovića, Toth Vilmoša i Valkay Zoltana moglo se uvideti da je “arhitektura prve decenije uhvatila korak i pridružila se aktuelnim globalno prihvaćenim neomodernističkim tendencijama u domenu arhitektonske prakse”⁴³⁴. Novina ove izložbe je da je svaki autor zajedno sa kustosom osmislio svoju postavku. U specifičnom prostoru – atrijumu muzeja, održana je 2013. godine i izložba arhitekta i dizajnera Vase Krčmara, na kojoj su prikazani radovi iz oblasti grafičkog i industrijskog dizajna koje ovaj arhitekta razvija dugi niz godina.

Osim Odeljenja za arhitekturu i urbanizam, Društvo arhitekata nastavlja sa manifestacijama, ali se njihov karakter menja. Novina u delovanju udruženja je da od 2011. godine započinje samostalnu izlagačku praksu u svojim prostorijama u Miletićevoj ulici br. 20. Do sada je priređeno nekoliko

⁴³³ Istraživanje fotografije započeto je izložbom „Iskustvo prostora“ kustosa Ljubice Milović i Stivena Bisona i objavljenom publikacijom.

⁴³⁴ Mišljenje je Darka Marušića rezentata kataloga izložbe.

izložbi i događaja različitog karaktera.⁴³⁵ Nakon odluke da se redovna manifestacija „Salon i dani arhitekture“ odvija bijenalno i održavanja sintezne izložbe „Dan konteksta“ 2009. godine⁴³⁶ osmišljen je poseban program 2010. povodom proslave jubileja 50 godina od osnivanja Društva. Tokom mesec dana, na više lokacija u gradu, odvijali su se događaji iz oblasti arhitekture u različitom konceptijskom i tematskom smislu.

Sl.73 Manifestacija Salon arhitekture povodom jubileja 50 godine postojanja, Manuel park (2010)

Razvijajući koncept otvaranja struke ka široj javnosti, uz uključivanje novoformiranih srodnih udruženja, 2014. godine organizovana je 19. po redu manifestacija sa nazivom „Zarad arhitekture“. U okviru istoimene tribine, uz učešće više kolega, pokrenuto je preispitivanje stanja u struci, a posebno u praksi.⁴³⁷ Nakon dve godine, većina učesnika upravo ovog događaja pokušaće zajedničkim delovanjem u Upravnom odboru Društva arhitekata da promeni ustaljene obrasce rada. Tim koji čine Slobodan Jović, kao predsednik i Aleksandar Bede, Dragana Konstantinović, Maja

---

⁴³⁵U periodu od decembra 2011. godine organizovano je nekoliko izložbi različitih generacija arhitekata. Svaka izložba je prikazivala posebnu oblast arhitektonskog delovanja, kao i najkarakterističnija izražajna sredstva. Izložbe održane u prostorijama Društva arhitekata Novog Sada tokom 2012. godine: „Crteži arhitekta Natka Marinčića“, januar 2012., autori izložbe: Sonja Stoja i Tatjana Babić, „Konkurs za biblioteku u Novom Sadu“, izložba radova učesnika konkursa, februar 2012., „Arhitektonski crteži Ladislava Siladžija“, april 2012., autor izložbe: Ladislav Siladžić, „Ka Evropi, bulevarom?“ studentska izložba, jun 2012., autor koncepta: Tatjana Babić, „U metu“, izložba povodom rehabilitacije zgrade stare streljane Ečeg, oktobar 2012., autor izložbe: Tatjana Zagoričnik, „Studentski kongres ASK 2012 u Novom Sadu“, decembar 2012., autori izložbe: Modelart tim; Tokom 2013. Održan je Ciklus izložbi: Oko arhitektura- fotografija u arhitektonskom stvaralaštvu 2013. autora ciklusa Tatjane Babić i autora izložbi: Anice Ilijin, Vesne Stojaković i Dragane Kojičić. Organizovane su i izložbe crteža Nikole Stojanovića, Modelart arhitekata, Centra za digitalni dizajn i dr.

⁴³⁶ Izložba je održana u Pozorištu mladih povodom 1. jula Dana arhitekata Novog Sada. Obuhvatala je 6 tematskih izložbi različitog karaktera osmišljenih sa ciljem da se stručnoj, ali i najširoj publici prikaže stvaralaštvo novosadskih arhitekata. Sintežnu izložbu je inicirala i realizovala Tatjana Babić u saradnji sa kolegama iz različitih institucija.

⁴³⁷ Podstaknuti prolongiranom neizvesnošću statusa arhitekture u društvu i arhitekata u društvenoj podeli rada, imali smo potrebu da, umesto fokusiranja na „konkretnije“ teme, pokušamo da redefinišemo osnovna pitanja struke i to u svim njenim domenima: kao praksu, kao disciplinu i kao scenu. Prema: Bede A.: Zarad arhitekture-Solidarno zarad nas samih, Dans 79, Novi Sad, 2014., str. 66

Momirov, Andrea Tamaš, Miljan Cvijetić i Ivan Kalc, organizovao je nekoliko događaja do sada. Prvi korak bio je uspostavljanje prostora za dijalog kolega različitih generacija o aktuelnim problemima struke, tj. održavanje dva plenuma u prostorijama društva. Drugi korak je održavanje 20. jubilarne manifestacije Salon i dani arhitekture pod nazivom „Prespajanje“. U kontekstu teme izabrano je i mesto održavanja. Desetodnevni program sačinjen od izložbe i nekoliko tematskih predavanja članova međunarodnog žirija odvijao se u prostoru železničke stanice, kao i u renoviranom prostoru u Miletićevoj ulici br. 20.

Publicistika kao oblast veoma je razvijena i tokom ovog perioda. Vladimir Mitrović je zaokružio dugogodišnje istraživanje, izdavanjem knjige „Arhitektura XX veka u Vojvodini“. Naučni radovi pojedinih istraživača su uobličeni u stručne monografije. U rasponu od nekoliko godina, knjige su objavili Radivoje Dinulović, Darko Reba i Dubravka Đukanović.⁴³⁸ Osim monografija, priređeno je i nekoliko tematskih zbornika naučnog karaktera, ali i stručnih publikacija iz različitih oblasti, manjeg obima ali značajnih po temama koje otvaraju. Udruženje građana „Almašani“ razvijajući aktivističku delatnost objavilo je zbornik radova o jednom od najstarijih delova grada. Profesor Grdinić urednik objašnjava da zbornik nije „nastao samo iz naučnog interesa već i zbog želje da se sačuva deo kulturnog nasleđa. Pruža odgovore na pitanja šta je Almaški kraj, kakvi su njegovi sadržaji i zbog čega ga treba sačuvati. U zborniku se kvart prikazuje iz različitih aspekata: kao aktuelni problem građevinskog siledžijstva kojim se uništava lokalni kulturni kapital; kao produbljeno saznavanje i razumevanje onog što imamo kao zalag prošlosti i mogućnosti kreativne upotrebe za bolju budućnost, te kao iskustvo življenja stanovništva u datom prostoru.“⁴³⁹ Časopis DaNS ima novi koncept.⁴⁴⁰ Urednik broja je jedan od članova uredništva koji u zavisnosti od aktuelnih tema, ali i ličnih interesovanja iz svog polja delovanja, koncipira broj.⁴⁴¹

Aktivizam je veoma razvijen u ovom periodu. Postojeća udruženja razvijaju i proširuju svoje programske aktivnosti, a formiraju se inova koja otvaraju različita polja delovanja. Centar kuda_org je tokom 2009. godine u saradnji sa STEALTH.unlimited iz Beograda i Roterdama započeo projekat

---

⁴³⁸ Radivoje Dinulović „Arhitektura pozorišta XX veka“, Darko Reba „Ulica-element strukture i identiteta“, Dubravka Đukanović „Srpske pravoslavne crkve u Vojvodini XVIII I XIX veka u Bačkoj“ za koju je dobila nagradu Ranko Radović u oblasti publicistike 2009. godine.

⁴³⁹ Grdinić N.: Almaški kraj, *DaNS br. 78*, Novi Sad, 2014., str 24

⁴⁴⁰ Nakon redovnog izlaženja i objavljivanja 4 broja godišnje, dolazi do određenog zastoja u radu. U periodu od 2010 do 2016. godine objavljeno je 13 brojeva. Određeni tekstovi su dostupni i na sajtu <http://www.dans.org.rs>

⁴⁴¹ Ilija Gubić - *Kina* br. 69, Darko Polić – *Javni prostori*, br 71, Slavica Mirović - *Održivost*, br.72, Dragana Konstantinović - *Nova generacija*, br. 73-74. Ana Mikić Dpuzo – *Arhitektura i moda*, br. 76.

“A(u)kcija – registar novosadskih prostora između ličnih interesa i javnih potreba”. Polazeći od potrebe da se istraže i prikažu aktuelne promene urbanog i kulturnog prostora grada izabran je format: tematska hronologija. Tokom dve godine rada fokus istraživanja bio je usmeren na 10 uspostavljen tematskih celina: klijentelizam, privatizacija, izgradnja identiteta, infrastruktura, legalizacija i zakonodavstvo, uloga profesije, nekretnine, prostor za građane, te prostor za kulturu. Materijal je sakupljan na različite načine, od medijskih objava do izjava 17 upućenih novosadskih aktera poznavalaca problematike. Rezultati autentičnog istraživanja objavljeni su korišćenjem nekoliko formata. Organizovana je izložba “A(u)kcija u trajanju od mesec dana u galeriji SULUV u Novom Sadu. Na izložbi je predstavljen gradski registar kroz deset tematskih hronologija raspoređenih na tapetama, ukupne površine od 125m2, polepljenih na sve zidove galerije.⁴⁴² Tapeti su bili otvoreni za dopisivanje, što su posetioци iskoristili, pa su u dva meseca trajanja izložbe osvanuli mnogi komentari kao i informacije i priče do kojih istraživački tim nije uspeo doći.⁴⁴³ Izložbu je pratila publikacija *Cement – registar urbanog spoticanja* u formatu tabloida uz pregršt vizuelnog materijala na 24 stranice koje predstavljaju hronologije iz gradskog registra, kao i studije slučajeva izloženih na izložbi.

Sl. 74,75 Izložba “A(u)kcija – registar novosadskih prostora između ličnih interesa i javnih potreba”, 2010., Tribina: Stambeno pitanje Beograd, 2015. (organizacija: Ko gradi grad, učesnici kuda.org, Grupa za konceptualnu politiku)

⁴⁴²Novosadski registar je bio preklapljen sa sitnijim unosima iz registara drugih balkanskih gradova (Zagreb, Beograd, Podgorica, Pula, Kotor, Skoplje, Priština, Tirana), na osnovu updateovane verzije tiranske epizode projekta Cities Log.

⁴⁴³Pored hronološkog registra, predstavljeno je i deset studija karakterističnih novosadskih slučajeva za koje je istraživački tim smatrao da zaslužuju posebnu pažnju, kao što su budućnost tvrđave, privatizacija gradskih bioskopa, vojna imovina, post-industrijsko nasleđe, javna komunalna preduzeća i njihovo upravljanje gradskim resursima (poslovni prostori, parkinzi), mobilizacija stanara u odbrani istorijske četvrti Almaški kraj od novog rušilačkog regulacionog plana, te propala gradska investicija u Exitov kamp na Dunavu (usled poplave). Tako je stvoren atlas od ručno izrađenih šema i ilustracija koje predstavljaju ove slučajeve.

O značaju i posebnoj vrednosti ovog istraživanja, koje na veoma kreativan način beleži aktuelne društvene procese govori i činjenica da je autorski tim projekta dobio Nagradu „Ranko Radović“ u kategoriji televizijske emisije, izložbe i multimedijalne prezentacije 2011. godinu.⁴⁴⁴

Nastavljajući aktivističku praksu, Centar za nove medije_kuda.org i Grupa za konceptualnu politiku pokrenuli su projekat „Lokalne politike i urbana samouprava“⁴⁴⁵ 2014. godine. Polazište inicijative je usmereno ka radu sa civilnim društvom po pitanju stanovanja, davanju podrške udruživanjima građana, kao i njihovo aktivno učešće u procesu donošenja odluka na lokalnom nivou u sferi politike stanovanja. Značaj ovog projekta je u inovativnom pristupu - „odozdo na gore“. U okviru različitih formata, kao što su debate, razgovori, predavanja i novine različiti akteri uključeni u projekat pokušavaju da odgovore na mnoga postajana pitanja: čiji je problem stana i njegovo okruženje? Da li je prihod skupštine stanara dovoljan za održavanje i obnovu zgrade? Funkcionisanje mesnih zajednica i njihova saradnja sa skupštinama stanara? Koja je uloga pojedinca? Značaj solidarnosti samih stanara kao i mnogih drugih.⁴⁴⁶

U oblasti alternativnog obrazovanja dugi niz godina zajedno sa kolegama deluje Marko Macura. Kao osnivač udruženja Centar arhitekture i suosnivač platforme Scapes:Lab, organizovao je više različitih formata u cilju razmatranja niza aktuelnih problema struke. Između ostalog i studijska putovanja za studente arhitekture koja su uključivala i obilazak i upoznavanje sa svetski poznatim arhitektama u njihovim biroima. U sferi obrazovanja, ali shvaćenog kao celoživotni proces deluje od 2014. godine i novosadska organizacija Barabarka. Ovo udruženje građana okuplja dugogodišnje društvene aktiviste i stručnjake iz različitih oblasti delovanja. Polazište njihovog rada je zalaganje za permanentni razvoj, aktivni i kreativni pristup životu u zajednici, očuvanje i stvaranje kulture u najširem smislu, međugeneracijska saradnja, interdisciplinarnost, a vrednosti koje Barabarka zagovara su inkluzivnost, demokratija i beskompromisno poštovanje ljudskih prava.

U periodu od 2014. do danas Marijana Veliki Majstorović i Tatjana Tucić realizovale su niz projekata. Između ostalih i radionicu “Gradovanje” u okviru 19. Dana arhitekture, kao i “Dizajnovi junaci” sa Katedrom za teorije i interpretacije prostora u arhitekturi i urbanizmu Departmana za

---

⁴⁴⁴ Veoma je važno naglasiti da je u okviru obrazloženja žirija ukazano i posebno vrednovano delovanje udruženja “Almašani” čiji rad je prikazan u projektu. Osim toga priznavanje građanskog angažmana kao stručno relevantnog od strane institucionalizovane profesije predstavlja posebnu vrednost za projekt “A(u)kcija”. (Prema: Bede A.: <http://www.covjekiprostor.net/hr/info/popis-clanaka/aukcija-novi-sad~10> 12. 4. 2016.

⁴⁴⁵ Detaljnije: <http://detelinara.org>

⁴⁴⁶ **Gubić M.:** Lokalne politike i urbana samouprava u Novom Sadu, *DaNS br. 80*, Novi Sad, str. 17

arhitekturu. U radu sa decom primenjujući savremenu metodologiju obrazovanja pokušavaju zajednički da dođu do odgovora na niz uvek aktuelnih pitanja: Šta je to grad? Da li se u našem gradu, pri urbanom planiranju, podjednako misli o deci, starijim građanima ili osobama sa invaliditetom? Šta je to Sigurna kuća? Šta su pluća grada i zelene površine? Šta nedostaje našem gradu, šta nam se dopada, a šta ne? Kako se planira izgradnja jednog objekta? Šta je parcela, a šta mobilijar? Ko projektuje, a ko realizuje gradnju nekog objekta, šta su to dizajner enterijera i dizajner pejzažne arhitekturei mnoga druga.

Sl. 76,77. Radionica Gradovanje u prostoru Društva arhitekata Novog Sada, tokom 19. Salona arhitekture 2014. (Barabarka), Radionica u Mošorinu (Barabarka i Centar za zemljenu arhitekturu) 2015.

Aktuelni problemi i različiti mogući pristupi u rešavanju tema iz oblasti zaštite graditeljskog nasleđa, bili su polazište za formiranje nekoliko udruženja građana u periodu nakon 2010. godine. Jedno od njih je i "Klub finih zanata" kao i Centar za zemljenu arhitekturu Earth&Crafts⁴⁴⁷ koje je osnovala Dragana Kojičić u Mošorinu u cilju unapređenja starih zanata – a naročito na polju gradnje zemljom, kao i formiranja samoodrživog centra za zemljenu arhitekturu, reciklažu i zdravo življenje. Kreirala je i pokrenula različite projekte poput „mORA“- prvu letnju školu zemljane arhitekture u regionu i prvo participativno gradilište u zemlji, u okviru projekta „Vojvodina-nasleđe od zemlje 2010-2014“. Draganine aktivnosti ostvarene uz upotrebu različitih izvora finansiranja, usmerene su ka očuvanju tradicionalnih vrednosti građenja ovog podnevlja.

⁴⁴⁷ Detaljnije: <http://zemljanarhitektura.com>

Sl. 78,79,80 Participativno gradilište - Radionice u organizaciji Centra za zemljenu arhitekturu na rekonstrukciji kuće u Mošorinu u periodu 2012-2016.

Scenatoria⁴⁴⁸ je udruženje građana koje deluje na prostoru Novog Sada poslednjih nekoliko godina sa ciljem unapređenja i promocije graditeljskog nasleđa, savremene i izvođačke umetnosti. Aktivnosti ovog udruženja koje čine profesionalci različitih obrazovanja i interesovanja usmerene su ka projektima istraživačkog, ali i izvođačkog tipa u oblasti edukacije, umetnosti i kulture. Nakon prvog koraka, realizacijeprojekta „Ambijentalni teatar kao instrument promocije urbanog, arhitektonskog i graditeljskog nasleđa” i izdavanja publikacije⁴⁴⁹ usledio je niz aktivnosti usmerenih ka realizaciji postavljenih ciljeva udruženja. To su promocija arhitektonskih i istorijskih vrednosti odabranog graditeljskog nasleđa, afirmacija i prezentacija gradske kulturne baštine, nastanku nove umetničko-kulturne prakse, doprinosu razvoju i podsticanju lokalnog umetničkog stvaralaštva, kao i razvijanju kulturnih navika stanovništva Novog Sada. Organizovali su nekoliko događaja na mapiranim lokacijama: „Podgrađe koracima, rečju i slikom”⁴⁵⁰ stručno vođena ruta uz pomoć Slobodanke Babić – arhitekta i konzervatora, kao i „Graditeljsko nasleđe kao scena – 3. jul, 3 lokacije, 3 performansa” sa tri umetnička para i dr. Svoje delovanje su proširili ove godine povezujući se sa organizatorima manifestacije „Ulični svirači”. Naime, festival će se ove godine održati upravo u Podgrađu tvrđave - prostoru prepoznatom od strane članova udruženja Suburbium i Scenatoria. Posebna vrednost delovanja ovog udruženja je timski rad i interdisciplinarni pristup usmeren ka menjanju prostora u

⁴⁴⁸ Detaljnije: <http://scenatoria.blogspot.rs>

⁴⁴⁹ Rezultat projekta bila je publikacija „Graditeljsko nasleđe kao scena – ambijentalni teatar u funkciji reanimacije” u kojoj je prikazano sedam lokacija (objekata i mikro-ambijenata): železnički tunel kroz Petrovaradinsku tvrđavu, vojni hangari vojnog objekta „Pod tvrđavom”, barutana „Josif” u blizini Beogradske kapije i ambijentalna celina na uglu ulica Vladimira Nazora i Prote Mihaldžića u Podgrađu Petrovaradinske tvrđave, te stari bioskop „Korzo” u pasažu Zmaj Jovine ulice broj 4, zgrada starog bazena Jodne banje i „Kineska četvrt”. Urađen sa ciljem da mapira prostore koji imaju potencijal za realizaciju različitih scenskih događaja.

⁴⁵⁰ Stručno vođena ruta „Podgrađe koracima, rečju i slikom” u okviru manifestacije Dani arhitekture u Novom Sadu 19. Salona arhitekture. Arhitekta Slobodanka Babić je vodila šetnju.

kojem žive i deluju. Iako je promena ograničenog vremenskog, trajanja efekat u smislu doživljaja ostaje da traje.

Sl. 81,82 Barutana Josif, Stručna šetnja u okviru 19. Salona arhitekture, 2014., Performans Savremena umetnost, Mp-art, 2014. u okviru projekta: Graditeljsko nasleđe kao scena – 3. jul, 3 lokacije, 3 performansa, 2014.

Razmatranje aktivacije napuštenih prostora i događaja kao sredstva za njihovo korišćenje bilo je polazište projekta *Dani Salona* koje je realizovalo udruženje Horizont21⁴⁵¹, kao jednu od svojih aktivnosti. Tokom 2014. godine u saradnji sa Departmon za arhitekturu i urbanizam i Društvom arhitekata Novog Sada istraženi su stavovi stručne i najšire javnosti o manifestaciji Salon i dani arhitekture, povodom organizovanja jubilarnog događaja. Sledeće godine istraživanje je usmereno ka prikazu potencijala napuštenih prostora za grad Novi Sad. U okviru tribine održane u prostoru Društva arhitekata Novog Sada novembra 2015. podstaknut je dijalog stručne i najšire javnosti o neposrednom okruženju u kojem prazni prostori imaju poseban značaj.

U oblasti vrednovanja i dalje se odvijaju određene aktivnosti po uspostavljenim pravilima postavljenim u prethodnom periodu. Međutim analizom određenih procesa nagrađivanja možemo zaključiti da dolazi do promena i u okviru ove sfere. Za razliku od prethodne prakse, kada se Oktobarska nagrada dodeljivala jednom arhitekti za ukupno stvaralaštvo ili za jedan objekat, 2012. godine ovu nagradu je osvojio tim za projekat uređenja Beogradskog keja.⁴⁵² Ukoliko posmatramo lokalni kontekst Tabakovićeve nagrada kao najviše priznanje za kompletno stvaralaštvo je dodeljena

⁴⁵¹ HORIZONT 21 okuplja pojedince, institucije, civilni sektor i firme. Između mnogih oblasti delovanja najznačajnije su dve – doživotno obrazovanje i jednaka mogućnost za rad za svakog pojedinca. Centar je nastao iz želje i svesti da ličnim, malim koracima, možemo udruženi da menjamo okruženje u kojem živimo,. Detaljnije <http://www.horizont21.rs>

⁴⁵² Tim koji je dobio Oktobarsku nagradu za 2012. činili su: Vesna Pavićević, Marina Sekulić, Jan Pažitnaji (arhitekta), Dragana Miljković i Duško Pilipović.

pojedininim arhitektama Novog Sada.⁴⁵³ Zajednička karakteristika koja određuje njihov rad je veoma raznovrsna produkcija obeležena kodovima postmoderne arhitekture. Za razliku od prethodnog perioda kada je mali broj arhitekata nagrađen u okviru manifestacije Forma, u ovom periodu, tačnije 2014. godine nagradu su dobili Lazar Kuzmanov, Nemanja Radusinović i Srđan Jovanović Vajs.

Delovanje novosadskih arhitekata prepoznato je kao vredno izvan grada. Miroslav Krstonošić dobio je nagradu Asocijacije srpskih arhitekata za kompletno stvaralaštvo, a Lazar Kuzmanov i Miljan Cvijetić osvojili su prestižnu nagradu za realizaciju, a rad Nemanje Radusinovića je pohvaljen na 36. Salonu arhitekture u Beogradu. U ovom periodu Nagradu Ranko Radović dobilo je nekoliko autora i timova iz Novog Sada u kategoriji *multimedijalna prezentacija*. Analizom nagrađenih radova u okviru ove kategorije uočavamo raznorodnost delovanja arhitekata. Projekat "A(u)kcija – registar novosadskih prostora između ličnih interesa i javnih potreba" nagrađen je 2011. godine. "Nevidljivi gradovi" projekat realizovan u okviru nastave doktorskih studija, Departmana za arhitekturu iz Novog Sada nagrađen 2013. godine, sa jedne strane ilustruje pedagoški koncept profesorke i istoričara umetnosti Jelene Todorović, a sa druge mišljenja 10 mladih arhitekata iskazanih u formi prostorne instalacije. Darko Reba se osim dosadašnjeg projektantskog i pedagoškog rada opredelio da sledeći delovanje profesora Ranka Radovića u formi televizijske emisije uz uključivanje niza kolega arhitekata govori o aktuelnim temama savremene arhitekture. Ciklus tv emisija "Život po meri" realizovan 2015. godine u saradnji sa televizijom Vojvodine prepoznat je kao kvalitetan prema mišljenju žirija i dodeljena mu je nagrada za 2015. godinu takođe u kategoriji *multimedijane manifestacije*. Analizom nagrađenih radova može se uočiti da su osim projektantske prakse vrednovani radovi istraživačkog karaktera, a ishodi su prikazani korišćenjem različitih formata i medija od novina, prostornih instalacija do tv emisije.

---

⁴⁵³Bora Radusinović je dobio nagradu 2010., Slavko Županski 2011, Slobodan Kuzmanović 2012., Vaso Kresović 2013., Milan Stojkov 2014. i Radoje Cvetkov 2015. godine.

„Kada ujutro krenem na posao grad već živi. Počinje da živi 570 kilometara gradskih ulica i trgova; prvi od 170 hiljada putnika koje će tog dana prevesti GRAS već su stigli na svoja radna mesta: pred semaforima već nestrpljivo čeka na „zeleno“ većina od 50 hiljada Novosađana u svojim automobilima....„Konačno, na poslu su i moji drugovi arhitekta, urbanisti, planeri. Prve linije novih skica su na papirima. Počinju da se naziru slike grada koje nosi svaki od njih u svojoj mašti. Želeo bih da su te slike lepše i tačnije od mojih. Da li je tako? **Moja slika grada mi govori da dolazi vreme „malih stvari“. U malom je veliko. Ali za takve „male“ stvari razmišljanje je potrebnije od flomastera.**“⁴⁵⁴

5. SAVREMENE ARHITEKTONSKE PRAKSE NOVOG SADA – PRIKAZ REZULTATA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Prvi deo rada obuhvatao je teorijsku analizu i definisanje pojmova relevantnih za istraživanje. Drugi korak podrazumevao je upoznavanje sa opštim tokovima razvoja savremene arhitektonske prakse. Kao relevantan okvir izabrana je manifestacija Venecijansko bijenale arhitekture. Posmatrajući hronološki, sagledane su osnovne karakteristike i ključne promene prakse koje su obeležile period od 1980. godine do danas. Sledeći segment rada predstavljao je fenomenološko posmatranje razvoja savremenih arhitektonskih praksi u Novom Sadu u periodu od 1945. godine do danas. Detaljno su sagledane karakteristične dekadena na osnovu vidljivih i dostupnih informacija. Dobijeni rezultati predstavljali su polazište za drugi deo rada, tj. realizaciju empirijskog istraživanja.

5.1. Dokumentaciona osnova i metodološki aparat

Polazni stav, tj. opredeljanje da se praksa posmatra i analizira iz ličnog ugla – arhitekta kao aktera prakse, uticao je na izbor metodologije rada. U ovom kontekstu, prvi korak je podrazumevao formiranje dokumentacione osnove, odnosno evidentiranje arhitekata koji su radili u posmatranom periodu u Novom Sadu. Kao drugi korak osmišljen je upitnik kao instrument za dokumentovanje faktografskih podataka, ali i stavova arhitekata o značajnim temama. Analizom prikupljenih podataka omogućen je uvid u proces razvoja arhitektonskog delovanja sa stanovišta oblika, procesa, upotrebljenih sredstava, mogućih ishoda i uticaja tokom izabranog vremenskog perioda. Kritičkim

---

⁴⁵⁴ **Mindić Br.:** Grad mo meri čoveka, *DaNS br. 2* period 1980., str. 5

sagledavanjem stavova arhitekata izvedeni su potpuniji zaključci o kreativnom aspektu arhitektonske prakse, kao i o postojećem sistemu vrednovanja i mogućnostima uspostavljanja novog.

U procesu rada na formiranju dokumentacione osnove upotrebljeni su različiti izvori. Objedinjujući spisak nastao je na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije, arhive strukovne organizacije Društva arhitekata Novog Sada, podataka Inženjerske komore Srbije⁴⁵⁵ objavljenih na sajtu i dokumentacije Departmana za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka iz Novog Sada. U kasnijoj fazi istraživanja baza podataka je dopunjena na osnovu dostupne dokumentacije određenih institucija, firmi i angažovanjem pojedinih kolega – arhitekata.

Prvi korak u procesu podrazumevao je sticanje uvida o veličini uzorka, tj. utvrđivanje broja aktivnih arhitekata u gradu posmatrano u periodu od 1980. godine do danas. Na osnovu dokumentacije Republičkog zavoda za statistiku Srbije,⁴⁵⁶ tj. analizom dostupnih podataka iz četiri popisa realizovana za grad Novi Sad– 1981, 1991, 2002. i 2011. započeto je istraživanje.

Prema Popisu iz 1981. u šifrniku zanimanja Inženjeri arhitekti imali su posebnu šifru 5012. Pošto se u objavljenim rezultatima uvek prikazuje viši nivo – grupa zanimanja, arhitekta su svrstane u Inženjere građevinarstva i druge, a zatim u grupu Stručnjaci tehnike i tehnologije. Ovaj nivo podataka se uglavnom publikovao. Problemu ustanovljavanja tačnog broja arhitekata doprinosi i činjenica da su se u ovom periodu menjali i šifrnici opština i naselja, a Novi Sad je imao više gradskih opština. Zbirnih podataka za Novi Sad nema. Osim toga, tabelarno se prikazivalo prema mestu rada, a ne prema mestu stanovanja zaposlenog lica. Uvidom u bazu gde postoji četvoromesna šifra ustanovljeno je da su na području svih tadašnjih gradskih opština Novog Sada (bilo ih je 7) živela 183 lica koja su obavljala zanimanje Inženjeri arhitekti.

U Popisu 1991. prema klasifikaciji zanimanja arhitekta su svrstane u grupu Stručnjaci tehnike i tehnologije, a u okviru te grupe u grupu Inženjeri građevinarstva i srodni (u publikovanim podacima ovaj nivo je najniži). Međutim, uvidom u bazu podataka istom šifrom 5012 šifrirani su: arhitekt-konzervator, arhitekt-pejzažist, arhitekt-projektant, arhitekt realizator, arhitekta, arhitekta-konsultant, arhitekta-istraživač, arhitekta-tehnolog. U Novom Sadu je bilo ukupno 171 lice koje je obavljalo neko od navedenih zanimanja. Osim toga, u ovom popisu u Novom Sadu zanimanje

---

⁴⁵⁵ <http://www.ingkomora.org.rs/clanovi> 10.1. 2014.

⁴⁵⁶ Podaci preuzeti 11.4.2014. od Ljiljane Đorđević, Šefa Odseka za sprovođenje popisa i GIS

arhitekta dekoraoznačeno je šifrom 5651. U bazi je 108 lica koja su obavljala ovo zanimanje, dok je arhitektonskih crtača pod šifrom 5079 bilo 146, a arhitektonskih tehničara – šifra 5071 ukupno 640.

Prema Popisu iz 2002. godine arhitektae su bile svrstane u grupu:arhitektae,urbanisti i saobraćajni inženjeri (šifra 2141). Ova grupa obuhvatala je sledeća zanimanja: Arhitekta, Arhitekta enterijera, Arhitekta projektant, Arhitekta za prostorno planiranje, Saobraćajni inženjer, Saobraćajni planer, Urbanist i Urbanistički planer. S obzirom da su sva ova zanimanja šifrirana istom šifrom, a da popisna bazane sadrži tekstualne odgovore već isključivo šifre zanimanja, ne može se dati precizan podatak o broju arhitekata. Jedina činjenica iz ovog popisa koja može delimično da doprinese uvidu u veličinu pojave,jeste podatak da su na teritoriji opštine Novi Sad (sadaje to Grad Novi Sad) popisana ukupno 283 lica koja su u vreme popisa aktivnoobavljala neko od zanimanja iz ove grupe.

Prema rezultatima Popisa 2011. na teritoriji Grada Novog Sada bilo je ukupno453 lica(gradska opština Novi Sad 427 lica i gradska opština Petrovaradin 26 lica) koja su u vreme popisa aktivno obavljala zanimanje koje je svrstanou grupu 2161 Arhitektae (arhitekta, arhitekta enterijera i arhitektaprojektant) – prema Klasifikaciji zanimanja koja je korišćena u popisu.

Popis 1981.	Popis 1991.	Popis 2002.	Popis 2011.
Šifra 5012	Šifra 5012	Šifra 2141	Šifra2161
Stručnjaci tehnike i tehnologije	Stručnjaci tehnike i tehnologije	Arhitekti, urbanisti i saobraćajni inženjeri	Arhitektae
Inženjeri građevinarstava i drugi	Inženjeri građevinarstava i srodni		
Inženjeri arhitektae	Arhitekta arhitekt-projektant arhitekt-konzervator arhitekt-pejzažist arhitekt-realizator arhitekta-konsultant arhitekta-istraživač arhitekta-tehnolog	Arhitekta Arhitekta projektant Arhitekta enterijera Arhitekta za prostorno planiranje Saobraćajni inženjer Saobraćajni planer Urbanist Urbanistički planer	Arhitekta Arhitekta projektant Arhitekta enterijera
183 lica	171 lice	283 lica	453

Tabelabr.1 Prikaz promene zanimanja arhitekta prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije

Na osnovu izloženih podataka i činjenica da se klasifikacija zanimanja menjala od popisa do popisa i da ne postoje tekstualni odgovori o zanimanju, stručnjaci Republičkog zavoda za statistiku

smatraju da nije moguća uporedivost podataka za pojedinačna zanimanja kroz popise.⁴⁵⁷ Međutim, na osnovu izloženih podataka može se zaključiti kako i na koji način se profesija menjala na osnovu zanimanja koje su obavljale arhitekture. Prelomna godina je 2002. Naime, do tada zanimanje arhitekta pripada grupi stručnjaka tehnike i tehnologije, tj. uže posmatrano celini građevinski inženjeri i srodni, a od 2002. arhitekture zajedno sa urbanistima i saobraćajnim inženjerima čine zasebnu grupu. Tek 2011. godine arhitekture su posebna grupa zanimanja. Ukoliko se posmatraju podgrupe, može se zaključiti da je najširi dijapazon zabeležen u popisu iz 1991. godine. Tada je arhitekta bio: projektant, konzervator, pejzažist, realizator, konsultant, istraživač i tehnolog. Danas je projektant ili arhitekta enterijera.

U cilju sticanja tačnijeg uvida u broj, ali i oblasti delovanja danas aktivnih arhitekata Novog Sada analizirana je i dokumentacija Inženjerske komore Srbije osnovane 2003. godine. Detaljnim istraživanjem podataka objavljenih na sajtu Inženjerske komore Srbije⁴⁵⁸, može se zaključiti da na teritoriji grada Novog Sada danas ima 504 lica sa zvanjem diplomirani inženjer arhitekture. Za sticanje licence neophodne su dve godine rada u praksi, tako da je ovo spisak osoba sa minimalno dve godine radnog iskustva. U zavisnosti od licence koju poseduju, arhitekture su raspoređene u četiri sekcije (planeri, urbanisti, projektanti i izvođači). Sekcija projekatara je najbrojnija i ima 482 člana.

Sledeći korak obuhvatao je identifikovanje i analizu dostupne dokumentacije strukovnih udruženja relevantnih za grad i pokrajinu.⁴⁵⁹ U opštem smislu, delovanje u okviru društava i udruženja podrazumeva slobodan i dobrovoljan rad zasnovan na realizaciji zajedničkih ciljeva i interesa definisanih u statutima organizacije. Detaljnije je proučena arhiva najznačajnijih udruženja: Društva arhitekata Novog Sada kao najbrojnijeg stručnog udruženja Novog Sada, kao i Udruženja primenjenih umetnika i dizajnera Vojvodine.

Društvo arhitekata Novog Sada je „nestranačka, nevladina, neprofitna strukovna organizacija koja deluje sa ciljem razvijanja i afirmacije arhitekture, urbanizma i kulture prostora Novog Sada, očuvanja graditeljskog nasleđa i zaštite životne sredine, a u skladu sa etikom i principima

---

⁴⁵⁷ Podaci po grupama zanimanja za ranije popise dati su u popisnim knjigama i nisu bili dostupni.

⁴⁵⁸ Na sajtu postoje samo određeni podaci. Nije bilo moguće ustanoviti godište arhitekture.

⁴⁵⁹ Na prostoru Novog Sada (i Vojvodine) evidentirana su sledeća udruženja građana u kojima su uključene arhitekture: Društvo inženjera i tehničara, Društvo arhitekata Novog Sada- DaNS, Udruženje primenjenih umetnika i dizajnera Vojvodine- UPIDIV, Udruženje likovnih umetnika Vojvodine – ULUV, Udruženje urbanista Vojvodine (Srbije), Društvo konzervatora Srbije, Oistat Srbija, Centar Kuda.org, Centar arhitekture, Suburbium, Almašani, Scenatoria, Barabarka, Cerkin i Horizont21.

arhitektonskog poziva“.⁴⁶⁰ Društvo je osnovano 1960. godine i na različite načine je delovalo kroz vreme. Detaljnom analizom statuta⁴⁶¹, a posebno ciljeva, moguće je ustanoviti polje delovanja ovog strukovnog udruženja. Koristeći različite izvore utvrđen je broj arhitekata prisutan u određenom periodu razvoja Društva. Na osnovu teksta Slavka Županskog, predsednika društva, objavljenog 1982. povodom redovne Godišnje skupštine Društva arhitekata Novog Sada koja je održana po tradiciji u Plavoj sali Skupštine grada, može se saznati da „Društvo broji oko 130 članova“.⁴⁶² Na spisku arhivske dokumentacije DaNS-a iz 1998. godine evidentirano je 240 arhitekata u gradu. Detaljnijom analizom arhive Društva, a na osnovu evidencionih listova koje je osmislila sekretar Društva Svetlana Falb napravljen je spisak svih arhitekata Novog Sada koji su bili članovi Društva u određenom periodu. Evidentirano je 355 arhitekata.

Udruženje primenjenih umetnika i dizajnera Vojvodine– UPIDIV je nevladino i neprofitno udruženje, osnovano na neodređeno vreme radi ostvarivanja ciljeva kroz unapređenje i razvoj profesionalnog likovnog stvaralaštva u oblasti primenjenih umetnosti i dizajna. Postoji niz sekcija od kojih se izdvaja sekcija za arhitekturu i dizajn enterijera.⁴⁶³ U okviru monografije objavljene povodom obeležavanja 50 godina od osnivanja društva prikazan je spisak članova, ali bez navođenja obrazovanja ili zanimanja.⁴⁶⁴ Poseban segment su biografije značajnih lica među kojima ima i deset arhitekata.⁴⁶⁵

Poseban korak obuhvatalo je istraživanje baze podataka određenih institucija. Ove arhive su služile kao kontrola i popunjavanje postojećeg spiska. U monografijama izdatim povodom obeležavanja jubileja postoje podaci o zaposlenim osobama. U okviru monografije JP „Urbanizam“⁴⁶⁶ dat je spisak svih zaposlenih u Zavodu od 1960. do 1995. Navedena su imena 55 arhitekata koji su radili u Zavodu u periodu od 1960. do 1995. godine. Osim imena, postoje i podaci o godištu, završenom fakultetu, periodu kada su radili u firmi i poslovima koje su obavljali (npr. urbanističko planiranje i projektovanje, savetnik, šef, organizacija i izrada urbanističko-tehničkih uslova). U

---

⁴⁶⁰ Osnovni podaci preuzeti iz Statuta društva, a dostupni na sajtu dans.org.

⁴⁶¹ http://www.dans.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=248&Itemid=65 2.3.2014.

⁴⁶² Detaljnije u časopisu DaNS br. 3-4 štampanom 1982., str. 3.

⁴⁶³ U okviru ove sekcije definisana je i oblast: Arhitektura predstavlja izgradnju građevina sa svrhom stvaranja unutrašnjih organizovanih prostora namenjenih najrazličitijim potrebama čovekovog života i aktivnosti (stanovanje, kretanje, odmor, sahranjivanje itd). Arhitektura usklađuje konstruktivne elemente (građevinsku masu, stubove, otvore) u harmoničnu i funkcionalnu celinu. <http://www.upidiv.org.rs/clanovi> 4.4.2014.

⁴⁶⁴ Upoređujući sa drugim podacima zaključeno je da od ukupnog broja članova UPIDIVA, 23 osobe su arhitekate.

⁴⁶⁵ Đorđe Tabaković, Miroslava Krstonošića, Mirka Stojnića, Miroslava Šilića, Nikole Stojanovića, Dejana Rapajića, Predraga Stepanića, Nemanje Radusinovića, Lazara Kuzmanova i Miodraga Tabačkog

⁴⁶⁶ **Pajović D.** (ur.): *Novi Sad - Slika grada*, JP Urbanizam, Novi Sad, 1996.

monografiji „Zavod za urbanizam Vojvodine” dat je pregled razvoja ove institucije u periodu druge polovine XX veka. Postoji objedinjen spisak svih zaposlenih, bez dodatnik podataka. Podaci Departmana za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka iz Novog Sada su veoma ilustrativni za istraživanje. Prema evidenciji studentske službe iz januara 2016. godine 1778 lica je steklo diplomu o završenim studijama. Ovaj broj obuhvata one osobe koje su završile studije po starom programu i stekle zvanje diplomirani arhitekta (427 lica) i prema novom Bolonjskom sistemu studiranja– bečelor 482 lica i master 869 osoba. Na osnovu dokumentacije Pokrajinskog zavoda za statistiku zaključujemo da se u periodu od 2007. do 2011. godine udvostručio broj osoba koje su stekle diplomu na Fakultetu tehničkih nauka u oblasti arhitekture. Tokom 2007. godine diplomu je dobilo 100, a 2012. godine 201 osoba.⁴⁶⁷ Za potrebe istraživanja dobijen je podatak iz Službe za zapošljavanje grada Novog Sada o broju nezaposlenih arhitekata. Analizom dokumentacije ustanovljeno je da se broj nezaposlenih arhitekata, a prijavljenih u Službi povećava tokom 2010. godine. U tabeli br. 2 prikazan je rast broja nezaposlenih arhitekata.⁴⁶⁸

Godina	Šifra	Lica	Ukupno
2014	715100	139	162
	715109	23	
2013	715100	164	175
	715109	11	
2012	715100	179	182
	715109	3	
2011	715100	146	147
	715109	1	
2010	715100	91	120
	715109	29	
2009	715100	55	57
	715109	2	
715100	Diplomirani inženjer arhitekture (VII - 1 SSS) master inženjer arhitekture		
715109	Diplomirani inženjer arhitekture		

Tabela br. 2 Prikaz promene broja nezaposlenih arhitekata prema Službi za zapošljavanje grada Novog Sada

⁴⁶⁷ Prema dokumentaciji Pokrajinskog zavoda za statistiku prikazan je broj diplomiranih studenata za karakterističan vremenski period. 2008 – 107 osoba, 2009- 153, 2010-255, 2011 – 239, 2012 -202 Prema

⁴⁶⁸ Osim podatka o broju nezaposlenih arhitekata nije bilo moguće saznati da li ove arhitekate imaju određenog radnog iskustva.

Na osnovu podataka, može se zaključiti da je određen broj arhitekata radio privremeno u Novom Sadu. Migracije stanovništva koje su obeležile ne samo tranzicijski period razvoja grada, odrazile su se na broj arhitekata u Novom Sadu. Određene osobe su započele svoju profesionalnu praksu, a potom su je nastavile u inostranstvu, dok su se pojedinci nakon rada u inostranstvu vratili u Novi Sad. Nakon osnivanja Departmana za arhitekturu i urbanizam na Fakultetu tehničkih nauka, broj arhitekata koji privremeno, tj. periodično rade u Novom Sadu se povećava. Osim toga, posebna grupa arhitekata su lica koja su bila radno aktivna u periodu od 1980. godine, ali su u međuvremenu otišli u penziju ili su preminuli. Prema dostupnoj evidenciji Društva arhitekata ukupno 70 arhitekata je u penziji, a 25 je preminulo.

Nakon analize sakupljenih podataka sintetičkim postupkom formirana je jedinstvena baza podataka arhitekata koji su radili u Novom Sadu u periodu od 1980. (ali i ranije) do danas kao polazište za realizaciju ankete. Dokumentacionu bazu čini orijentaciono 600 arhitekata.⁴⁶⁹

Metodološki aparat

Drugi korak u okviru empirijskog istraživanja obuhvatao je koncipiranje metodološkog aparata. Prva anketa sa četiri otvorena pitanja, realizovana je od februara do aprila 2014. godine kao pilot-projekat. Anketa je poslata na 220 e-mail adresa, a u roku od tri meseca odgovorilo je 16 arhitekata.⁴⁷⁰ Ostvareni rezultati su ukazivali da je neophodno osmisliti unapređen metodološki aparat. Na osnovu svih istraživanja, koncipiran je novi upitnik u cilju detaljnog sagledavanja promene razvoja savremenih arhitektonskih praksi u Novom Sadu u periodu od 1980. godine do danas. Upitnik kao metodološki instrument sastoji se od 42 pitanja (29 zatvorenog i 13 otvorenog tipa) strukturiranih u četiri celine.⁴⁷¹

---

⁴⁶⁹ Formiran je spisak sa imenima, ali nije bilo moguće ustanoviti i ostale podatke o arhitektama tj. kontakt, tako da je anketa poslata na *e-mail adrese*, a jedan deo je predat direktno kao papirna verzija. Uspostavljenu bazu podataka sa osnovnim podacima i kontaktima je neophodno detaljnije obraditi.

⁴⁷⁰ U poglavlju br. 9 *Popis priloga* dat je spisak arhitekata koji su odgovorili na ovu anketu, anketna pitanja i najznačajniji rezultati koji su omogućili formiranje unapređenog upitnika.

⁴⁷¹ U poglavlju br. 9 prikazane su obe ankete, kao i spiskovi arhitekata koji su učestvovali u istraživanju.

1. Demografska pitanja (1-5) – osnovni podaci o arhitektama, polazište za formiranje uzorka
2. Pitanja u vezi sa karakteristikama prakse (6-17) – osnovni podaci o arhitektonskoj praksi, osnovnim oblicima i kreativnoj povezanosti, karakteristikama arhitektonske prakse (sredstvima, oblicima, ishodima, mišljenjima o kreativnim procesima)
3. Pitanja u vezi sa uticajem na arhitektonsku praksu (18-31)
4. Pitanja u vezi sa vrednovanjem arhitektonske prakse (32-42)

Anketiranje je realizovano popunjavanjem elektronskog i papirnog upitnika u periodu od 22. 11. 2015. do 4. 1. 2016. godine. Upitnik je poslat kao onlajn poziv za popunjavanje na 600 adresa. Određeni broj upitnika predat je direktno. Popunjavanje upitnika je teklo bez uvodnog objašnjenja kao i bez naknadnih sugestija. Posle izvesnog vremena, podaci za 33 arhitekate koji su imali papirnu verziju upitnika su uneseni u onlajn bazu podataka. Od ukupnog broja distribuiranih upitnika odgovorilo je 150 osoba. U razmatranje je uzeto 145 upitnika. U cilju zaštite podataka, arhitekate su imale mogućnost da se na kraju upitnika izjasne kako i na koji način je moguće koristiti podatke. U okviru poglavlja br. 9 prikazan je ovaj podatak. Od ukupno 145 upitnika 14 je bilo anonimnih.

U ovom kontekstu, polazeći od ciljeva istraživanja, od 145 lica koja su popunila upitnik formirano je 5 grupa arhitekata tako što je kriterijum bio dužina profesionalnog bavljenja arhitekturom, tj. period od početka delovanja u struci do danas ili do odlaska u penziju. U tabeli br. 3 prikazani su osnovni podaci o svakoj grupi arhitekata. **Grupu A** čine najstarije osobe, koje imaju preko 60 godina starosti i više od 35 godina profesionalnog rada. Većina arhitekata ove grupe aktivno učestvuje u praksi već tokom sedamdesetih godina XX veka. Iako većina odlazi u penziju nakon 2000. godine, 6 arhitekata je i dalje na različite načine aktivno u struci. U **grupi B** su lica koja danas imaju između 53 i 63 godine i od 26 do 35 godina staža. Ova lica započinju svoju profesionalnu praksu tokom osamdesetih godina XX veka. **Grupa C** obuhvata arhitekate starosti od 43 do 50 godina koji imaju od 16 do 25 godina profesionalnog rada. Aktivni su od devedesetih godina XX veka. **Grupu D** čine lica koja započinju svoju praksu od 2001. godine. Oni imaju između 30 i 43 godine starosti i od 6 do 15 godina staža. Najmlađa je **grupa E** koja ima manje od 5 godina staža i između 25 i 30 godina starosti.

	Dužina arhitektonske prakse	Starost	Muškarci	Žene	Ukupno
grupa A	Preko 35	60-84	14	7	21 (14,48%)
grupa B	26-35	53-63	8	8	16 (11,03%)
grupa C	16-25	43-50	4	14	18 (12,41%)
grupa D	6-15	30-43	23	36	59 (40,68%)
grupa E	Do 5	25-30	8	23	31 (21,38%)
Ukupno	0-51	25-84	57	88	145 (100%)

Tabela br. 3 Prikaz uzorka – osnovni demografski podaci o arhitektama i njihovim praksama

	Aritmetička sredina	SD	Medijan	Mod	Raspon
Broj godina	17,31	13,64	12	5	1-51

Tabela br. 4 Prosečna dužina bavljenja strukom

Upitnik je koncipiran tako da je omogućeno praćenje razvoja delovanja svake pojedinačne grupe arhitekata posmatrano u okviru pet vremenskih perioda: tri osnovne dekade koje su predmet istraživanja, kao i dva dodatna perioda, prvi koji prethodi (do 1980. godine) i drugi koji sledi (posle 2010. godine). Na ovaj način omogućeno je kontinuirano posmatranje i dobijanje kvalitetnijih rezultata. U okviru svakog segmenta rada biće jasno naznačeni pojedinačni podaci za svaku grupu arhitekata, kao i rezultati koji se odnose na svaki posmatrani period. U ovom kontekstu u tabeli br. 3 prikazan je broj arhitekata aktivan u pojedinim vremenskim segmentima. Podaci upućuju na zaključak da broj arhitekata nije isti u svakoj grupi. Naime, na osnovu analize podataka Zavoda za statistiku o broju arhitekata iz popisa, može se zaključiti da broj arhitekata tokom vremena raste, kao i da se orijentacioni broj kreće od 183 do 480. Podaci se ne mogu direktno upoređivati jer zanimanje arhitekta nije pripadalo istoj grupi zanimanja tokom izabranog perioda. Međutim, ukoliko ipak dovedemo u vezu podatke iz popisa realizovanog 1981. godine i danas može se zaključiti da je u svakoj dekadi približno $\frac{1}{4}$ arhitekata odgovorila na upitnik i u tom kontekstu uzorak se može smatrati

relevantnim. Nagli skok broja arhitekata nakon 2000. godine direktna je posledica osnivanja današnjeg Departmana za arhitekturu i urbanizam na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu 1996. godine i stupanja na profesionalnu scenu novih generacija koje su završile ovaj fakultet.

Naziv vremenskog perioda	Vremenski period	Aktivne grupe arhitekata	Broj ispitanika aktivnih u posmatranom vremenskom periodu
Period 1	Do 1979	A	21
Period 2	1980-1989	A+B	37
Period 3	1990-1999	A+B+C	55
Period 4	2000-2009	A+B+C+D	114
Period 5	Posle 2009	A+B+C+D+E	136 (9 je neaktivno, ukupno 145)

Tabela br. 5 Prikaz ukupnog broja aktivnih arhitekata u odnosu na vremenski period

5.2.Prikaz rezultata istraživanja o savremenim arhitektonskim praksama

5.2.1. Osnovni podaci o arhitektama: Starost i pol (pitanja 1,2)

Sa ciljem dobijanja potpunijeg uvida u stanje profesije u Novom Sadu u izabranom periodu u istraživanje su uključene arhitekte starosti od 25 do 84 godine. Prosečna starost ispitanika je 43,35 godina (tabela br. 6). Najbrojnija grupa D, koja deluje nakon 2000. godine, u proseku ima između 30 i 40 godina. Na osnovu analize podatka o polnoj strukturi anketiranih, prikazanih u tabeli br. 7, može se zaključiti da broj žena arhitekata raste tokom posmatranog perioda. Upoređujući podatke iz prvog i poslednjeg perioda zaključuje se da u prvom dominiraju muškarci (66,66% tj. 14 osoba muškog pola od 21 lica), a nakon 2010. godine žene (60,68%, 88 žena od ukupno 145 arhitekata). Tokom devedesetih godina XX veka, nakon dotadašnje dominacije muškaraca u profesiji, broj žena arhitekata naglo raste. O izraženoj feminizaciji struke govori i podatak da od ukupno 120 osoba koje su upisale prvu godinu studija arhitekture na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu 2015. godine, samo 25 je muškog pola.

	Aritmetička sredina	SD	Medijan	Mod	Raspon
Starost	43,35	14,53	38	37	25-84

Tabela br. 6 Prikaz prosečne starosti arhitekata

Naziv perioda	Vreme	Aktivna grupa	Muškarci	Žene	Ukupno
Period 1	Do 1979	A	14 (66,66%)	7(33,33%)	21(100%)
Period 2	1980-1989	A+B	22 (59,46%)	15 (40,54%)	37 (100%)
Period 3	1990-1999	A+B+C	26 (47,27%)	29 (52,72%)	55 (100%)
Period 4	2000-2009	A+B+C+D	49 (42,98%)	65 (57,02%)	114 (100%)
Period 5	Posle 2009	A+B+C+D+E	57 (39,31%)	88 (60,68%)	145 (100%)

Tabela br. 7 Prikaz polne strukture arhitekata prema periodima delovanja

Poseban deo demografskih pitanja odnosio se na obrazovanje arhitekata. Od ukupnog broja ispitanika, 56 lica, tj. 38,62% završilo je Arhitektonski fakultet u Beogradu u periodu od 1955. do 2014. godine, a 82 lica, tj. 56,55% dobilo je diplomu Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu u periodu od 2001. do 2014. godine. Osim ova dva dominantna fakulteta, nekoliko arhitekata je studiralo u Zagrebu i u Sarajevu.⁴⁷² Posmatrajući hronološki prema periodima, u prva tri je dominantan broj onih koji su završili fakultet izvan Novog Sada i najviše njih je to uradilo u Beogradu. Nakon 2000. godine, tj. u periodu 4 prisutno je 45,61% osoba koje su diplomirale na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu. Ovaj broj se vremenom povećava, tako da nakon 2010. godine dostiže 56,55% od ukupnog broja anketiranih.

	Beograd	Sarajevo	Zagreb	Ljubljana	Novi Sad	Ostalo	UK
Period 1	20 95,24%	1 4,76%	0	-	0	-	21 100%
Period 2	36 97,28%	0	1 2,72%	-	0	-	37 100%
Period 3	49 89,09%	3 5,45%	3 5,45%	-	0	-	55 100%
Period 4	55 48,25%	3 2,63	3 2,63	-	52 45,61%	-	114 100%
Period 5	56 38,62%	3 2,06%	3 2,06%	-	82 56,55%	1 1,45%	145 100%

Tabela br.8 Prikaz obrazovanja arhitekata prema mestu završenog fakulteta

Godina diplomiranja prati starosnu strukturu ispitanika tako da je najstariji arhitekta uvršten u istraživanje završio fakultet u Beogradu 1955. godine, a najmlađi u Novom Sadu 2014. godine. Raspon obuhvata period od 59 godina. Grupa A završila je u periodu od 1955. do 1980. godine. Grupa B od 1977. do 1988., a grupa C od 1990. do 1998. godine. U okviru grupe D raspon nije identičan kao kod prethodnih grupa i obuhvata 15 godina. Dve osobe su paralelno radile i studirale i zbog toga se javlja ovaj raspon. E grupa je završila fakultet u periodu od 2010. do 2014. godine. Ukoliko se analizira zastupljenost prema periodima, zaključuje se da u prva tri dominiraju osobe koje su završile Arhitektonski fakultet u Beogradu. Tokom prve decenije XXI veka približno je isti broj onih

⁴⁷² Arhitekta Miroslav Krstonošić koji je učestvovao u prvoj anketi završio je Arhitektonski fakultet u Ljubljani.

koji su završili u Novom Sadu i u Beogradu, a nakon 2010. godine naglo raste broj osoba koje su stekle diplomu u Novom Sadu (82 osobe, tj. 56, 55%)

Ukoliko je predmet analize obrazovanje arhitekata prema stepenu završenih studija, posmatrano u celini prema tabeli br. 9, zaključuje se da su najzastupljeniji diplomirani inženjeri (65 lica, tj. 44,83%) i master inženjeri (50 lica, tj. 34%). Interesantan je podatak da je od ukupno 145 lica, 28 arhitekata, tj. 19,31% nastavilo školovanje da bi steklo diplomu specijaliste, magistra, doktora tehničkih nauka i doktora umetnosti.⁴⁷³ Osim toga, nekoliko arhitekata je navelo da je upisalo, započelo, odslušalo sve ispite ili je pri kraju svojih postdiplomskih studija. Za razliku od prvog perioda, u svakom narednom prisutan je procentualno približno isti broj doktora tehničkih nauka u odnosu na ukupan broj ispitanika. Raspon je od 11,72% u periodu posle 2009. do 14,91% u prvoj deceniji XXI veka. Rezultati su pokazali i da je dvoje arhitekata steklo zvanje doktor umetnosti. Osim toga, broj arhitekata-mastera raste, posebno nakon 2000. godine usled prelaska na Bolonjski proces studiranja.

Vremenski period	Dipl. arh.	Dipl. ing. arh.	Master	Specijalista	Magistar	Doktor tehničkih nauka	Doktor umetnosti	Ukupan broj
Period 1	0	18 (85,71%)	0	2 (9,52%)	1 (4,76%)	0	0	21
Period 2	2 (5,41%)	26 (70,27%)	1 (2,70%)	0	0	5 (13,51%)	0	37
Period 3	0	38 (69,09%)	2 (3,63%)	3 (5,45%)	3 (5,45%)	7 (12,72%)	0	55
Period 4	0	63 (55,26%)	21 (18,42%)	4 (3,51%)	5 (4,38%)	17 (14,91%)	2 (1,75%)	114
Period 5	2	65 (44,83%)	50 (34,48%)	4 (2,75%)	5 (3,45%)	17 (11,72%)	2 (1,38%)	145

Tabela br. 9 Prikaz obrazovanja arhitekata prema završenom stepenu studija

⁴⁷³ Na osnovu podataka objavljenih u časopisu DaNS br. 2 str. 24 saznajemo da su specijalističke studije iz prostornog planiranja završili stručnjaci iz Urbanističkog zavoda Vojvodine. U periodu od 1980-1982. magistrirali su na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu: Nevenka Maglić-Lozić, Milena Milosavljević, Vlastimir Matić i Milorad Milidragović, a na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu, na smeru za Urbane sisteme: Svetlana Vuković, Gordana Milidragović, Nataša Reba i Ljubinko Pušić.

Paralelno sa povećanjem broja arhitekata u gradu, raste i broj onih koji su završili postdiplomske studije. Prilikom osnivanja današnjeg Departmana za arhitekturu i urbanizam profesor Radović je pokrenuo i magistarske studije iz *Savremene arhitekture*. Određeni broj polaznika je u međuvremenu i doktorirao. Nakon prilagođavanja nastave Bolonjskom sistemu razvijaju se programi master i doktorskih studija po posebnom programu. Napredovanje na fakultetu i izbor u viša zvanja uslovljeni su Zakonom o visokom obrazovanju i od tada je prisutna ekspanzija doktora nauka. Ovoj pojavi svakako doprinosi i nedostatak posla na tržištu rada. U ovom kontekstu, koristeći mogućnost rada u okviru naučnih projekata Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj određeni broj osobazapošljava se na Fakultet tehničkih nauka.

5.2.2. Osnovni podaci o arhitektonskim praksama

Podatak o dužini profesionalnog bavljenja arhitekturom objašnjen je prilikom formiranja grupa arhitekata u cilju efikasnijeg prikazivanja rezultata istraživanja. Podaci iz tabele br. 10 ilustruju promenu arhitektonske prakse u odnosu na mesto boravka. Osim dominantne zastupljenosti arhitekata koji žive i rade u Novom Sadu, značajan je podatak da se u periodu nakon 2009. godine pojavljuje sedam lica koja su prisutna u gradu zbog prakse, kao i da se broj arhitekata koji žive i rade izvan Novog Sada povećava, tako da je u periodu do 1980. godine jedna osoba radila ovako, a danas 15 arhitekata, tj. 11,02% od ukupno 136 lica živi i radi izvan Novog Sada, tj. strukom se bavi na drugačiji način od navedenih. Ovaj podatak potvrđuje činjenicu o pojavi migracija uslovljenih rešavanjem egzistencijalnih problema.

Generacija arhitekata	Vremenski period	Živim i radim u NS	Živim izvan NS, ali se moja praksa odvija u NS	Ostalo	Broj koji je odgovorio na pitanje
A					
Do 1979	Do 1979	19	0	1	20
	1980-1989	20	0	1	21
	1990-1999	20	0	1	21
	2000-2009	19	0	0	19
	Posle 2009	12	0	0	12
B					
1980-1989	1980-1989	9	1	4	14
	1990-1999	12	0	4	16
	2000-2009	14	1	1	16
	Posle 2009	15	1	0	16
C					
1990-1999	1990-1999	15	1	3	19
	2000-2009	15	2	3	20
	Posle 2009	16	1	2	19
D					
2000-2009	2000-2009	44	0	9	53
	Posle 2009	48	4	8	60
E					
Posle 2009	Posle 2009	25	1	5	31
Ukupno	Vremenski period	Živim i radim u NS	Živim izvan NS, ali se moja praksa odvija u NS	Ostalo	
A	Do 1979	19	0	1	20 (21)
A+B	1980-1989	29	1	5	35(37)
A+B+C	1990-1999	46	1	8	55 (55)
A+B+C+D	2000-2009	92	1	13	106 (114)
A+B+C+D+E	Posle 2009	114	7	15	136 (136)

Tabela br. 10 Prikaz promene arhitektonske prakse posmatrano u odnosu na mesto boravka

Promenu arhitektonske prakse u odnosu na mesto rada najbolje je analizirati za svaku grupu arhitekata.

Grupa A počinje da radi od 1955. godine. Aktivni su tokom šeste i sedme decenije XX veka u jednoj od nekoliko društvenih firmi. Od ukupno 21 lica koja čine grupu A, 6 lica je zaposleno u upravno-administrativnim, kao i u urbanističkim firmama (Zavod za komunalnu izgradnju, današnji JP "Zavod za izgradnju grada", JP "Zavod za urbanizam Vojvodine", "Zavod za urbanizam" Novi Sad, današnji JP "Urbanizam" ili Izvršno veće grada – sekretarijat za komunalne poslove). U obrazovanju je radilo 6 osoba, u Srednjoj građevinskoj školi 4 osobe, na Akademiji umetnosti 1 i na Departmanu za arhitekturu, Fakulteta tehničkih nauka 1. Projektovanjem se bavilo 12 osoba, izvođenjem 3, a poslovima sa investicijama 1 osoba. Lica koja su se bavila projektovanjem i radila u nekom od poznatih biroa grada⁴⁷⁴ tokom devedesetih otvaraju sopstvene biroe od kojih se većina zove Atelje I prezime arhitekta. Karakteristika projektnih biroa iz perioda sedamdesetih i osamdesetih je da su bili specijalizovani za određenu vrstu objekata. Osim jednog lica zaposlenog u Pokrajinskom zavodu za zaštitu graditeljskog nasleđa, 2 osobe rade i u Gradskom zavodu za zaštitu spomenika tokom perioda osamdesetih godina. Jedan arhitekta je naveo da je *freelance* arhitekta. Karakteristično je da arhitekta ove grupe rade dugo, tj. i kada odu u zvaničnu penziju nastavljaju da se bave strukom na različite načine.

Grupa B započinje svoj profesionalni rad tokom osamdesetih godina (samo jedna osoba je počela 1977. godine). Od ukupnog broja ispitanika 14 radi u društvenim firmama, koje postaju javni sektor nakon 1989. godine i usvajanja zakona o privatnoj svojini. Od ukupnog broja osoba 4 su u istoj firmi tokom cele prakse (dve u oblasti zaštite, a dve u sferi obrazovanja). Oni koji započinju u oblasti obrazovanja i zaštite, tu i nastavljaju svoju karijeru. Dvoje odlaze u inostranstvo tokom devedesetih i najavljuju proces migracija. Dvoje otvara sopstvene firme. Polovina je u jednom sektoru i oblasti, dok polovina kombinuje. Pravilo za arhitekta iz grupe A i B je da su radili u društvenim projektantskim firmama, a da u periodu od 1990. do 1995. otvaraju svoju privatnu praksu. U projektantskim firmama je bilo zaposleno u određenom periodu 6 osoba. Samo jedna osoba je stalno u projektantskoj firmi, prvo društvenoj, a potom privatnoj kao vlasnik. Nove firme koje se pojavljuju su JP "Poslovni prostor", JP "Sportski i poslovni centar Vojvodina" (pozicija tehnički direktor),

---

⁴⁷⁴Spisak projektnih biroa na osnovu podataka iz upitnika: Urbanističko projektni biro, Plan, Arhitekt, Konstruktor, Projeing, Investprojekt, Poljoprojekt, Agroindustrija, Tehnoprocis, Nis, Projekt 76, Institut za prehrambenu industriju, Zavod za fizičku kulturu, Urbis u kasnijem periodu Atelje Forkapić I dr.

Agencija za prostorno planiranje AP Vojvodine, osnovana nakon demokratskih promena i novi smer na Poljoprivrednom fakultetu otvaranjem grupe za pejzažnu arhitekturu.

Grupu C karakteriše da karijeru započinje tokom poslednje decenije XX veka u veoma turbulentnom periodu, nakon završenog Arhitektonskog fakulteta u Beogradu. Od ukupno 18 lica koja čine ovu grupu samo jedna osoba nije menjala mesto rada tokom svoje prakse. Svi ostali su promenili i firmu, i oblast delovanja i sektor. Promena prakse uslovljena različitim potrebama, interesima i vrednostima postaje pravilo. Osim toga, obavljanje nekoliko različitih poslova paralelno karakteristika je ove grupe arhitekata. U novouspostavljenom javnom sektoru radilo je 10 osoba. Nova institucija je Pokrajinski sekretarijat za arhitekturu, urbanizam i graditeljstvo (aktuelni naziv je Pokrajinski sekretarijat za urbanizam, graditeljstvo i zaštitu životne sredine). Nova institucija je i današnji Departman za arhitekturu i urbanizam, na kome 6 osoba radi na različite načine (na određeno vreme, honorarno...). U projektantskim firmama⁴⁷⁵ u određenom periodu bilo je zaposleno 16 osoba. Nakon prakse u različitim oblastima, u određenom momentu 8 lica otvara sopstveni projektni biro. Tokom devedesetih, a posebno 2000. godine, usled ekspanzije posla, veliki broj arhitekata nakon prakse provedene u drugim firmama, otvara privatne firme. Ovi birovi uglavnom broje nekoliko članova (obično 2 do 4 osobe). Tri osobe rade u obrazovanju, tj. zapošljavaju se u novootvorenom Departmanu za arhitekturu. Skoro svi menjaju mesto prakse i to više puta. Samo dve osobe zaposlene u javnom sektoru nisu menjale mesto zaposlenja. Jedna osoba odlazi u inostranstvo, ali nastavlja da radi volonterski kao deo uredništva časopisa.

Grupu D čine arhitekate koje su završile Fakultet tehničkih nauka u Novom Sadu u periodu od 2001. do 2009. godine (samo jedna osoba je završila 1998. godine u Beogradu). U odnosu na način promene prakse, ovu grupu može se podeliti na tri podgrupe. Jedna su one arhitekate koje su od početka svoje karijere zaposlene u javnom sektoru (FTN–6 osoba, a ostali u javnim preduzećima). Druga grupa su lica zaposlena u privatnim projektnim biroima. Ima ih ukupno 21, a od toga njih 7 su vlasnici biroa. Treća grupa su lica koja nakon nekoliko godina provedenih u privatnom sektoru, nakon krize koja nastupa od 2009. godine, prelaze u javni sektor. U ovoj grupi je 20 osoba. Interesantno je da dve osobe rade u civilnom sektoru, dok su dve *freelancer-i*, a 3 osobe nisu napisale podatke. Novina je pojava biroa specijalizovanih za projektovanje i izvođenje enterijera. Projektni birovi imaju nekoliko arhitekata, a saradnici su izvan biroa.

---

⁴⁷⁵ Nazivi firmi: Pro-ing, Sigma inženjering, KBJ inženjering, Kontakt inženjering, Vobing, Delta projekt, Studio Projekt, Studio K, Studio D-art, Arhitektonski studio Kuzmanovandpartners, Gardi, Argat, Kr art , 4D, Tektoniks

Grupi E pripadaju arhitekthe koje su završile fakultet u Novom Sadu u poslednjih pet godina. Takođe ih možemo razvrstati u tri podgrupe. Od ukupno 31 arhitekthe, u javnom sektoru je zaposleno samo 8 osoba (7 na FTN-u, a jedna u JP "Zavod za urbanizam Vojvodine", dok je jedna osoba iz Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika prešla da radi na Fakultet). U privatnim projektnim biroima zaposleno je 9 osoba, dok privatni i javni kombinuje 6 lica. Trend prelaska iz privatnog u javni sektor zastupljen je i kod ove grupe arhitekata, koju karakteriše i promena profesije. Naime, dve osobe su zaposlene u IT sektoru. Osim toga, dvoje arhitekata je otišlo da radi u inostranstvo, dvoje se vratilo i nastavlja karijeru u Novom Sadu. Dve osobe su se izjasnile kao *freelancer-i*, dok 3 nije popunilo ovaj deo upitnika.

Na osnovu opisa tokova promene za svaku pojedinačnu grupu arhitekata može se izvesti nekoliko zaključaka. Veoma mali broj arhitekata je radio samo na jednom mestu tokom profesionalne karijere. Većina je promenila nekoliko firmi. Postoje određene promene koje su posledica opštih transformacija društveno-ekonomskog konteksta i zakonske regulative,⁴⁷⁶ ali ima i onih koje su određene potrebom arhitekthe da menjajući posao, teži da ostvari bolje uslove rada u smislu zadovoljenja i egzistencijalnih i stvaralačkih potreba. Opšte pojave su da početkom devedesetih jedan broj arhitekata, nakon rada u društvenim projektantskim firmama, otvara svoje privatne biroe i na taj način postiže slobodu tako da sam definiše praksu. Sa druge strane, određeni broj arhitekata nastavlja da radi u javnom sektoru, opredeljujući se za „siguran državni posao” koji omogućava stabilnu egzistenciju, ali ne i velik stepen slobode. Tokom prve decenije XXI veka, usled opšteg stanja obeleženog novom političko-ekonomskom situacijom i procesom nagle ekspanzije gradnje u Novom Sadu, veliki broj arhitekata koji je upravo završio visoko obrazovanje, uspeo je da obezbedi posao. Međutim, polovinom decenije nastaje problem. U gradu ima mnogo arhitekata, a smanjen je obim poslova u oblasti projektovanja i građenja. Ova situacija uticaće na niz novih pojava. Veliki broj mladih arhitekata, usled nedostatka posla u privatnom sektoru, prelazi u javni. Jedan deo odlazi u inostranstvo, dok treći rade za inostrano tržište iz Novog Sada. Postoji i posebna grupa koja pokušava da, polazeći od svojih stvaralačkih potreba, tj. kreativnog ličnog kapaciteta razvije posebnu praksu. Broj arhitekata u ovoj grupi permanentno raste.

---

⁴⁷⁶ Na osnovu intervjua sa određenim arhitektama, zaključeno je da su menjali firme, a da nisu promenili prostor u kome su radili.

5.2.3.Osnovni oblici arhitektonskih praksi i kreativna povezanost

Arhitektonska praksa može se analizirati i na osnovu zastupljenosti osnovnih oblika delovanja. Nakon realizovanog teorijskog istraživanja i fenomenološkog posmatranja savremenih arhitektonskih praksi Novog Sada, utvrđeno je da su osnovni oblici delovanja arhitekata: stručno-praktičan rad, obrazovni, naučni i umetnički rad. Na osnovu analize podataka prikazanih u tabeli br. 11 može se uvideti da je stručno-praktičan rad najdominantniji oblik delovanja arhitekata u periodu druge polovine XX i početkom XXI veka na prostoru Novog Sada. Osim toga, na osnovu rezultata zaključuje se da postoji konstantan broj lica koja rade isključivo u oblasti obrazovanja. Ovaj broj varira i kreće se od 1-6 osoba. Najviše osoba je radilo samo u obrazovanju tokom osamdesetih godina XX veka.

Iako se veliki broj arhitekata bavi isključivo stručno-praktičnim radom (55 osoba, tj. 50%) uočena je tendencija proširivanja polja delovanja arhitekata nakon 1990. godine. Ukoliko se analizira u kontekstu vremena, može se zaključiti da tokom osamdesetih 4 lica kombinuju stručno-praktičan rad sa umetničkim. Potom se tokom devedesetih stručno-praktičnom radu dodaje obrazovni rad. Na osnovu fenomenološkog posmatranja može se zaključiti da ovaj podatak ima direktno veze sa osnivanjem Departmana za arhitekturu i urbanizam na Fakultetu tehničkih nauka. Nakon 2000. godine stručno-praktičnom radu priključuje se i umetnički. Tokom prve decenije XXI veka evidentirano je 10 osoba koje kombinuju stručno-praktičan rad sa obrazovnim, 10 kombinuje naučni, a 12 ispitanika praktikuje sva tri oblika rada. To su lica koja su zaposlena u institucijama obrazovanja, ali se zbog napredovanja bave naučnim, kao i stručnim poslovima. Tendencija proširivanja polja delovanja i uključivanja i umetničkog rada veoma je izražena nakon 2009. godine. Podatak da se od 127 ispitanika, 16 lica (13%) bave svim navedenim oblicima ilustruje navedenu činjenicu.

	Struč no- pra rad (1)	Nauč ni rad (2)	Ob raz ov ni rad (3)	Umet nički rad (4)	1, 2	1, 3	1, 4	2, 3	3, 4	1,2,3	1,2,4	1,3,4	1,2,3, 4
A Do 1979	13	0	1	0	2	1	2	0	0	1	0	0	0
1980-1989	15	0	3	0	1	0	2	0	0	0	0	0	0
1990-1999	13	0	2	0	1	2	1	0	0	0	0	1	0
2000-2009	13	0	2	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0
Posle 2009	7	0	2	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0
B 1980-1989	8	0	3	0	0	0	2	0	0	1	1	0	0
1990-1999	10	0	2	0	1	2	1	0	0	0	0	1	0
2000-2009	13	0	2	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0
Posle 2009	7	0	2	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0
C 1990-1999	11	0	0	0	0	2	1	0	0	0	1	1	0
2000-2009	9	0	0	0	0	2	2	0	0	3	0	1	0
Posle 2009	9	0	0	0	0	0	2	0	0	3	1	1	0
D 2000-2009	22	1	0	1	3	6	6	0	0	9	1	0	4
Posle 2009	22	0	0	0	2	5	2	0	0	11	1	1	8
E Posle 2009	10	1	0	0	1	2	8	2	1	2	1	1	8
A Do 1979	13	0	1	0	2	1	2	0	0	1	0	0	0
A+B 1980-1989	23	0	6	0	1	0	4	0	0	1	1	0	0
A+B+C 1990-1999	34	0	4	0	2	6	4	0	0	0	1	2	0
A+B+C+D 2000-2009	47	1	4	1	3	10	10	0	0	12	1	3	4
A+B+C+D+E Posle 2009	55	1	4	0	3	7	14	2	1	16	3	5	16

Tabela br. 11 Prikaz arhitektonske prakse na osnovu zastupljenosti osnovnih oblasti delovanja

Koristeći podatke iz tabele br. 10 izveden je dodatni zaključak o promenama prakse koja se javlja usled zastupljenosti osnovnih oblika delovanja (tabela br. 11). Posmatrano hronološki zaključuje se da u prva tri perioda veliki broj arhitekata ne kombinuje osnovne oblasti delovanja. Do 1980.

godine 66,66% , tokom osamdesetih 78,38%, a u poslednjoj deceniji XX veka 69,09% arhitekata. Opšte transformacije od 2000. godine i nova generacija arhitekata utiće na promenu prakse na ovaj način. Tokom prve decenije XXI veka približan je broj onih koji ne kombinuju (46, 49%) i onih koji kombinuju osnovne oblike delovanja (42,10%). U drugoj deceniji dolazi do porasta broja osoba koje tokom svoje prakse praktikuju različite oblike delovanja (46,20%). Posmatrajući ovaj podatak u odnosu na period do 1980. godine kada je samo 28,57% kombinovalo različite oblike prakse može se zaključiti da će se uspostavljeni trend praktikovanja različitih oblasti delovanja nastaviti i razvijati u budućnosti.

	Ne kombinuju	Kombinuju	Nisu odgovorili	Ukupan broj arhitekata
A Do 1979	14 (66,66%)	6 (28,57%)	1(4,76%)	21
A+B 1980-1989	29 (78,38%)	7 (18,91%)	1(2,72%)	37
A+B+C 1990-1999	38 (69,09%)	15 (27,27%)	2 (3,63%)	55
A+B+C+D 2000-2009	53 (46,49%)	48(42,10%)	13 (11,40%)	114
A+B+C+D+E Posle 2009	60 (41,37%)	67(46,20%)	18(12,41%)	145(100%)

Tabela br. 12 Prikaz promene prakse na nivou kombinovanja osnovnih oblasti delovanja

Kreativna povezanost (pitanje 10 i 11)

Poseban cilj naučnog istraživanja obuhvatao je proučavanje aspekta kreativnosti. U ovom kontekstu je pitanjem br. 10 tražena potvrda pretpostavke da se kreativnost postiže uspostavljanjem novih veza između postojećih oblasti delovanja. Od 145 arhitekata, 86 lica, tj. 59,31% ispitanika je ostvarilo kreativnu povezanost, dok 46 osoba, tj. 31,72% nije. Ukoliko se posmatra za svaki period pojedinačno, približno je isti odnos između onih koji su ostvarili kreativnu povezanost (55-62%) i onih koji nisu (23-38%). Sagledavajući hronološki uočava se da raste broj osoba koje nisu ostvarile kreativnu povezanost. Karakteristika arhitekata koji rade u periodu osamdesetih godina XX veka ogleda se u tome da je tada najveći broj arhitekata ostvario povezanost (62%) i najmanji broj nije (18,75%). Posmatrajući generacije arhitekata koje su aktivne od 2010. godine uočeno je da njih 38,70% nije ostvarilo povezanost između osnovnih oblika rada. Podatak da 13 lica, tj. 8,96% nije

odgovorilo na ovo pitanje ostavlja prostor za nova tumačenja. Naime, moguće je da ove osobe smatraju da je njihov proces kreativan, ali nije ostvaren kroz povezivanje osnovnih oblasti delovanja, već na drugi način.

Grupa arhitekata	Da	Ne	Nisu odgovorili	Ukupno
grupa A	12 (57,14%)	5 (23,80%)	4 (19,04%)	21
grupa B	10 (62,5%)	3 (18,75%)	3 (18,75%)	16
grupa C	10 (55,55%)	5 (27,77%)	3(16,66%)	18
grupa D	35 (59,32%)	21 (35,59%)	3(5,04%)	59
grupa E	19 (61,29%)	12(38,70%)	0 (0,00%)	31
Ukupno	86 (59,31%)	46 (31,72%)	13 (8,96%)	145

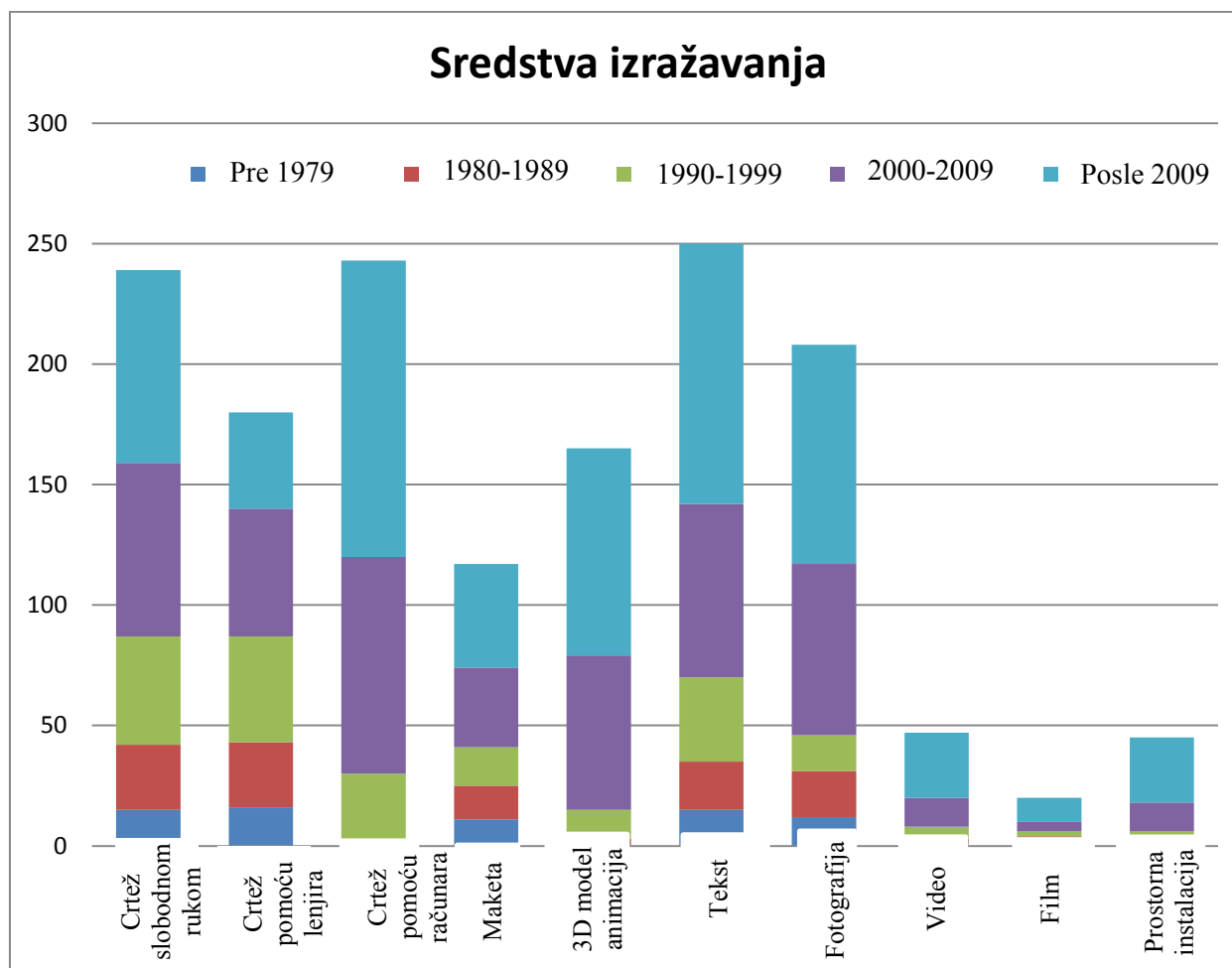
Tabela br. 13Prikaz ostvarene kreativne povezanosti između oblika delovanja navedenih u tabeli br. 10

Upravo zbog potrebe detaljnijeg tumačenja aspekta kreativne povezanosti uvedeno je otvoreno pitanje. Od 86 arhitekata koji su odgovorili pozitivno, 69 osoba (tj. 47,58% od ukupnog broja arhitekata koji su učestvovali u istraživanju) tekstualno je objasnilo u čemu se ogleda kreativna povezanost osnovnih oblika delovanja u okviru njihove prakse. Većina arhitekata smatra da je uspostavljanje veza između različitih oblasti delovanja neophodno i da doprinosi kvalitetu celokupne prakse u smislu istraživanja i uspostavljanja novih rešenja. Prilikom procesa praktikovanja više oblasti delovanja dolazi do interakcije teorijskih znanja, praktičnih iskustava i dopunjavanja, tj. nadgradnje polaznih stavova ili ideja. Činioci koji određuju kreativnu povezanost mogu biti različiti. Pojedine arhitekate navode interdisciplinarni i intersektorski pristup. Veoma značajan odgovor je da mesto delovanja, tj. rad u okviru obrazovne institucije omogućava razvoj i unapređenje prakse u okviru kreativne povezanosti više oblasti delovanja.

5.2.4. Karakteristike arhitektonske prakse

Sredstva izražavanja korišćena u procesu prakse (pitanje 12)

Sredstvo izražavanja predstavlja važan činilac svakog delovanja arhitekta. Izbor i način upotrebe zavisi od više razloga. Obično je način izražavanja zadat i uređen regulativom, kao i opisom radne pozicije. Međutim, postoje i situacije kada je težište procesa na ideji, a sredstvo se koristi po slobodnom izboru tako da na najbolji način prikaže suštinu zamisli arhitekta. Opšte promene su uticale na stvaranje trenda korišćenja određenih sredstava. U periodu od 1980. godine do danas pod dejstvom novih tehnologija, uvođenja računara i računarskih programa proces rada se promenio. Arhitekta su iz analognog prešli u digitalni način rada. Proces koji se dešavaju na globalnom planu zastupljeni su i u novosadskoj sredini.

Grafikon 1. Prikaz upotrebe sredstava izražavanja u procesu prakse

Na osnovu istraživanja upotrebe sredstava izražavanja arhitekata tokom procesa rada, posmatrano u celini, prema broju odgovora svakog arhitekta, možemo zaključiti da su najčešće korišćeni tekst, crtež slobodnom rukom i pomoću računara, kao i fotografija, dok je film najmanje zastupljen. Sagledavajući hronološki do 1990. godine, osim navedenih dominantnih oblika prisutna je i maketa. U periodu devedesetih dolazi do određenih promena u pogledu primene sredstava izražavanja pod uticajem korišćenja računara u procesu prakse. Najveća transformacija dogodila se u prvoj deceniji XXI veka. Crtež pomoću lenjira i maketa ustupili su mesto crtežu pomoću računara, 3D modelu i fotografiji. Video, film i prostornu instalaciju arhitekta koriste intenzivnije posle 2009. godine. Osim navedenih sredstava tokom rada arhitekta koriste govor, performans, skulpturu, grafikone, tabelarne i šematske prikaze, dijagrame, prezentacije i razne računarske programe kao što su Excel, Power Point, Photoshop.

	Sredstvo izražavanja	Do 1979.	1980-1989.	1990-1999.	2000-2009.	Posle 2010.
1	Crtež slobodnom rukom	15	27	45	72	80
2	Crtež pomoću lenjira	16	27	44	53	40
3	Crtež pomoću računara	0	2	28	90	123
4	Maketa	11	14	16	33	43
5	3D model	0	3	12	64	86
6	Tekst	15	20	35	72	108
7	Fotografija	12	19	15	71	91
8	Video	1	2	5	12	27
9	Film	2	2	2	4	10
10	Prostorna instalacija	0	2	4	12	27
	Ukupan broj arhitekata	21	37	55	114	145

Tabela br. 14 Prikaz promene korišćenja izražajnih sredstava

Oblici delovanja (pitanje br. 13)

Istraživanje oblika delovanja koji čine profesionalnu praksu arhitekata predstavlja jedan od najvažnijih segmenata ovog rada. Polazeći od teorijskog određenja prakse kao niza aktivnosti koje realizuje arhitekta, ova analiza je postavljena tako da svaki arhitekta može da navede sve oblike delovanja kojima se bavio tokom svoje prakse. Proučavajući sintetski grafikoni i tabelu sa brojem odgovora za svaki posmatrani period, može se zaključiti da je potvrđena hipoteza o promeni prakse koja se dogodila u posmatranom periodu. Osim toga, može se zaključiti koji su to oblici uvek dominantni, kao i kada se pojavljuju i u kojoj meri su zastupljeni određeni novi oblici delovanja. U opštem smislu, arhitektonsko projektovanje, projektovanje enterijera, nadzor nad izgradnjom objekata i izvođenje su najzastupljeniji oblici delovanja arhitekata. Prema broju odgovora sledi konkursna praksa, učešće u radu stručnih udruženja, pisanje stručnih radova i istraživački rad, delovanje u oblasti prostornog i urbanističkog planiranja, kao i obrazovni rad u instituciji. Najređi oblici delovanja su rad u organima uprave–inspekcijama, uređivanje TV programa i modni dizajn. Posmatrano hronološki, svaki period karakteriše specifična opšta situacija koja se reflektuje na stanje u praksi. Osim dominantnih oblika, važno je detaljnije sagledati i razvoj drugih oblika, a posebno evidentirati nove prakse.

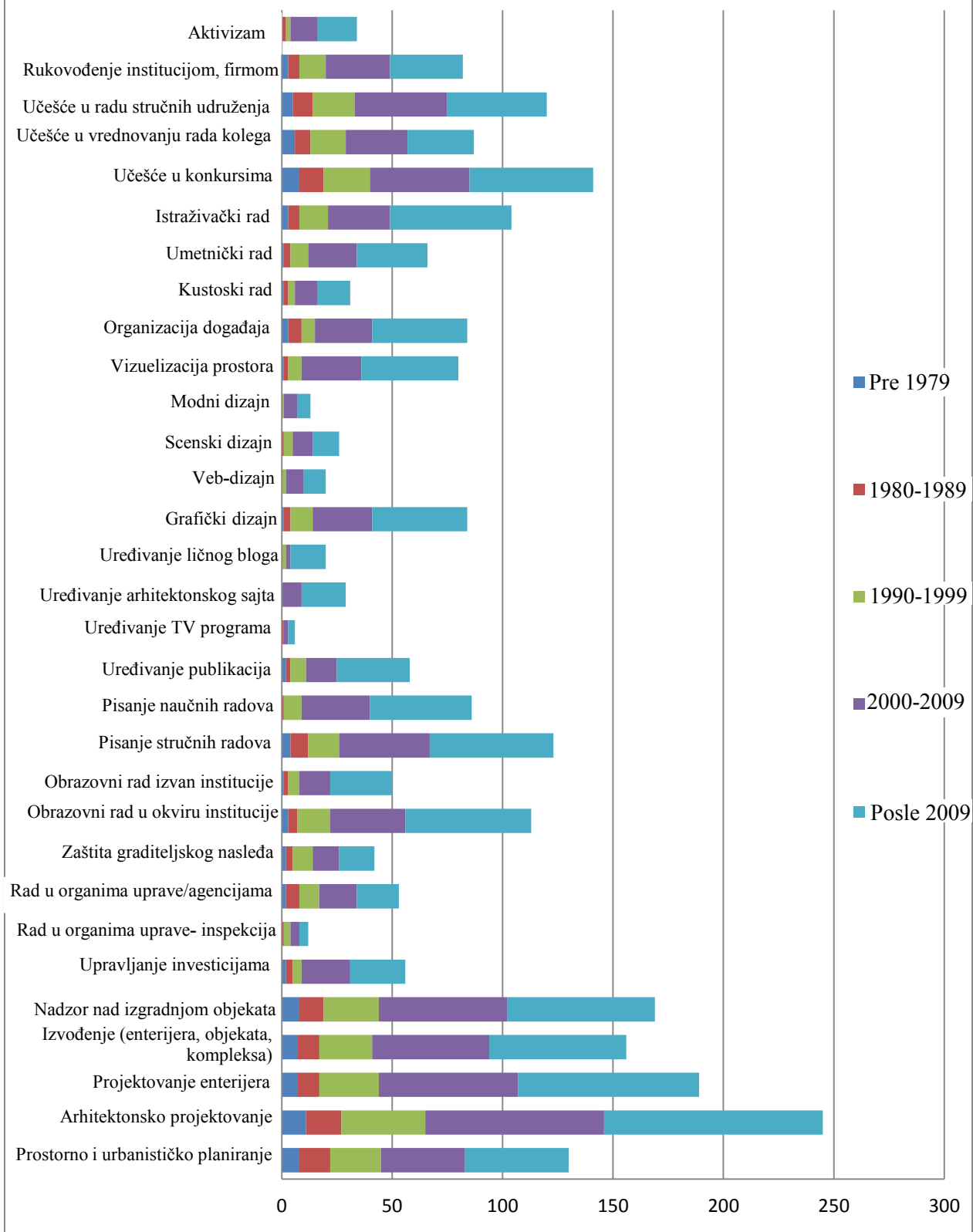
U periodu do 1980. godine osim dominantnih tradicionalnih oblika, zastupljeno je u većoj meri i vrednovanje rada kolega. Od ukupno 21 arhitekta, 6 je odgovorilo da je delovalo na ovaj način. U ovom periodu određeni oblici rada nisu zastupljeni. Pisanjem naučnih radova, poslovanje u organima uprave–inspekcijama, scenskim, modnim i veb-dizajnom, aktivizmom, uređivanjem TV programa, sajta i bloga ne bavi se ni jedna osoba. Tokom osamdesetih godina veći broj arhitekata učestvuje u organizaciji događaja, rukovođenju institucijama i radi u organima uprave. U periodu poslednje decenije XX veka proširuje se broj tradicionalnih praksi i uvode se nove, koje su direktna posledica društveno-ekonomskog konteksta, kao i razvoja tehnologije. Razvija se grafički dizajn, zaštita graditeljskog nasleđa, umetnički rad i pisanje naučnih radova. Osim organizacije događaja, zastupljeno je i uređivanje publikacija i vizuelizacija prostora. Ni jedan arhitekta se ne bavi uređivanjem TV programa, a ni arhitektonskog sajta. Prvu deceniju XXI veka odlikuje niz različitih oblika delovanja. Intenzivirani su sledeći oblici: obrazovni rad izvan institucije (14 odgovora), aktivizam (12), kustoski rad (10), uređivanje arhitektonskog sajta (9), scenski dizajn (9), veb-dizajn (8), modni dizajn (6), rad u organima uprave –inspekcijama (4), kao i uređivanje ličnog bloga (2) i TV

programa (2). Period nakon 2010. godine karakteriše trend porasta broja praksi uspostavljenih u prethodnoj deceniji.

Oblici delovanja	Do 1979.	1980-1989.	1990-1999.	2000-2009.	Posle 2010.
Prostorno i urbanističko planiranje	8	14	23	38	47
Arhitektonsko projektovanje	11	16	38	81	99
Projektovanje enterijera	7	10	27	63	82
Izvođenje (enterijera, objekata, kompleksa)	7	10	24	53	62
Nadzor nad izgradnjom objekata	8	11	25	58	67
Upravljanje investicijama	2	3	4	22	25
Rad u organima uprave– inspekcija	0	1	3	4	4
Rad u organima uprave/agencijama- stručni poslovi	2	6	9	17	19
Zaštita graditeljskog nasleđa	2	3	9	12	16
Obrazovni rad u okviru institucije	3	4	15	34	57
Obrazovni rad izvan institucija	1	2	5	14	28
Pisanje stručnih radova	4	8	14	41	56
Pisanje naučnih radova	0	1	8	31	46
Uređivanje publikacija	2	2	7	14	33
Uređivanje TV programa	0	1	0	2	3
Uređivanje arhitektonskog sajta	0	0	0	9	20
Uređivanje ličnog bloga	0	0	2	2	16
Grafički dizajn	1	3	10	27	43
Veb-dizajn	0	0	2	8	10
Scenski dizajn	0	1	4	9	12
Modni dizajn	0	0	1	6	6
Vizuelizacija prostora	1	2	6	27	44
Organizacija događaja	3	6	6	26	43
Kustoski rad	1	2	3	10	15
Umetnički rad	1	3	8	22	32
Istraživački rad	3	5	13	28	55
Učešće u konkursima	8	11	21	45	56
Učešće u vrednovanju rada kolega	6	7	16	28	30
Učešće u radu stručnih udruženja	5	9	19	42	45
Rukovođenje institucijom, firmom, udruženjem	3	5	12	29	33
Aktivizam	0	2	2	12	18
Ukupan broj arhitekata	21	37	55	114	145

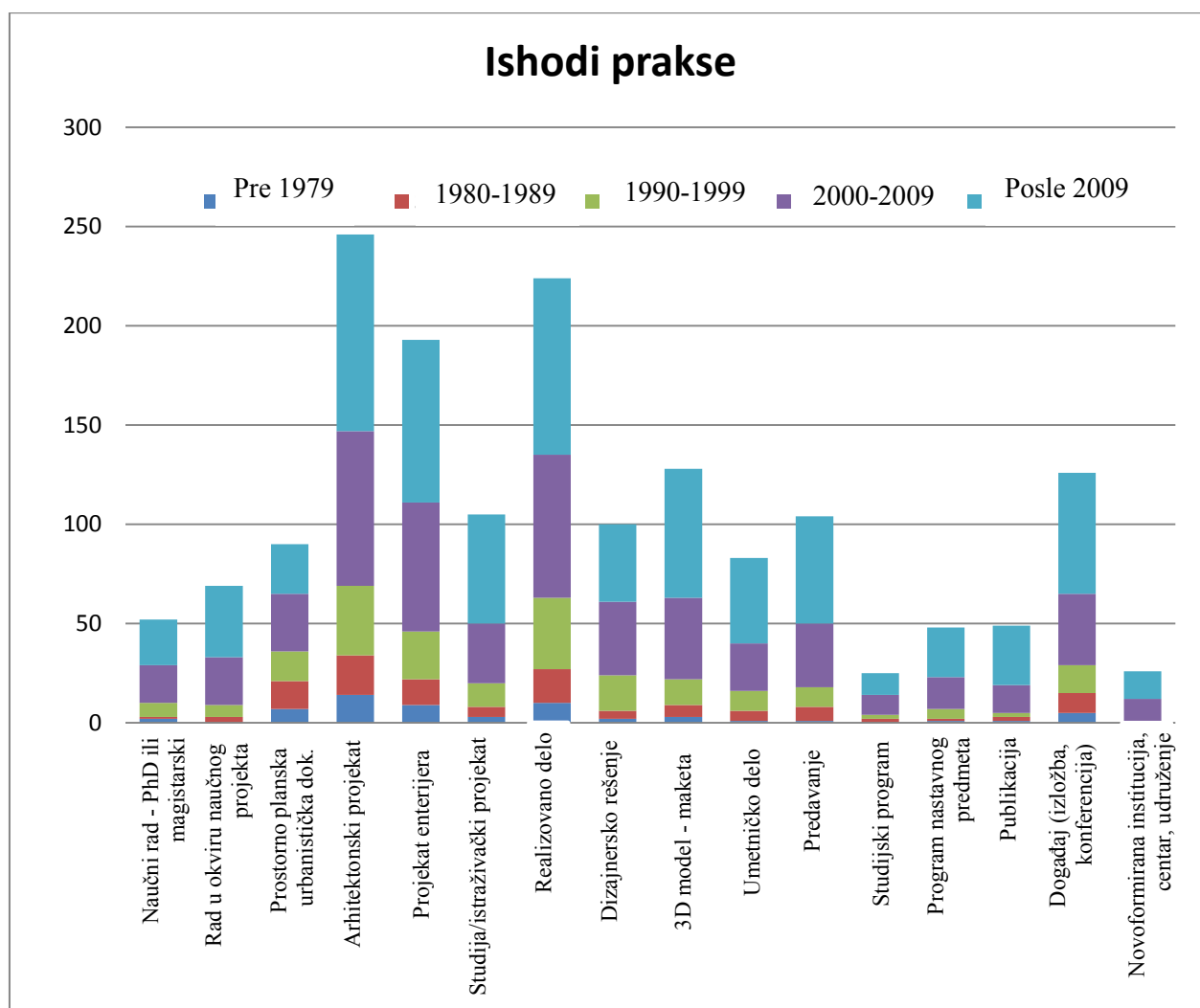
Oblici delovanja

Grafikon 2. Prikaz svih oblika delovanja koji čine arhitektonsku praksu

Mogući ishodi delovanja arhitekata(pitanje br. 14)

Na osnovu teorijskog istraživanja može se zaključiti da se svaki proces arhitektonske prakse završava određenim ishodom koji ima jasnu formu. Na osnovu rezultata istraživanja prikazanih u tabeli br. 15 potvrđeno je da postoje dominantni ishodi karakteristični za ceo izabrani period, kao i oni koji se odnose na pojedine vremenske distance. Posmatrajući u celini, ishodi su u direktnoj vezi sa oblicima delovanja. Prema broju odgovora najzastupljeniji su: arhitektonski projekat, realizovano delo i projekat enterijera. Osim toga, u odnosu na ostale više su zastupljeni 3D model, maketa, istraživačka studija, predavanje i događaj. Iako su studijski programi i novoformirana udruženja najređi ishodi, veoma je značajan podatak o njihovom postojanju i broju.

Grafikon 3. Prikaz mogućih ishoda delovanja arhitekata

Posmatrano hronološki period osamdesetih je karakterističan po tome što se osim dominantnih ishoda, pojavljuju predavanja i događaji. Tokom perioda devedesetih kao posledica uvođenja novih oblasti rada, zastupljeni su više nego ranije naučni rad, umetničko delo, 3D model i dizajnersko rešenje. Prvu deceniju novog milenijuma karakteriše raznovrsnost oblika delovanja i ishoda. Razvijanje naučne delatnosti prati povećan broj naučnih radova, realizovan samostalno, ali i u okviru naučnih projekata. Povećava se broj projekata enterijera, 3D modela, novih udruženja, događaja i publikacija. Trend rasta navedenih ishoda nastavlja se i u drugoj deceniji XXI veka. Osim toga naglo raste broj istraživačkih studija, umetničkih radova, predavanja, publikacija i događaja. Ostali evidentirani ishodi su: programi uređivanja građevinskog zemljišta, strategija održivog razvoja, recenzent udžbenika, sudska veštačenja, konkursni radovi, vođenje radionica, umetnički doktorat, umetnička fotografija, rad u okviru izdavanja građevinskih i upotrebnih dozvola, sajt.

Mogući ishodi delovanja arhitekata	Do 1979.	1980-1989.	1990-1999.	2000-2009.	Posle 2010.
Naučni rad – doktorat, magistarski	2	1	7	19	23
Rad u okviru naučnog projekta	0	3	6	24	36
Prostorno-planska urbanistička dokumentacija	7	14	15	29	25
Arhitektonski projekat	14	20	35	78	99
Projekat enterijera	9	13	24	65	82
Studija/Istraživački projekat	3	5	12	30	55
Realizovano delo (izvedeno urbanističko, arhitektonsko rešenje, enterijer)	10	17	36	72	89
Dizajnersko rešenje	2	4	18	37	39
3D model, maketa	3	6	13	41	65
Umetničko delo (crtež, slika, grafika, instalacija, predstava, film, performans, fotografija, scenografija...)	1	5	10	24	43
Predavanje	1	7	10	32	54
Studijski program	0	2	2	10	11
Program nastavnog predmeta	1	1	5	16	25
Publikacija (knjiga, monografija, udžbenik)	1	2	2	14	30
Događaj (izložba, konferencija...)	5	10	14	36	61
Novoformirana institucija, centar, udruženje	0	1	0	11	14
Broj arhitekata	21	37	55	114	145

Tabela br. 16 Prikazmogućih ishoda delovanja arhitekata prema broju odgovora

Kreativni aspekt procesa arhitektonske prakse (pitanja br. 15-17)

Na osnovu realizovanog fenomenološkog posmatranja savremene arhitektonske prakse Novog Sada tokom izabranog perioda, zaključuje se da istraživanje kreativnog aspekta procesa delovanja novosadskih arhitekata nije do sada bilo predmet detaljnijeg proučavanja. Polazeći od ove činjenice osmišljena su tri pitanja u cilju dobijanja odgovora na problemski zadatak istraživanja. Podaci prikazani u tabeli br. 16 potvrđuju pretpostavku da većina arhitekata svoj proces ocenjuje kao kreativan. Ukupno 89,66% ispitanika ovako misli. Međutim, specifična je situacija u periodu nakon 2000. godine. Od ukupno 59 arhitekata kojitada započinju praksu, 9 osoba tj. 15, 25% smatra da njihov proces nije kreativan. Nakon 2010. godine od 31 osobe, 3 tj. 9,67% takođe svoj proces ne određuje kao kreativan. Ukoliko je predmet razmatranja utvrđivanje stepena kreativnosti procesa važan je podatak da su arhitekate vrednovala proces prosečnom ocenom 3,94. Od ukupno 136 osoba koje su odgovorile na ovo pitanje, 93 lica su ocenila proces ocenom 4 ili 5. Ukupno 42 osobe je dalo ocenu 5, dok je 51 osoba dala ocenu 4, a 34 ocenu 3.

	Kreativan proces	Nekreativan proces	Nije odgovorilo	Ukupno
grupa A	20 (95,24%)	0	1(4,76%)	21
grupa B	16 (100%)	0	0	16
grupa C	17(94,44%)	1(5,56%)	0	18
grupa D	50 (85,74%)	9(15,25%)	0	59
grupa E	27(87,09%)	3 (9,67%)	1(3,22%)	31
Ukupno	130/ 89,66%	13 (8,96%)	2 (6,45%)	143(145)

Tabela br. 17 Prikaz kreativnosti procesa prakse

	Aritmetička sredina	SD	Medijan	Mod	Raspon
Kreativnost	3,94	,923	4	4	1-5

Tabela br. 18 Prikaz stepena kreativnosti procesa praksi

U okviru otvorenog pitanja br. 17, ukupno 98 osoba je tekstualno obrazložilo svoj kreativni proces. Odgovore možemo tematski grupisati u nekoliko celina. U prvoj grupi su odgovori arhitekata koji kreativan proces dovode u vezu sa uvođenjem novina u postojeću praksu. Novi mogu biti zadaci, sredstva, rešenja, kao i primenjena metodologija. Druga grupa se odnosi na objašnjenje kreativnog procesa kao povezivanja postojećeg. Prema mišljenju jednog arhitekta „stvaralački rad se ogleda u povezivanju različitih elemenata (stručnosti, iskustva, zakonodavstva i sistema vrednosti) u celinu“. Na osnovu ostalih odgovora može se dodati da se kreativnost procesa postiže povezivanjem mnogih aspekata i oblasti delovanja na različite načine. Reč sloboda je ključna za ostvarivanje kreativnog procesa, mišljenje je treće grupe arhitekata. Osim toga, prema mišljenju ostalih arhitekata istraživanje, traženje rešenja, kao i unapređenje postojećeg su odlike kreativnog procesa. Upotrebljena sredstva i pristupi od kojih je najčešće navođen interdisciplinarni, takođe su važni činioci karakteristični za određivanje ovakvog procesa. Ukoliko je u pitanju posebna oblast delovanja konkursna praksa je polje u kojem je moguće ostvariti kreativan proces.

U cilju jasnijeg sagledavanja kreativnog procesa navedeno je nekoliko mišljenja različitih generacija arhitekata koje na autentičan način objašnjavaju temu:

„Nastojim da pomeram sopstvene granice, kao i granice struke svojim projektima i tekstovima. Puno vremena ulažem u istraživanje, koncept i idejni projekat. Negujem svoju dušu i inspiraciju, ne radim za novac već za ispunjenost svog duha. Volim to što radim, ne dozvoljavam da mi zakoni, loša finansijska situacija ili trendovi diktiraju način kreacije. Smelost za realizaciju drugačijih ideja nije jeftina i zahteva puno strpljenja, ali upornost i verodostojnost svojim težnjama se uvek isplati. Kreativnost je radost! To je odlika deteta u nama! Moja kreativnost je nalik antistres terapiji i nikada neću dozvoliti da se to dete u meni prestane igrati.“

„Izazovi svakodnevne arhitektonske prakse su za mene neiscrpni izvor zadovoljstva i polje ostvarenja i nadržavaju nivo poslovnih obaveza i postaju igra u kojoj uživam i koja u velikoj meri određuje kvalitet mog života.“

5.2.5.Uticaji na arhitektonsku praksu (pitanja br. 18-32)

Nakon detaljne analize karakteristika praksi, veoma važan segment istraživanja predstavlja polje proučavanja uticaja koji određuju delovanje arhitekata. Osnovno polazište je bilo utvrditi u opštem smislu na koji način se menjala praksa. U ovom kontekstu prvo i najopštije pitanje je bilo koliko je praksa posledica samoinicijativnih odluka, a koliko prilagođavanje trenutnim okolnostima. Ukoliko posmatramo zbirno, na nivou perioda, možemo zaključiti da su praksu odredile više samoinicijativne odluke nego prilagođavanje trenutnim okolnostima. Karakteristično je da se raspon između vrednosti smanjuje tokom vremena. Najveći je u periodu do 1979. godine, a najmanji nakon 2000. godine. Takođe je i samoinicijativna odluka najviše vrednovana u periodu do 1979. godine (4, 13), a nakon 2000. sa 3,34. Razmatrajući navedene karakteristike u posebnom prilogu je moguće sagledati kako se menjala praksa za svaku grupu arhitekata.

		M	SD	Median	Mod	Raspon
Do 1979	Samoinicijativno	4,13	1,638	4	5	1-5
	Prilagođavanje	3,69	1,168	4	3	1-5
1980-1989	Samoinicijativno	3,88	1,238	4	5	1-5
	Prilagođavanje	3,33	1,238	3	3	1-5
1990-1999	Samoinicijativno	3,72	1,24	3	3	1-5
	Prilagođavanje	3,30	1,216	3	3	1-5
2000-2009	Samoinicijativno	3,66	1,12	4	3	1-5
	Prilagođavanje	3,54	1,096	4	4	1-5
Posle 2009	Samoinicijativno	3,74	1,21	4	5	1-5
	Prilagođavanje	3,65	1,08	4	3	1-5

Tabela br. 19 Prikaz promena koje su odredile praksu

Uticaj društveno-političkog sistema na razvoj prakse(pitanje br. 19)

Na osnovu realizovanog fenomenološkog posmatranja savremenih arhitektonskih praksi Novog Sada zaključeno je da društveno-politički sistem u periodu od 1945. do danas više puta menjao. Određene pojave bitno su odredile i stanje u struci. Na osnovu prikaza rezultata istraživanja u tabeli br. 19, može se zaključiti da je društveno-politički sistem od socijalizma, preko perioda tranzicije do neo-liberalnog kapitalizma uticao na praksu velikog broja arhitekata. U ovom kontekstu u radu je razmatrano isključivo postojanje i jačina uticaja konteksta, bez određenja da li je uticaj imao pozitivno ili negativno dejstvo. Od ukupno 127 osoba koje su odgovorile na ovo pitanje, posmatrano za ceo period, 88 lica tj. 64,70% smatra da je sistem uticao, dok 39 tj. 28,67% misli da nije. U periodu do 1990. godine većina arhitekata zastupa stav da kontekst nije odredio praksu. Nakon 1990. godine situacija je obrnuta. Hronološki posmatrano, svaka dekada je karakteristična na određeni način. Više od pola, tj. 57,14% arhitekata grupe A koju čine lica starija od 60 godina smatra da sistem nije uticao na njihovu praksu. Od ukupno 16 arhitekata grupe B u proseku 9 osoba, tj. 56,25% njih misli da je kontekst odredio njihovu praksu. Za grupu C praksa se menjala u okviru svake dekade. U periodu devedesetih i nakon 2009. godine očigledan je uticaj konteksta za većinu arhitekata, međutim tokom prve decenije XXI veka od ukupno 18 ispitanika sistem utiče samo na 3 lica. Grupa D koja započinje praksu nakon 2001. godine smatra da je sistem veoma uticao na njihov rad. U proseku 61% ispitanika je osetilo uticaj u ovom periodu. Ovaj procenat se povećava za arhitekate koji započinju praksu u periodu nakon 2009. i iznosi 77,42%.

Naziv grupe	Period delovanja	Da	Ne	Nije odgovorilo	Ukupan broj
Grupa A	Do 1979	9	12	0	Ukupno 21
	1980-1989	8	12	1	
	1990-1999	9	11	1	
	2000-2009	8	10	3	
	Posle 2009	5	9	6	
Grupa B	1980-1989	5	6	5	Ukupno 16
	1990-1999	9	5	2	
	2000-2009	9	5	2	
	Posle 2009	8	6	2	
Grupa C	1990-1999	9	7	2	Ukupno 18
	2000-2009	4	14	0	
	Posle 2009	13	3	2	
Grupa D	2000-2009	34	16	9	Ukupno 59
	Posle 2009	38	17	3	
Grupa E	Posle 2009	24	4	3	Ukupno 31
A	Do 1979	9 (42,86%)	12 (57,14%)	0	21
A+B	1980-1989	14 (37,84%)	18 (48,65%)	5	37
A+B+C	1990-1999	27 (49%)	23 (41,81%)	3	55
A+B+C+D	2000-2009	55 (48,24%)	48(42,11%)	1	114
A+B+C+D+E	Posle 2009	88 (64,70%)	39 (28,67%)	9	136

Tabela br. 20 Prikaz uticaja društveno-političkog konteksta na razvoj prakse

Intenzitet dejstva društveno-političkog sistema (pitanje br.20)

Karakter društveno-političkog konteksta bio je potpuno drugačiji u svakoj dekadi. U okviru tabele br. 20 dat je prikaz vrednosne promene uticaja za svaku grupu arhitekata posmatano hronološki. Na osnovu rezultata istraživanja može se zaključiti da je za svaku pojedinačnu grupu arhitekata najintenzivnije dejstvo bilo u različitom vremenskom periodu. Za grupu A to su devedesete godine prošlog veka, dok je za grupu B to period prve decenije XXI veka. Ostale tri grupe izdvajaju period nakon 2009. kao vreme veoma jakog dejstva društveno-političkog sistema na karakter prakse.

		AS	SD	Med	Mod	Raspon
Do 1979	Do 1979	2,78	1,42	3	3	1-5
A	1980-1989	3,44	1,24	3	3	1-5
	1990-1999	3,80	,92	3	3	3-5
	2000-2009	3,70	9,50	4	4	2-5
	Posle 2009	3,60	1,14	4	4	2-5
1980-1989	1980-1989	3,25	1,03	4	4	1-4
B	1990-1999	3,27	1,42	4	4	1-5
	2000-2009	3,45	1,44	4	3	1-5
	Posle 2009	3,40	1,51	4	3	1-5
1990-1999	1990-1999	3,00	1,04	4	3	1-4
C	2000-2009	3,57	.646	3	4	3-5
	Posle 2009	3,80	,941	4	4	2-5
2000-2009	2000-2009	3,63	1,26	5	4	1-5
D	Posle 2009	3,73	1,21	5	4	1-5
Posle 2009	Posle 2009	3,80	1,11	4	4	1-5
Ukupno	Do 1979	2,78	1,59	3	1	1-5
	1980-1989	3,05	1,29	3	3	1-5
	1990-1999	3,51	1,21	4	4	1-5
	2000-2009	3,65	1,15	4	3	1-5
	Posle 2009	3,72	1,16	4	4	1-5

Tabela br. 21 Prikaz dejstva uticaja društveno-političkog konteksta na razvoj prakse

Uticaj socijalnog konteksta tokom procesa obrazovanja i delovanja (pitanja br. 21-24)

Na osnovu istraživanja biografija određenih arhitekata, može se zaključiti je da socijalni kontekst određuje karakter prakse i da utiče na njegov razvoj. Uticaj može biti ostvaren tokom procesa obrazovanja, ali i prilikom rada. U cilju boljeg razumevanja stavova o uticaju određenih ličnosti na razvoj prakse u procesu obrazovanja, odgovori su razmatrani u okviru pojedinih grupa, a posebno u odnosu na fakultet koji je arhitekta završio. Od ukupno 145 anketiranih osoba, na ovo pitanje je odgovorilo 132 lica, dok se 13 njih nije izjasnilo. Uticaj određene osobe u procesu obrazovanja doprineo je razvoju prakse 95 lica, tj. 65,51% od ukupnog broja arhitekata, dok za 47 osoba, tj. 32,41 % nije. Posmatrajući svaku grupu arhitekata uočava se potpuno različita situacija. Veliki broj osoba grupe A i B, koje su završile fakultet do 1980. godine, ali i oni koji su ga završili u prvoj deceniji XXI veka – grupa D, smatraju da su mnogi poznati profesori, a potom i mentori završnih radova uticali na razvoj njihove prakse. Raspon se kreće od 80,95% kod grupe A, do 71,19% kod grupe D. Za razliku od njih, mišljenje preostale dve grupe je podeljeno. Polovina arhitekata grupe C koji su diplomirali u Beogradu tokom devedesetih i u Novom Sadu posle 2009. godine – grupa E, smatra da su uticali, dok druga polovina misli da socijalni kontekst nije uticao na razvoj njihove prakse.

Grupa arhitekata	Da	Ne	Nije odgovorilo	Ukupno
grupa A	17 (80,95%)	3 (14,28%)	1 (4,74%)	21
grupa B	12 (75%)	3 (18,75%)	1 (6,75%)	16
grupa C	9 (50%)	9 (50%)	0	18
grupa D	42 (71,19%)	17 (28,81%)	0	59
grupa E	15 (48,38%)	15 (48,38%)	1 (3,22%)	31
	95 (65,51%)	47 (32,41%)	3 (2,06%)	145

Tabela br. 22 Uticaj socijalnog konteksta na proces obrazovanja

Od ukupno 95 arhitekata koji su potvrdno odgovorili na pitanje br. 21, 93 lica je navelo imena osoba koje su uticale na razvoj njihove prakse. Ukoliko se analizira pozicija osobe, saznaje se da je

kod njih troje to roditelj – pripadnik struke. Ukupno 9 osoba ne navodi pojedinačna imena već samo poziciju, npr. starije kolege ili profesori. Na 4 osobe su uticaj imali i nastavnici Srednje građevinske škole: Sonja Stoja, Pavle Žilnik i Mira Jovanović. Ostali navode imena fakultetskih profesora. Ukoliko se razmatra socijalni kontekst u okviru grupa arhitekata raspoređenih prema završenom fakultetu, može se izneti nekoliko zaključaka. Arhitekta Ranko Radović, kao profesor, i u većini slučajeva kao mentor diplomskog rada, imao je uticaja na 9 arhitekata različitih generacija koje su završile fakultet u Beogradu. Osim Ranka Radovića i poznati profesori kao što su Ivan Antić (5), Bogdan Bogdanović (4), Mate Bajlon (2), Nikola Dobrović, Branislav Kojić, Zoran Petrović, Đorđe Simonović, Aleksandar Stjepanović, Milka Čanak Medić, Milan Lojanica, Uroš Martinović, Stanko Mandić i Branislav Milenković odredili su profesionalnu praksu mnogih arhitekata koji su završili fakultet do 1980. godine. Za generacije koje su studirale kasnije značajan uticaj imali su Dimitrije Mladenović (3), Branislav Stojanović, Branislav Mitrović, Darko Marušić, Mihajlo Timotijević, Vladan Đokić, Vladimir Milić, Ljiljana Blagojević, Zoran Nikezić i Milica Jovanović Popović. Arhitekate koje su studirale u Sarajevu ističu uticaj Živorada Jankovića i Muhameda Hamidovića, a u Zagrebu Nevena Šegvića i Andrije Mohorovičića. Jedan arhitekta je naveo i profesore iz inostranstva– Aleksandra Tzonisa i Waltrauda Gerhardta. Osim navedenih profesora, čiji je uticaj bio prisutan za vreme formalnog studiranja, jedna osoba navodi i uticaj osoba izvan oblasti arhitektonskog obrazovanja. To su Ljubomir Draškić i Ognjenka Milićević.

Ukoliko se razmatra uticaj socijalnog konteksta na razvoj prakse arhitekata koji su završili fakultet u Novom Sadu, prema odgovorima ukupno 42 osobe, izdvajaju se profesori Ranko Radović (18), Radivoje Dinulović (17) i Nađa Kurtović Folić(3). Osim njih, na prve generacije arhitekata koje su stekle diplomu novosadskog fakulteta uticali su Milan Rakočević, Dušan Krstić, Marina Savić Hodžić, Zorica Savičić, Marijana Strugar, Ljiljana Vukajlov, Ksenija Hiel i Đura Kojić. U kasnijem periodu to su: Predrag Šiđanin, Dragana Konstantinović, Jelena Atanacković, Miljana Zeković, Darko Reba, Lazar Kuzmanov, Tatjana Babić, Milica Kostreš, Milena Krklješ, Vladimir Ilić, Tatjana Dadić-Dinulović, Romana Bošković, Jelena Todorović, Goran Govedarica i Dragan Marinčić.

Osim uticaja profesora u okviru procesa obrazovanja, tokom profesionalnog delovanja niz osoba iz neposrednog ili šireg poslovnog okruženja može da utiče na razvoj prakse. Ukoliko je predmet istraživanja određenje postojanja uticaja, u okviru tabele br. 22 prikazani su dobijeni rezultati na osnovu odgovora 132 osobe od ukupno 145 anketiranih lica. Posmatrajući u celini, 87

osoba, tj. 60% od ukupnog broja arhitekata smatra da je određena osoba uticala, dok na 52 lica, tj. 35,86% uticaj određene osobe nije odredio njihov profesionalni razvoj. Posmatrano prema grupama odnos je vrlo sličan za sve. Jedino se razlikuje za grupu C kod koje je zaključeno da na 44% od ukupnog broja arhitekata nijedna osobanije uticala na razvoj prakse.

Grupa arhitekata	Da	Ne	Nije odgovorilo	Ukupno
grupa A	13 (61,90%)	7 (33,33%)	1(4,76%)	21
grupa B	9 (56,25%)	5(31,25%)	2(12,55%)	16
grupa C	10 (55,56%)	8(44%)	0	18
grupa D	37(62,71%)	20(33,90%)	2(3,39%)	59
grupa E	18(58%)	12(38,71%)	1(3,22%)	31
	87(60%)	52(35,86%)	6 (4,13%)	145

Tabela br. 23 Uticaj socijalnog konteksta na razvoj prakse

U okviru ovog segmenta istraživanja 76 lica, od ukupno 87 arhitekata kojisu potvrdno odgovorili na pitanje br. 22, navelo je osobe koje su uticale na njihovu praksu. Ukupno 9 arhitekata je to uradilo u opštem smislu, ne navodeći pojedinačna imena osoba već samo funkciju, poput starijeg kolege, šefa gradilišta ili direktora. Kao i prilikom razmatranja procesa obrazovanja, 5 arhitekata smatra da su roditelji – arhitekate ili građevinski inženjeri odredili razvoj prakse. Ukoliko se analiziraju pojedinačna imena i funkcije, mogu se izdvojiti samo dve osobe koje su uticale na više arhitekata – profesor Dinulović na njih 8, a profesor Radović na 6 osoba. Na osnovu odgovora zaključuje se da su u većini slučajeva na pojedinačne prakse uticale kolege i pretpostavljeni iz neposrednog okruženja. Može se izdvojiti samo troje arhitekata koji navode veoma raznovrsnu grupu ljudi različitih obrazovanja, profesija i starosti koja je ostavila traga na njihovoj praksi. Zanimljiv je i podatak da mlađe kolege takođe imaju dejstvo na starije iz istog radnog okruženja.

Uticaj tehnološkog konteksta na razvoj prakse (pitanja br. 25-31)

Novе tehnologije su uticale na praksu novosadskih arhitekata. Upotreba računara i korišćenje raznih računarskih programa odredila je delovanje mnogih generacija arhitekata u različitim periodima prakse. Na osnovu podataka prikazanih u tabeli br. 23 zaključuje se da od ukupno 144 osobe koje su odgovorile na ovo pitanje, 131, tj. 90,97%, koristi savremene tehnologije, dok 13 osoba, tj. 9,02% ne koristi. Osobe koje u procesu prakse ne upotrebljavaju računar pripadaju najstarijoj grupi arhitekata. Naime, analizirajući starosnu strukturu ove grupe i dužinu profesionalnog bavljenja strukom, može se zaključiti da je određeni broj njih bio pri kraju karijere ili je već i završio profesionalnu praksu pre nego što je upotreba računara postala masovna pojava. Sve ostale generacije arhitekata su u različitim periodima prešle iz analognog na digitalni način rada. Grupa A, B i C je započela praksu na jedan način i sa pojavom računara krajem osamdesetih i tokom devedesetih godina počinje da ih koristi u različitim vidovima. Generacije arhitekata koje završavaju fakultet krajem prve decenije XXI veka prelaze na rad pomoću računara već tokom procesa obrazovanja. Ova činjenica je uticala na redefinisavanje i uvođenje niza novih predmeta tokom formalne edukacije budućih arhitekata.

Grupa arhitekata	Da	Ne	Ukupno
grupa A	9 (42, 85%)	12(57, 14%)	21
grupa B	16 (100%)	0	16
grupa C	18 (100%)	0	18
grupa D	59 (100%)	0	59
grupa E	29 (96,66%)	1(3,33%)	30
	131(90, 97%)	13 (9, 02%)	144

Tabela br. 24 Prikaz korišćenja računarskih programa u procesu prakse

Uticaj korišćenja računarskih programa u procesu prakse (pitanje br. 27)

Svako sredstvo upotrebljeno u procesu prakse određuje način rada, kao i oblik ishoda. Upotreba računarskih programa potpuno je promenila delovanje mnogih profesija, a arhitekata posebno. U periodu od osamdesetih godina do danas u upotrebi su različiti programi namenjeni arhitektama. Rezultati istraživanja na osnovu odgovora ukupno 137 arhitekata koji su odgovorili na ovo pitanje, potvrđuju pretpostavku o velikom uticaju novih tehnologija. Za 117 lica, tj. 80,69% od ukupnog broja arhitekata, korišćenje računarskih programa je uticalo na praksu, za 13,79% nije, dok se 5,51% nije izjasnilo. Analizirajući prema grupama, zaključuje se da kod 14 osoba grupe A i B, kao i 4 lica grupe E, upotreba računarskih programa nije odredila praksu. Pošto su u pitanju najstariji i najmlađi arhitekti, mogu se razumeti dobijeni rezultati. Na osnovu podataka prikazanih u tabeli br. 25 zaključuje se da je dejstvo uticaja korišćenja računarskih programa vrednovano prosečnom ocenom 4,10, u rasponu od 1-5. Ovaj podatak takođe potvrđuje velik uticaj novih tehnologija na proces prakse.

Grupa arhitekata	Da	Ne	Nije odgovorilo	Ukupan broj arhitekata
grupa A	5	10	6	21
grupa B	11	4	1	16
grupa C	18	0	0	18
grupa D	57	2	0	59
grupa E	26	4	1	31
Ukupno	117	20	8	145

Tabela br. 25 Prikaz uticaja korišćenja računarskih programa na razvoj prakse

	Aritmetička sredina	SD	Medijan	Mod	Raspon
Dejstvo korišćenja računarskih programa	4,10	1,00	4	5	1-5

Tabela br. 26 Prikaz jačine dejstva korišćenja računarskih programa na razvoj prakse

Uticaj korišćenja interneta u procesu prakse (pitanje br. 29)

U okviru razmatranja uticaja novih tehnologija na razvoj prakse, sigurno da je pojava interneta početkom prve decenije XXI veka dodatno transformisala način života i rada arhitekata. Korišćenje interneta je potpuno promenilo praksu. Na osnovu prikaza rezultata istraživanja u tabeli br. 26 može se zaključiti da većina arhitekata koristi internet. Od ukupnog broja ispitanika, 132 osobe, tj. 91,03% ga upotrebljava, a 6, tj. 4,14% ne koristi internet, dok se 7, tj. 4,83% nije izjasnilo. Kao i u prethodnim analizama koje su se odnosile na primenu novih tehnologija, 10 osoba, tj. 47,6% arhitekata grupe A ne koristi internet. Svi ostali koji su odgovorili na pitanje upotrebljavaju i ovo sredstvo u procesu rada.

	Da	Ne	Nisu odgovorili	Ukupno
grupa A	10	6	5	21
grupa B	16	0	0	16
grupa C	17	0	1	18
grupa D	59	0	0	59
grupa E	30	0	1	31
Ukupno	132(91,03%)	6 (4,14%)	7 (4,82%)	145

Tabela br. 27 Prikaz korišćenja interneta u procesu prakse

Načini korišćenja interneta u procesu prakse

Postoje mnogi načini pomoću kojih korišćenje interneta može da utiče na razvoj prakse. Rezultati iz tabele br. 27 prikazuju koji od ponuđenih oblika je karakterističan za određene grupe arhitekata. Posmatrano u celini, prema broju odgovora ukupno 139 arhitekata, koliko je odgovorilo na ovo pitanje, internet se najviše koristi za informisanje (127 odgovora) i komunikaciju (117), a nešto manje za unapređenje prakse (108) i obrazovanje (100). Internet arhitekate Novog Sada najmanje upotrebljavaju za pronalaženje nove prakse (60 odgovora). Međutim, ovaj podatak može se tumačiti i tako da prema broju osoba i odgovora, 43,16% arhitekata od ukupno 139 koristi

internet za traženje nove prakse, a to govori o stanju na tržištu rada danas. Posmatrano za pojedinačne grupe, od opštih podataka razlikuju se određeni podaci. Kod grupe A dominantan način je informisanje. Kod grupa B i C arhitektae najmanje koriste internet za obrazovanje, dok je kod grupe D i E vrlo ujednačen broj odgovora. U pogledu jačine dejstva upotrebe interneta, podatak je veoma sličan sa istraživanjem u vezi sa računarskim programima. Prema rezultatima prikazanim u tabeli br. 28 arhitektae su vrednovala uticaj ocenom 4,07 u rasponu 1-5.

Grupa arhitekata	Informisanje	Unapređenj e prakse	Pronalaženj e nove prakse	Obrazovanje	Komunika cija	Broj odgovora	Broj arhitekata
grupa A	9	4	0	2	6	21	15
grupa B	13	11	5	7	14	50	16
grupa C	17	16	7	12	16	68	18
grupa D	59	52	31	52	55	249	59
grupa E	29	25	17	27	26	124	31
Broj odgovora	127	108	60	100	117	512	139(145)

Tabela br. 28 Prikaz načina korišćenja interneta u procesu prakse

	Aritmetička sredina	SD	Medijan	Mod	Raspon
Internet	4,07	1,05	4	5	1-5

Tabela br. 29 Prikaz jačine uticaja korišćenja interneta u procesu prakse

5.2.6.Vrednovanje arhitektonske prakse (pitanja br. 32-42)

Javno prikazivanja profesionalnog rada (pitanje br. 32)

Tokom profesionalnog delovanja, arhitektae imaju priliku da na različite načine prikažu svoj rad. Praksa javnog prikazivanja radova u različitim formatima ne zavisi samo od potrebe i želje arhitektae da to uradi. Prema novim uslovima za napredovanje u određenim oblastima delovanja, posebno u naučnom i obrazovnom radu, arhitektae imaju obavezu da svoj rad javno prikazuju. Na osnovu rezultata istraživanja prikazanih u tabeli br. 30, može se zaključiti da je od ukupno 145 arhitekata, 115 osoba, tj. 79,31% javno predstavilo svoj rad, 27 lica, tj. 18,62% nije, dok 3 osobe, tj. 2,06% nisu odgovorile na pitanje. Ukoliko se posmatra svaka pojedinačna grupa zanimljiv je podatak, tj. odnos između onih koji jesu i drugih koji nisu prikazali rad. Naime, grupe B i C su specifične po tom odnosu, jer za razliku od ostalih grupa, kod ove dve grupe 1/3 arhitekata nije nikada javno prikazala svoj rad.

Grupa arhitekata	Da	Ne	Nisu odgovorili	Ukupno
grupa A	18 (85,71%)	1(4,76%)	2(9,52%)	21
grupa B	11(68,75%)	5(31,25%)	0	16
grupa C	12(66%)	6(33,33%)	0	18
grupa D	47(79,66%)	12(20,33%)	0	59
grupa E	27(87,10%)	3(9,67%)	1(3,22%)	31
	115 (79,31%)	27(18,62%)	3(2,06%)	145

Tabela br. 30Prikaz o javnom prikazivanju profesionalnog rada

Ukoliko se analiziraju oblici u kojima su arhitektae prikazivale svoje delovanje, na osnovu rezultata istraživanja prikazanih u tabeli br. 31, može se zaključiti da je, posmatrajući ceo period, izložba najzastupljeniji format. Stručni skup i publikacija su takođe prisutni u svakoj dekadi, ali u manjem obimu. Televizija kao mogućnost upoznavanja šire javnosti sa radovima arhitekata, prema broju odgovora najređe je korišćen oblik. Paralelno sa razvojem novih tehnologija, web mediji se upotrebljavaju nakon 2000. godine, a posle 2010. zastupljeni su isto koliko i stručni skup.

	Do 1979.	1980-1989.	1990-1999.	2000-2009.	Posle 2010.
Izložba	10	13	21	45	83
Stručni skup	5	9	11	32	52
Naučna konferencija	0	1	6	21	46
Predavanje	0	6	8	30	52
Publikacija	3	8	12	40	64
Veb mediji	0	0	3	22	51
Televizija	0	7	5	10	23
Broj arhitekata	21	32	52	113	127
Broj odgovora	18	44	66	200	371

Tabela br. 31 Prikaz oblika javnog prikazivanja profesionalnog rada

Hronološki razmatrano svaki period je specifičan na određeni način. Tokom osamdesetih godina XX veka, posmatrano u odnosu na prethodni period, arhitekate više koriste predavanja i televiziju kao medijsko sredstvo da prikažu svoj rad. U poslednjoj deceniji XX veka, sa razvojem naučne delatnosti intenzivira se i učešće u naučnim konferencijama. Tokom prve decenije novog milenijuma dolazi do promena u pogledu načina prikazivanja radova. Oblici koji se sve više koriste su predavanja i publikacije. Period nakon 2010. godine, na osnovu rezultata istraživanja, karakteriše intenzivna praksa prikazivanja radova arhitekata. Ukoliko se uporedi prvi i poslednji period prema ukupnom broju odgovora u odnosu na broj arhitekata, zaključuje se da se praksa prikazivanja proširila i po oblicima koji su zastupljeni, kao i po broju upotrebljenih oblika. Na osnovu rezultata istraživanja saznaje se da arhitekate, osim navedenih formata prikazivanja, koriste i međunarodni festival, skupove, konkurse, radionice, različite oblike edukacije, pozorišnu predstavu i film. Rezultati ovog segmenta rada potvrđuju polazište o promeni prakse. Transformacija je očigledna u oblasti prikazivanja rezultata rada arhitekata. Danas je važan deo procesa delovanja i izbor najboljeg načina da se stručna, ali i šira javnost upozna sa dostignućima arhitektonskog stvaralaštva.

Nagrade i priznaja za arhitektonsku praksu (pitanje br. 34)

U opštem smislu, posmatrano hronološki „institucija javnog priznanja, odavanja počasti i nagrađivanja napora, gesta, a pogotovo stvaralačkog dela i vrednosti, imala je višestruko raznorodne motive i ciljeve, ali i „posledice” mišljenje je Slobodana Jovanovića. Razvoj i promene discipline pratio je i sistem vrednovanja rada i način nagrađivanja arhitekata. Tokom profesionalne prakse mnoge arhitekate imale su više mogućnosti za vrednovanje svog delovanja. U okviru realizovanog fenomenološkog posmatranja arhitektonske scene Novog Sada, identifikovano je postojanje određenih formata, nagrada, kao i pojedinih dobitnika. Na osnovu rezultata istraživanja, omogućen je detaljniji uvid u oblast vrednovanja rada arhitekata. Osim toga, istraživanje sistema nagrađivanja u određenim periodima omogućava sagledavanje razvoja prakse vrednovanja, ali i proučavanja delovanja arhitekata iz posebnog ugla. Na osnovu rezultata istraživanja, od ukupno 138 arhitekata koji su odgovorili na pitanje, 67 osoba, tj. 46% od ukupnog broja arhitekata je navelo da je dobilo određenu nagradu za svoj rad, dok 71 lice, tj. 48,96% nije nagrađeno ni na koji način. Na osnovu detaljne analize svih nagrada može se zaključiti da postoji nekoliko tipova priznanja. Razlikuju se prema predmetu nagrađivanja, tj. da li se vrednuje kompletno stvaralaštvo kao ukupan proces rada jedne osobe ili se procenjuje samo ishod određenog delovanja (projekat, objekat, konkursno rešenje, dizajnersko rešenje, publikacija, knjiga...). Nagrade se razlikuju i prema osnivačima, kao i prema procedurama. Veoma važan segment svakog procesa vrednovanja je rad žirija, kao i odgovornost svakog pojedinca koji učestvuje u ovoj vrsti delovanja. Na osnovu istraživanja može se saznati da je rad novosadskih arhitekata nagrađen sledećim priznanjima u regionalnom kontekstu:

- 1. Nagrada za životno delo, tj. kompletan proces, ishode i dostignute rezultate u stvaralaštvu**
  - 1.1. Tabakovićeve nagrade za arhitekturu, nagrade „Voja Milić” i „Emilijan Josimović”, (nagrade nose ime po značajnom stvaraocu čije ideje promovišu i na taj način čuvaju sećanje na značajne ličnosti naše prošlosti)
  - 1.2. Nagrade koje dodeljuje stručna udruženje takođe za kompletno stvaralaštvo ili pojedina dela (Velika nagrada UAS-a, ASA, Nagrada Društva konzervatora Srbije)
- 2. Nagrade za pojedine ishode delovanja**
  - 2.1. Nagrada „Ranko Radović”, dodeljuje se u tri kategorije za oblasti kojima se bavio Ranko Radović: publicistiku, multimedijalnu prezentaciju, izvedeno delo;

- 2.2. Nagrada grada (Oktobarska nagrada, Februarska nagrada, Novembarska povelja za Novi Sad)
- 2.3. Godišnja nagradagrada za jedan objekat realizovan u određenom periodu (Nagrada grada Novog Sada za realizovano delo)
- 2.4. Nagrade manifestacija po kategorijama (manifestacije: Novosadski oktobarski salon, Forma, Salon arhitekture u Novom Sadu, Beogradu...)
- 2.5. Nagrada za konkursno rešenje
- 2.6. Nagrade kompanija za jedno realizovano delo (Borbina nagrada, tj. Nagrada Novosti, Potisje Kanjiža, Trimo...)

Ukoliko se razmatra vrednovanje pojedinih grupa arhitekata, na osnovu rezultata istraživanja, može se zaključiti da su grupe C, D i E osvajale nagrade učešćem na konkursima i manifestacijama. Pojedinci iz grupa A i B su, osim na ovaj način, a na osnovu postignutih rezultata dobili su i nagrade za životno delo. Jedini arhitekta kome je uručena nagrada za celokupno delovanje – Orden rada sa zlatnim vencem je Ranko Radović. Sedmojulsku nagradu – najveće priznanje za rad u Republici Srbiji nije dobio ni jedan arhitekta koji je radio u Novom Sadu.

Najznačajnije realizovane aktivnosti i objašnjenje (pitanje br. 35 i 36)

Postupak samoevaluacije je veoma važan aspekt svakog rada. Njegov značaj ima dodatnu vrednost za profesije čije je delovanje usmereno ka drugima, tj. društvu kao zajednici. Na kraju svakog delovanja neophodno je proveriti da li su ishodi rada odgovorili na potrebe i interese postavljene na početku procesa.

Na osnovu dosadašnjeg istraživanja utvrđeno je da arhitekate nisu do sada imale često priliku da lično vrednuju svoj rad, u smislu da definišu i objasne zašto je nešto što su uradili vredno. Istraživanje je pokazalo da je ovu priliku i sada iskoristilo samo 67 osoba, tj. 46,21% od ukupno 145 arhitekata. Praksa samovrednovanja, kao i iznošenja javnog mišljenja o svom radu nije razvijena u našoj sredini. Postoji otežavajuća okolnost analize i prikaza ovog dela rada jer veliki broj arhitekata nije u potpunosti odgovorio na pitanje. Određen broj osoba je navodio niz aktivnosti, bez uspostavljanja sistema vrednovanja i ispunjenja najvažnijeg aspekta ovog pitanja. Osim toga, veliki

broj lica je naveo da ne želi da se njihova imena objavljuju javno. Upravo zbog navedenih razloga rezultati ovog važnog dela istraživanja biće prikazani na sledeći način.

Najznačajniji radovi su grupisani prema oblastima i rezultati su prikazani prema broju radova, u cilju mogućeg sagledavanja najvrednijih ishoda na nivou grada. Posmatrano u celini, 32 osobe, tj. 47,47% od ukupno 67 lica koliko je odgovorilo, navodi arhitektonske projekte i realizacije kao značajne rezultate. U oblasti urbanističkog projektovanja, 10 osoba je navelo 15 projekata, dok je 9 osoba izdvojilo kao značajno organizaciju 13 događaja. Iako u oblasti obrazovanja radi veliki broj arhitekata, samo osam osoba je ocenilo svoj pedagoški rad vrednim. Veoma mali broj je izdvojio rad u oblastima zaštite graditeljskog nasleđa (4 osobe), konkursnu praksu (5 osoba) i društveni aktivizam (4 osobe). Rezultati istraživanja su pokazali da je 3 autora izdvojilo 5 knjiga, a da su 2 osobe označile svoje tekstove, tj. pisanje za stručne časopise vrednim. Iako na osnovu fenomenološkog posmatranja u oblasti publicistike i naučnog rada postoji evidentiran niz dela, od ukupno 28 osoba koje su završile određeni oblik naučnog rada (specijalistički, magistraski i doktorat) samo jedna osoba je izdvojila svoj rad kao značajan doprinos. Dvoje arhitekata je navelo naučne projekte koje su inicirali ili učestvuju u njima, a samo jedna osoba je označila svoja dva naučna rada objavljena na konferenciji i u zborniku radova značajnim. Oblasti koje su najmanje zastupljene su istraživanje (2 osobe), vrednovanje (2 osobe), uprava i izvođenje, kao i grafički dizajn – po jedna osoba. Samoevaluacija rada pokazuje da arhitekate u velikom broju smatraju delovanje u oblasti projektovanja najznačajnijim. Podatak da od velikog broja arhitekata koji se bave naučnim radom, samo 5 osoba izdvaja ovaj segment delovanja za značajan doprinos, otvara mogućnost za razna tumačenja.

Na osnovu rezultata istraživanja izdvajaju se mišljenja arhitekata o ličnim delovanjima u kojima se ogleda doprinos njihovog rada. Aktivnosti su: stvaranje preduslova za bolji rad drugih, unapređenje postojećeg, podsticanje određenih aktivnosti, koordiniranje, umrežavanje, širenje entuzijazma i stvaralačkog zadovoljstva, permanentno obrazovanje i samoizgrađivanje, rad na vraćanju poverenja i ugleda struke, sagledavanje profesije kao činioca, a ne kao posledice, razvijanje svesti dece i mladih o značaju života u zajednici, humanizacija prostora obrazovanja, ohrabrivanje drugačijeg mišljenja i interdisciplinarno delovanje.

Poznavanje delovanja arhitekata koji su radili u Novom Sadu od 1980. godine do danas(pitanje br.37)

Polazište za detaljniji rad u oblasti vrednovanja podrazumevalo je istraživanje stavova arhitekata o tome da li su i koliko upoznati sa radom kolega koji su delovali u Novom Sadu u posmatranom periodu. Na osnovu rezultata istraživanja prikazanih u tabeli br. 32 može se zaključiti da veoma mali broj arhitekata poznaje u potpunosti rad drugih. Od 145 anketiranih, samo 12 lica, tj. 8,27% tvrdi da je upoznato sa delovanjem kolega. Najviše arhitekata, tj. 69 osoba (47,59%) smatra da uglavnom zna, dok 56 lica (38,62%) samo delimično poznaje rad drugih. Veoma mali broj, tj. 5 osoba izjasnio se da ne zna ništa o radu kolega. Posmatrajući u celini može se zaključiti da veliki broj, tj. 125 arhitekata samo fragmentarno poznaje delovanje ostalih arhitekata.

Grupa arhitekata	Da, u potpunosti	Uglavnom	Delimično	Ne	Nisu odgovorili	Ukupno arhitekata
grupa A	5	12	3	0	1	21
grupa B	1	8	6	1	0	16
grupa C	2	9	6	1	0	18
grupa D	4	30	23	1	1	59
grupa E	0	10	18	2	1	31
Ukupno	12 (8,27%)	69 (47,59%)	56 (38,62%)	5 (3,44%)	3 (2,06%)	145 (100%)

Tabela br. 32 Prikaz upoznatosti sa delovanjem arhitekata koji su radili u Novom Sadu u izabranom periodu

Najznačajnije aktivnosti drugih kolega i objašnjenje (pitanje br.38 i 39)

Istraživanja stavova arhitekata o najznačajnijim aktivnostima drugih kolega u cilju analize sistema vrednovanja veoma su retka u našoj praksi. Na osnovu dosadašnjih saznanja ovakva vrsta rada prvi put je realizovana u Novom Sadu i upravo iz tog razloga detaljno su prikazani rezultati istraživanja. Od ukupno 145 arhitekata, 42,75%, tj. 62 osobe su odgovorile na ovo pitanje. Na osnovu

ovog podatka može se zaključiti da veliki broj arhitekata ne želi da donosi sud o radu drugih iz različitih razloga. Na osnovu rezultata istraživanja, a prema broju odgovora može se izdvojiti nekoliko arhitekata čiji rad se ističe. Ukoliko se kao kriterijum razmatraju aktivnosti, izdvojene su prvenstveno arhitekate sa ostvarenim značajnim rezultatima u oblasti projektovanja. Vrednovan je veoma mali broj kolega aktivnih u drugim oblastima. Prema odgovorima 25 osoba, delovanje Lazara Kuzmanova je u posmatranom periodu prepoznato kao najznačajnije u gradu. U obrazloženju su navedene sledeće aktivnosti: kompletna projektantska praksa, društveni aktivizam, zalaganje za unapređenje stanja u struci, uvođenje značajnih novina, stvaranje modernog i kreativnog izraza, posredna edukacija opšte javnosti i struke o odnosu ka projektantskom poslu i arhitekturi uopšte i mogućnostima u datom društveno ekonomskom kontekstu (kroz realizovana dela i aktivnosti). Projektantsku praksu Dušana Krstića i njegov rad na unapređenju oblasti stanovanja 16 arhitekata smatra značajnim. Njegovo delovanje odlikuje izuzetan i studiozan pristup pri izradi propisa i normativa iz oblasti stanovanja, kao i projektovanja i realizacija velikog broja stambenih objekata. Osim toga, istaknut je Krstićev rad u oblasti pisanja za stručne časopise. Prema mišljenju 10 arhitekata vredan je i rad Milana Marića, kao projektanta i akademika. Angažovanjem u Društvu arhitekata grada, poštenim i moralnim odnosom prema struci i svojoj arhitekturi, ostavio je veliki trag u Novom Sadu. Delovanje Leonida Nešića u oblasti urbanističkog i arhitektonskog projektovanja, od 1985. do danas 9 osoba izdvaja kao značajno. Osim navedenih arhitekata prepoznatih prema postignutim značajnim rezultatima u nekoliko oblasti, izdvojeno je još nekoliko autora sa realizacijama ostvarenim isključivo u oblasti arhitektonskog projektovanja. To su Natko i Dragan Marinčići Milenija i Darko Marušića primenu savremenih materijala, novi arhitektonski izraz i poštovanje konteksta, Tim Departmana za arhitekturu za objekat Centralne zgrade univerziteta i zauvođenje savremenog arhitektonskog jezika u praksu. Osim navedenih arhitekata, prema manjem broju odgovora pominju se i projektantske prakse Milana Matovića, Dubravke Đukanović, Miodraga Milidragovića, kao i Miodraga i Ružice Jovanović.⁴⁷⁷

---

⁴⁷⁷ Ostale pomenute kolege uglavnom samo jednom su: Miroje Maraš, Slavko Odavić, Bora Radusinović, Slavko Županski, Slobodan i Radmila Kuzmanović, Dragan Ivković, Đorđe Grbić, Zora Pajkić, Radoje Cvetkov, Kresović Vaso, Ilja Miketišin, Milan Kovačević, , Darko Polić, Đorđe Bajlo, Modelart arhitekti i Damjan Tomić. Izdvojen je i rad gostujućih arhitekata: Viktora Jackijevića, Branislava Mitrovića, Živorada Jankovića i Branka Bulića.

Na osnovu rezultata istraživanja evidentirano je nekoliko oblika delovanja u kojima su određene kolege ostvarile značajne rezultate. Posmatrano u opštem smislu, ali ne i po broju odgovora značajne aktivnosti su osnivanje institucija i uvođenje novina u struku. U ovom kontekstu za osnivanje Departmana za arhitekturu vrednovan je rad Ranka Radovića (3 osobe), delovanje Radivoja Dinulovića na uspostavljanju studija Scenskog dizajna u Novom Sadu (1 osoba), Marka Macure na osnivanju i radu platforme za alternativno obrazovanje studenata arhitekture SCAPES (LAB) (1 osoba), kao i osnivanje Časopisa DaNS –bez navođenja Dušana Prodanovića kao osobe odgovorne za ovaj poduhvat– (1 osoba). Osim toga, izdvojeno je i rukovođenje Zavodom za urbanizam Novog Sada Miloša Savića i projektnim biroom „Plan” Miroslava Krstonošića, uspostavljanje saradnje sa raznim strukturama, institucijama i ličnostima koje je realizovala Jelena Atanacković Jeličić, aktivnosti u oblasti društvenog aktivizma Lazara Kuzmanova i Milana Marića. U oblasti obrazovanja tu su Ranko Radović, Radivoje Dinulović, Tatjana Babić, kao i Sonja Stoja, čiji je rad u oblasti javnog istupanja pomenut kao značajan. U oblasti publicistike izdvojeno je delovanje Slobodana Jovanovića i Aleksandra Bedea, dok je osim publicistike, vrednovan i naučni rad Ljubinka Pušića. Istoričar umetnosti Vladimir Mitrović je takođe doprineo unapređenju struke u oblasti istraživanja savremene arhitekture, kao i Vlada Stanić, Simon Grabovac i drugi iz oblasti kulture svojim kontinuiranim radom na negovanju javnih manifestacija vezanih za arhitekturu i grad, kao što su „Igre sa suncem” i INFANT, u periodu od osamdesetih godina prošlog veka do danas.

Na osnovu rezultata istraživanja izdvajaju se obrazloženja arhitekata u čemu se ogleda doprinos pojedinih kolega. Njihov rad je značajan jer se ne ponavljaju, uvek su u traganju za novim, uvek su inspirativni i uvek uče. Deluju na podizanje opšte svesti o vrednostima u arhitekturi. Odgovorni su i imaju pošten odnos prema struci, kolegama i arhitekturi grada. Posvećeni su, kreativni, originalni i pametni. Unapređuju shvatanje značaja arhitekture za život svakog čoveka, grada i prostora uopšte. Rade na uspostavljanju svesti o profesionalnoj i ličnoj odgovornosti pojedinca za sopstvenu i tuđu stvarnost.

Najznačajniji događaji koji su unapredili arhitektonsku struku grada (pitanje br. 40)

Polazeći od teorijskog istraživanja i analize Venecijanskog bijenala, u okviru ovog segmenta rada razmatrano je mišljenje arhitekata o događajima koji su unapredili struku grada tokom

izabranog perioda. Posmatrano u odnosu na ukupan broj anketiranih, na ovo pitanje je odgovorilo 58 osoba, tj. 40% od ukupno 145 arhitekata. Osim toga, veoma mali broj arhitekata je naveo potpune podatke o događajima. Navedene činjenice mogu se tumačiti na dva načina. Dosadašnja istraživanja ukazuju da veliki broj arhitekata Novog Sada nije upoznat sa delovanjem ostalih kolega i da praksa vrednovanja i iznošenja javnog mišljenja u gradu nije razvijena. Na osnovu analize rezultata istraživanja može se zaključiti da je objašnjenje pojma događaj⁴⁷⁸ navedeno u pitanju usmerilo i odredilo mišljenja arhitekata tako da se tipološki mogu razvrstati na sledeći način:

1. Osnivanje institucija
2. Novi urbanistički prostori
3. Izgradnja novih javnih i stambenih objekata
4. Konkursna rešenja
5. Manifestacije i događaji
6. Publicistika
7. Ostalo

Osnivanje novih institucije i udruženja

Prema mišljenju 28 arhitekata od ukupno 58 koliko je odgovorilo na ovo pitanje osnivanje Departmana za arhitekturu i urbanizam i rad Ranka Radovića predstavlja najznačajniji događaj izabranog perioda. Osim ovog događaja navedni su i: osnivanje Društva arhitekata Novog Sada (1 odgovor), Zavoda za urbanizam Novog Sada, tj. današnjeg JP „Urbanizam” (1), „Zavoda za zaštitu spomenika grada Novog Sada” (1), Muzeja savremene umetnosti Vojvodine – pretvaranje iz galerije u muzej i formiranje odeljenja za arhitekturu (2) i Centra za zemljanu arhitekturu u Mošorinu i delovanje Dragana Kojičića od 2010. godine (1).

---

⁴⁷⁸ U ovom radu pod pojmom događaj podrazumevaju se ideje, dela, aktivnosti i manifestacije koje su predstavljale prelomne tačke progresivnog karaktera (npr. novi objekat, nova institucija, novi događaj, nova knjiga, publikacija...).

Novi urbanistički prostori i potezi

U oblasti urbanizma, realizacija i donošenje Generalnih urbanističkih planova grada Novog Sada pod rukovodstvom Miloša Savića jedan je od važnih događaja prema mišljenju dvoje arhitekata. Osim toga, ističe se planski pristup, projektovanje (konkurs) i realizacija Novog naselja kao stručan i umetnički događaj realizovan u periodu od 1977. do 1980. godine uz učešće više autora, tada zaposlenih u projektnim biroima Arhitekt, Plan, Projektni zavod Vojvodine, Urbis projekat i Zavod za fizičku kulturu. U oblasti urbanizma značajni su i pripremni radovi koji su omogućili realizaciju velikih sportskih događaja (SPENS, ŠONSI i dr.). Prema mišljenju dvoje arhitekata značajan događaj je i arhitektonsko-urbanističko formiranje Studentskog kampusa uz „političko-preduzimačko angažovanje” Dragutina Zelenovića. Kao važni događaji u oblasti urbanizma izdvojeni su uređenje Dunavskog keja, kao i izgradnja Bulevara Evrope i Somborskog bulevara, realizovani 2010. godine.

Izgradnja novih javni i stambenih objekata

Na osnovu rezultata istraživanja, kao i u prethodna dva pitanja pojam najznačajniji događaj doveden je u vezu sa arhitektonskim realizacijama, tj. sa delovanjem u oblasti projektovanja javnih i stambenih objekata. Prema mišljenju arhitekata, posmatrano hronološki prema vremenu izgradnje, najznačajniji javni objekti su: Sportski i poslovni centar Vojvodina arhitekata Živorada Jankovića i Branka Bulića iz 1981, Srpsko narodno pozorište, Viktora Jackijevića i Arsenija Dimitrijevića i Most slobode, inženjera Hajdina iz iste godine. Osim ovih značajnih i već prepoznatljivih vrednih objekata, navedeno je još nekoliko objekata izgrađenih tokom osamdesetih godina XX veka. To su Klinički centar, arhitekta Slavka Odavića, PMF Institut za geografiju i hemiju u krugu Univerziteta, autora Milana Marića i zgrada „Elektrovojvodine”, arhitekta Matovića iz 1989. godine. U periodu poslednje decenije XX veka i prve decenije XXI veka arhitekta su izdvojile objekte Zavoda za zaštitu prirode, Natka Marinčića, kao izgradu NIS-a, arhitekata A. Keković, Z. Županjevac i I. Pantić, iz 1998, objekat „Metals banke”, Milenije i Darka Marušića iz 2006, poslovni objekat „Matijević”, tj. hotel „Centar”, Branislava Mitrovića, Makston, Dušana Miladinovića iz 2008, objekat Levi 9, para Marinčić, hotel „Aleksandar” Lazara Kuzmanova iz 2008. I Centralnu zgradu Univerziteta u Novom Sadu, tima Departmana za arhitekturu i urbanizam. Između mnogih stambenih objekata izgrađenih u periodu

druge polovine XX veka izdvojeno je samo nekoliko zgrada. To su objekti, ali i ideje arhitekta Dušana Krstića realizovani na Limanu i Bulevaru oslobođenja, objekti Miodraga Milidragovića izgrađeni na Bistrici, objekat na Bulevaru oslobođenja, arhitekata Marušića, nekoliko objekata iz ulice Stevana Musića, arhitekta Leona Nešića, zgrada „Dalton” arhitekta Cvetkova iz 2009. i nov objekat izgrađen u ulici Vase Stajića 8, 2014. godine, prema projektu Lazara Kuzmanova i Miljana Cvijetića. Upoređujući dobijene rezultate sa istraživanjem u okviru realizovanog fenomenološkog posmatranja, a posebno u oblasti vrednovanja, može se zaključiti da je većina ovih objekata već prepoznata kao značajna.

Konkursna praksa – nerealizovana rešenja

Iako je konkursna praksa bila veoma razvijena u Novom Sadu, veoma mali broj rešenja je naveden kao događaj. Na osnovu rezultata istraživanja vredan događaj predstavljao je pobjednički rad – Urbanističko rešenje Mišeluka, tima predvođenog Živojinom Kara-Pešićem iz 1980. godine, kao i nerealizovano konkursno rešenje za poslovni objekat u ulici Kralja Aleksandra 12, rad Lazara Kuzmanova i Ilje Mikitišin iz 2002. Osim ovog rada, u periodu prve decenije XXI veka važne događaje za razvoj arhitekture predstavljao je niz međunarodnih konkursa za projekte značajnijih objekata i delova grada poput Arhitektonsko-urbanističkog konkursa za uređenje Trga republike i Riblje pijace.

Manifestacije i događaji

Na osnovu odgovora može se zaključiti da su osim stručnih, značajni i događaji šireg, kulturnog karaktera, kao što su *Igre sa suncem*, *INFANT – internacionalni festival alternativnog i novog teatra i Exit*. U oblasti arhitekture izdvojene su dve manifestacije koje imaju dugogodišnju tradiciju – Dani i Salon arhitekture, kao i Tabakovićeve nagrade za arhitekturu u organizaciji Društva arhitekata Novog Sada. Osim toga, nekoliko arhitekata koji su učestvovali u organizaciji smatra da je simpozijum „Waterfronts in the Danube Region” održan 2006. značajan događaj. U periodu od 35 godina izdvojen je samo jedan kustoski projekat, realizovan 2014. godine u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine istoričara umetnosti Vladimira Mitrovića – izložba „Zaobilazne strategije - arhitektura u Vojvodini na početku 21. veka”. Veoma je zanimljivo da su posebno vrednovana dva događaja, tj. projekta iz oblasti obrazovanja, specifična po karakteru i načinu realizacije. Prvi je

Platforma SCAPES (LAB)⁴⁷⁹ koja je omogućila da studenti arhitekture tokom šest godina u direktnom kontaktu sa kolegama iz inostranstva uče o pojedinostima prakse drugih sredina. Drugi projekat je „Ko je gradio naš grad: žene u arhitekturi Novog Sada” prikazan na 14. Bijenalu arhitekture u Veneciji.⁴⁸⁰ Na osnovu komentara arhitekata u okviru anketa može se zaključiti da nisu dovoljno upoznati sa događajima.

Publicistika

U oblasti publicistike, prema rezultatima istraživanja, navedenasusamo četiri dela. To su „Arhitektura XX veka u Vojvodini” i „Đorđe Tabaković arhitekta” autora Vladimira Mitrovića, „Priručnik za urbani dizajn”, urednika Darka Polića i Gorana Petrovića (2008.) I naučno-popularna knjiga „Novi Sad 1944-1969” (2010.), autora Vladimira Vrgovića. Osim navođenja izdanja pojedinih institucijau opštem smislu, kao značajan događaj izdvojen je i časopis DaNS.

Na osnovu svega izloženog može se zaključiti da se prema broju odgovora, osnivanje današnjeg Departmana za arhitekturu izdvaja kao najznačajniji događaj. Osim toga, naveden je veliki broj arhitektonskih realizacija koje su već vrednovane na određeni način. Iako je izložbena, konkursna i publicistička delatnost veoma razvijena u posmatranom periodu, mali broj rešenja i dela se smatra događajem. Značajno je napomenuti još tri odgovora koja predstavljaju autentična mišljenja o tome šta se sve može okarakteristi kao događaj. U oblasti obrazovanja to su predavanja prof. Ranka Radovića na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu u periodu 1996-2005. i proces samoobrazovanja arhitekata o istoriji i savremenoj arhitekturi. Osim toga, u oblasti aktivizma navedena je akcija promene lokacije za „Dino park” koja potvrđuje da se aktivnim delovanjem građana ipak može rešiti određeni problem u prostoru.

Aktivnosti koje mogu unaprediti arhitektonsku struku (pitanje br. 41)

Jedan od važnih zadataka ovog rada bio je utvrđivanje mogućih načina za unapređenje arhitektonske struke u Srbiji. U ovom kontekstu rezultati istraživanja prikazani u tabeli br. 33, kao i dodatni odgovori donose niz korisnih informacija. Posmatarno u celini, od ukupno 145 arhitekata,

---

⁴⁷⁹ Detaljnije <http://centararhitekture.blogspot.rs>

⁴⁸⁰ Detaljnije <http://arhnsbiennale.wordpress.com>

110 je odgovorilo da lično usavršavanje predstavlja aktivnost koja najviše može doprineti unapređenju prakse. Potom slede reforma rada obrazovnih institucija (90 odgovora), međusobno povezivanje strukovnih organizacija (87), saradnja sa drugim srodnim strukama (85), dok je formiranje Komore arhitekata na poslednjem mestu (76). Posmatrajući stavove pojedinačnih grupa arhitekata može se zaključiti da je svaka grupa na različit način odredila redosled po značaju ponuđenih aktivnosti. Zajednička karakteristika grupa A i B je isticanje ličnog usavršavanja u odnosu na druge aktivnosti. Razlikuju se po tome što grupa A smatra da je, osim toga, važno osnivanje Komore arhitekata, dok grupa B navodi saradnju sa drugim institucijama. Grupe C, D i E prema broju odgovora imaju sličan i ujednačen stav povodom svih ponuđenih aktivnosti, osim u odnosu na osnivanje Komore arhitekata.

Grupa arhitekata	Lično usavršavanje arhitekata	Međusobno povezivanje strukovnih organizacija	Saradnja sa drugim srodnim strukama	Reforma rada obrazovnih institucija	Formiranje komore arhitekata	Broj odgovora	Broj arhitekata
grupa A	16	4	3	6	11	40	21
grupa B	13	5	10	8	8	44	16
grupa C	15	14	11	13	12	65	18
grupa D	43	40	40	40	34	197	59
grupa E	23	24	21	23	11	102	31
Ukupan broj odgovora	110	87	85	90	76	448	145

Tabela br. 33 Prikaz aktivnosti koje mogu unaprediti arhitektonsku struku u Srbiji

Na osnovu analize i sistematizacije dodatnih objašnjenja 35 arhitekata može se zaključiti da postoji nekoliko važnih načina pomoću kojih je moguće unaprediti struku u Srbiji. Rezultati istraživanja ukazuju da su mišljenja podeljena. Jedan deo arhitekata smatra da je neophodno da se prvo unapredi opšti društveno-ekonomski sistem, drugi da je potrebno više delovati u profesionalnom okruženju, dok se treći zalaže za pojedinačno delovanje u javnosti, ali i za samoobrazovanje i razvijanje.

Stavovi o aktivnostima koje mogu unaprediti struku u Srbiji:

1. Promena i unapređenje društvenog i privrednog sistema, poboljšanje ekonomske situacije, uspostavljanje sistema vrednovanja
2. Unapređenje zakonske regulative u oblasti graditeljstva i arhitekture
3. Uvođenje veće kontrole u postojeći sistem (oduzimanje licenci za neodgovorno ponašanje, pažljiv izbor žirija za konkurse, kontrola nelojalne konkurencije)
4. Formiranje Komore arhitekata kao nezavisne profesionalne organizacije
5. Reorganizacija i ojačavanje postojećih strukovnih organizacija i uspostavljanje saradnje sa strukovnim organizacijama iz Srbije i inostranstva
6. Povezivanja i udruživanja na svim nivoima u cilju postizanja kvalitetnijih odnosa u struci (arhitekata i urbanista, arhitekata i građevinaca; ali i svih drugih struka relevantnih za arhitekturu kao disciplinu)
7. Veća briga o graditeljskom nasleđu u smislu formiranja licence za arhitekate konzervatore i projektante u zaštićenim prostornim kulturno-istorijskim celinama, kao i brži proces stavljanja objekata pod zaštitu
8. Smanjenje broja arhitekata, tj. smanjenje broja obrazovnih institucija iz oblasti arhitekture
9. Veće prisustvo arhitekata u javnosti
10. Permanentno obrazovanje arhitekata

Unapređenje procesa obrazovanja u cilju bolje pripreme za praksu (pitanje br. 42)

Polazeći od stava da je obrazovanje polazište za delovanje u praksi, razmatrano je mišljenje arhitekata o mogućnostima unapređenja procesa edukacije. Od ukupno 145 lica, 103 osobe, tj. 71% je iznelo svoje stavove o mogućim načinima za uspostavljanje kvalitetnijih procesa i novih ishoda tokom obrazovanja budućih arhitekata. Prema velikom broju predloga arhitekata može se zaključiti

da je ovo važna tema koju je neophodno otvoriti i promisliti. Stavovi se mogu grupisati u okviru nekoliko tematskih celina.

Rezultati istraživanja pokazuju da se obrazovanje može unaprediti na više nivoa. Arhitektae smatraju da je važno uvesti obavezno arhitektonsko obrazovanje u osnovne škole, kao i uspostaviti bolju saradnju između programa srednje škole i edukacije na fakultetu. Osim toga, neophodno je ostvariti vezu između standarda projektovanja i predmeta koji se predaju na fakultetu i u srednjim stručnim školama. Povezivanje i međugeneracijska saradnja kroz zajednički rad i prenošenje direktnog iskustva i znanja takođe je način da se dođe do bolje prakse.

Najveći broj predloga bio je usmeren ka visokoškolskom obrazovanju. Mišljenja su podeljena i kreću se od sugestija kako i na koji način poboljšati pojedine segmente, tj. unaprediti studijske programe, do vrlo smelih predloga prema kojima je neophodno radikalno promeniti postojeći program studija ili potpuno ukinuti fakultet na određeno vreme. Na osnovu broja odgovora, izdvaja se identično mišljenje 43 osobe koje tvrde da povećanje broj časova praktične nastave na svim godinama studija može unaprediti praksu. Osim toga, neophodno je na različite načine uspostaviti bolju vezu između obrazovanja i prakse, kao i sa ostalim srodnim strukama tokom procesa obrazovanja. Formiranjem zajedničkog radnog prostora na fakultetu, uz povećanje broja vanškolskih aktivnosti, kao i smanjenje broja studenata i uspostavljanjem strožih kriterijuma može se dobiti veći kvalitet prakse.

Permanentno obrazovanje nastavnog kadra, kao i angažovanje stručnjaka iz prakse koji imaju višegodišnje iskustvo može da unapredi proces obrazovanja. Teme edukacije treba da budu usmerene i ka aktuelnim i stvarnim problemima grada, ali i ka učenju o prošlosti, o arhitektama koji su delovali na ovim prostorima, kulturi građenja, tradiciji, nasleđu. Posebno važno je polje učenja o etici u poslu.

“Hteo ili ne, projektant je posrednik između vidljivog i nevidljivog, između prvih namisli (tuđih ili svojih) i konačnog opredmećenja, između zatečenog i stečenog. Arhitektura ima posla i sa gradivom i sa vrednostima (od toga njena povremena pometnja, zlorabljena u podvlašćivanju projektanta). Struka lepograditelja dospela je dotle da se samoj sebi jada i samu sebe ispoveda. Šta bi se drugo moglo očekivati od vremena koje korist (a ne korisnost!) stavlja daleko iznad lepog? Otvaranje društva prema problemima te struke promenilo bi na bolje i njeno viđenje sebe same. Treba joj pomoći, zbog ideala koje je do danas čuvala.” (...)“**Bitisanje ima težinu, ima gorčinu, ima odricanja. Ono traži da se vratimo gradu i suprotstavimo tiraniji pomahnitalih slika. Složno.**”⁴⁸¹

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Hipoteza da je savremena arhitektonska praksa složen i višeznačan termin, uslovljen društveno-istorijskim kontekstom određenog prostor-vremena, kao i procesima i ishodima delovanja arhitekta, potvrđena je kroz ovo istraživanje. Dovođenjem u direktnu vezu teorijskog polazišta utemeljenog na stavovima najznačajnijih autora sa fenomenološkim i empirijskim istraživanjem jednog specifičnog konteksta, kao što je Novi Sad u periodu kraja XX i početka XXI veka, omogućeno je sagledavanje procesa transformacije savremenih arhitektonskih praksi u teorijskom i praktičnom smislu.

Analizirajući stavove priznatih autora o osnovnim pojmovima istraživanja –*arhitektura i praksa*, uočeno je da postoje ustaljena značenja ovih termina, ali i promenljiva koja su nastala u kontekstu određenog vremena i tumačenja, i interpretiranja pojedinaca. Tako se pojmovi *arhitektura i praksa* pojedinačno, a potom i zajedno, kao jedinstven pojam *arhitektonska praksa* određuju posredno, uz upotrebu različitih odrednica. U cilju jasnijeg objašnjenja osnovni pojmovi postavljaju se u relacione odnose. Za arhitekturu su najčešće upotrebljavani: proces i ishod; nauka i umetnost; kontekst i društvo; prostor i život, a za praksu stvaralački i egzistencijalni rad. Istraživanje je potvrdilo da je u dijalektičkim odnosima navedenih relacija moguće tačnije definisati osnovne pojmove *arhitektura i praksa*, kao i pojam *arhitektonska praksa*. Svaku od navedenih relacija neophodno je proveriti u konkretnom vremenu i prostoru–kritički je razmatrajući iz dva ugla: pojedinca – arhitekta, aktera prakse i opšteg društvenog konteksta.

---

⁴⁸¹ Kara-Pešić Ž.: Za celovitu sliku, ovdašnju i sadašnju, *Dans br.2*, Novi Sad, 1982., str 7.

Istražujući u hronološkom kontekstu mišljenja o pojmu *arhitektura*, zaključeno je da se tradicionalna definicija termina kao *umetnost građenja* (Vitruvije) vremenom transformisala u *umetnost artikulacije egzistencijalnog prostora* (Merlo-Ponti). Različito definisanje pojma *prostor* otvorilo je niz mogućnosti za proširenje definicije arhitekture. Osim fizičkog – realnog koji arhitekta oblikuje i gradi, on se bavi i definisanjem prostora prezentacije – komunikacije. Opažajni, virtuelni, optički prostori, kao i nove tehnologije, utiču na nova određenja arhitekture. Uvođenje i određenje pojma *događaj* prilikom definisanja otvara niz mogućnosti i pitanja – događaj kao radnja, akcija, kretanje, ishod, pomak, prikazivanje, ali i vrednovanje. Termin *polje* korišćen u savremenim definicijama ima funkciju da objedini sve pojmove koji determinišu arhitekturu, ali i da označi otvorenost procesa definisanja discipline.

Posmatrajući u kontekstu vremena, određenje pojama *praksa* menjalo se, kao i arhitektura. Polazeći od opšteg, prema kojem se podrazumeva kompletno delovanje, upotrebljavajući različite termine i relacije, za pojedine autore praksa je podrazumevala *tehne–umeće*, bila je suprotnost terminu *theoria* koji označava mišljenje i razlikovala se od termina *poiesis* koji obuhvata stvaranje. Danas, na osnovu upotrebe reči i realizovanog istraživanja, potvrđeno je da termin *praksa* osim delovanja podrazumeva i mišljenje, umeće, stvaranje i unapređenje.

Na osnovu svega navedenog savremene arhitektonske prakse podrazumevaju široko polje koje obuhvata niz različitih aktivnosti arhitekata – egzistencijalnog i stvaralačkog karaktera, usmerenih ka istraživanju, mišljenju, artikulaciji unapređenju egzistencijalnog prostora uz upotrebu svih raspoloživih sredstava u cilju stvaranja različitih ishoda na svim mogućim nivoima.

Istraživanje je potvrdilo da savremeno doba karakterišu intenzivne transformacije i da je stanje tranzicije jedina stalnost koja određuje naše postojanje. U ovom kontekstu događaj, označen kao osnovni element četvorodimenzionalnog prostora ujedno predstavlja i mogući okvir za prikazivanje i promišljanje aktuelnih pojava i problema jedne profesije. Proučavanje najznačajnije međunarodne i stručne manifestacije– Venecijanskog bijenala arhitekturei 15 pojedinačnih smotri potvrdilo je transformaciju savremenih arhitektonskih praksi u periodu od 1980. godine do danas. Proces promene manifestacije uočljiv je u okviru nekoliko ravni: proširivanja prostora dešavanja bijenala, dužine trajanja, ličnosti i delovanja kuratora, postavljenih tema, predloženih odgovora, proširivanja programa, broja učesnika, pozvanih arhitekata i nacionalnih selekcija, načina prikazivanja radova, ostvarenog doživljaja i postignutog dejstva manifestacije. Istraživanjem je

potvrđeno da je svaka dekada specifična na određen način. Prva manifestacija nazvana „Prisustvo prošlosti” na kojoj je kurator bio Paolo Portogezzi otvorila je dve teme koje će na različite načine biti interpretirane tokom svih narednih bijenala. Prva je pitanje razmatranja arhitekture u odnosu na vreme – sadašnje, prošlo ili buduće, kao i proučavanje načina prezentacije mišljenja i delovanja arhitekata. Period osamdesetih godina XX veka karakteriše istraživanje koncepta smotre kroz različite programe i prostore. Tokom poslednje decenije XX veka dogodile su se najveće transformacije. Nakon perioda istraživanja, pod uticajem umetničkog bijenala, uspostavljen je koncept manifestacije. Svaki kurator je na autentičan način doprineo formiranju karaktera pojedinačne smotre. U ovom kontekstu prelomni događaj manifestacije predstavlja šesto bijenale održano 1996. godine. Sa temom *Arhitekta kao seizmograf budućnosti* kurator Hans Holajn je uticao na uspostavljanje teme razmatranja pozicije i uloge arhitekta u procesu buduće prakse. Tokom prve decenije XXI veka svaki sledeći kurator jena svoj način koncipirao temu –predviđanje budućnosti arhitekture. U ovom periodu dogodilo se niz promena. Izlagačka mesta se proširuju i osim stvarnog fizičkog prostora Venecije, uvođenjem interneta, osvaja se i virtuelni prostor. Načini prezentacije se menjaju. Prikazivanje mišljenja o prostoru u formi prostorne instalacije zamenjuje izlaganje klasičnih projekata i realizacija kao ishoda delovanja arhitekata. Druga značajna transformacija manifestacije dogodila se 2010. godine kada je Kezuo Seđima, kao prva žena kurator, postavila temu „Ljudi se (su)sreću u arhitekturi”. Od tada počinje nova faza bijenala – aktuelna i danas. Nakon tema usmerenih ka budućnosti, u okviru naredna tri bijenala razmatrani su aktuelni problemi, najčešće socijalnog karaktera. Tema identiteta i funkcije profesije ponovo je otvorena. Vreme trajanja manifestacije je produženo, kao i vreme pripreme pojedinačnih događaja. Bijenale koncipirano kao događaj privremenog karaktera početkom osamdesetih godina, danas postaje institucija, odnosno prostor stalnog i otvorenog dijaloga o problemima struke. *Izveštaj sa fronta*, naslov 15. bijenala koji je postavio Aleksandar Aravena može se tumačiti kao poziv za svakog arhitektu da ponovo promisli svoje delovanje u kontekstu prostora i vremena u kome stvara.

Detaljnim proučavanjem specifičnog istraživačkog okvira kao što je Novi Sad u periodu od 1980. do danas potvrđeno je da se intenzivna promena arhitektonske profesije dogodila i u lokalnom kontekstu. Proučavanje transformacije sagledano je na dva načina– fenomenološkim posmatranjem pet karakterističnih perioda i empirijskim istraživanjem metodom ankete 145 arhitekata, starosti od 25 do 84 godine, koji su radili u Novom Sadu u periodu od 1960. do 2015. godine.

Istraživanjem društveno-istorijskog perioda Novog Sada od polovine XX veka do danas zaključeno je da ga odlikuje veoma nestabilan karakter. Grad je u ovom vremenskom razdoblju bio u sastavu pet država– Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Savezne Federativne Republike Jugoslavije, Savezne Republike Jugoslavije, Srbije i Crne Gore i danas Republike Srbije. Uporedo sa promenom naziva države menjali su se i broj stanovnika, površina grada i društveni sistem. Nakon dugogodišnjeg socijalizma i perioda tranzicije, neoliberalni kapitalizam karakteriše period nakon 2000. godine. Istraživanje je potvrdilo da će promena vlasništva nepokretnosti i konverzija prava svojine iz društvene u javnu ili privatnu bitno uticati na oblast arhitekture.

Posmatrano iz ugla osnovnih karakteristika arhitekata, a prema uporednoj analizi, zaključeno je da se promena dogodila u odnosu na broj, pol, zvanje i zanimanje stručnih lica. Upoređujući vreme početka osamdesetih sa današnjom situacijom može se uočiti da se broj arhitekata povećao više od tri puta. U posmatranom vremenskom razdoblju broj se kretao od 180 na samom početku do više od 600 u sadašnjem periodu. Paralelno sa povećanjem broja arhitekata vremenom raste i broj nezaposlenih kojih danas ima oko 150. Uprkos navedenim podacima i velikom broju arhitekata koji nemaju rešenu egzistenciju, činjenica da 120 studenata svake godine upisuje studije arhitekture u Novom Sadu govori da postoji stalno interesovanje za ovu stvaralačku profesiju. Svetske tendencije izražene feminizacije struke prisutne su i u Novom Sadu. Ukoliko se razmatra mesto studiranja i stepen završenih studija uočava se da se promenio i način obrazovanja arhitekata. Značajan događaj za oblast edukacije predstavlja osnivanje današnjeg Departmana za arhitekturu i urbanizam na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu 1996. godine. Nakon dominacije arhitekata koji su završili Arhitektonski fakultet u Beogradu, danas je u gradu više aktivnih arhitekata mlađe generacije koji su stekli diplomu u Novom Sadu. Na osnovu rezultata istraživanja zaključeno je da je trend nastavljanja osnovnih studija uvek postojao kod određenog broja arhitekata. Međutim, za razliku od starijih generacija koje su započele poslediplomske studije zbog velikog obima posla u praksi odustali od završavanja, mlađe kolege nastavljaju studije iz više razloga. Sa jedne strane u pitanju je nedostatak posla, a sa druge prilika da se učešćem u naučnim projektima i zapošljavanjem u oblasti obrazovanja reši problem egzistencije. U odnosu na ukupan broj anketiranih arhitekata 12% je steklo najviše zvanje. Osim doktora tehničkih nauka, dvoje arhitekata ima zvanje doktor umetnosti. Na osnovu proučavanja promene zanimanja arhitekata zastupljenih u posmatranom periodu, izvedeno je nekoliko zaključaka. Posmatrajući ukupan period uočava se da je 2002. godina prelomna. Naime, do

tada zanimanje arhitekta pripada grupi stručnjaka tehnike i tehnologije, tj. uže posmatrano celini građevinski inženjeri i srodni, a od 2002. godine arhitekta, zajedno sa urbanistima i saobraćajnim inženjerima čine zasebnu grupu. Tek 2011. arhitekta su posebna grupa zanimanja. Formalno gledano do 1991. godine arhitekta je inženjer, tokom devedesetih arhitekta je projektant, konzervator, pejzažist, realizator, konsultant, istraživač i tehnolog. Nakon 2002. je isključivo arhitekta-projektant ili arhitekta enterijera, a ostala zanimanja ne postoje, zaključeno je na osnovu analize dokumentacije Republičkog zavoda za statistiku.

Karakteristična pojava koja obeležava čitav period su migracije. Naime, usled teške opšte situacije, u nedostatku posla ili zbog potrebe da žive bolje, arhitekta tokom čitavog perioda odlaze iz grada. Međutim, određeni broj stručnjaka iz egzistencijalnih razloga istovremeno se doseljava u Novi Sad. Na osnovu ove činjenice može se zaključiti da je postojeći kontekst za određene osobe neprihvatljiv, dok je za druge jedini moguć i kao takav predstavlja izazov i podsticaj. Usled nedostatka posla u tradicionalnim oblastima i institucijama, veliki broj je upravo u periodu devedesetih godina započeo sopstvenu praksu koncipirajući kompletan okvir za delovanje. U ovom kontekstu, analiza promene poslova tokom profesionalnog rada ukazuje na nekoliko karakterističnih pojava. Veoma mali broj arhitekata je proveo profesionalnu karijeru u jednoj firmi. Većina je svoje radno mesto menjala nekoliko puta, i to ne samo poslodavca, već i oblast delovanja. Najčešće promene su se dešavale na relaciji javni – privatni sektor. Kao što trend zapošljavanja u javnom sektoru predstavlja put do sigurne egzistencije, uvek postoje i pojedinci koji imaju potrebu da rade samostalno. Zakonska regulativa je početkom devedesetih omogućila otvaranje privatnih biroa i veliki broj arhitekata je iskoristio ovu priliku. Dodatni motiv je bio taj što su mnoge, dotada vrlo uspešne projektantske društvene firme, nakon neuspele vlasničke transformacije zatvorene.

Istraživanje prakse na osnovu zastupljenosti osnovnih oblika delovanja potvrdilo je da polovina arhitekata Novog Sada tokom čitavog perioda deluje isključivo u oblasti stručno-praktičnog rada. Posmatrajući u kontekstu vremena pojavljuje se trend uključivanja i drugih oblasti, tako da se prvo dodaje obrazovanje, potom naučni, a na kraju i umetnički rad. Osim proširivanja polja, povećava se i broj osoba koje u svom radu kombinuju više oblasti delovanja. Ukoliko je razmatranje usmereno ka ispitivanju ostvarene kreativne povezanosti između osnovnih oblika rada, zaključeno je da je 60% ispitanika ostvarilo kreativnu povezanost na ovaj način.

Tokom procesa rada sredstva izražavanja predstavljaju važan činilac. Izbor i način upotrebe zavisi od opštih trendova, ali i ličnih opredeljenja i talenata arhitekata. Na osnovu istraživanja, zaključeno je da su najzastupljeniji oblici tekst i crtež pomoću računara. Crtež pomoću lenjira, kao i maketa polako nestaju iz upotrebe, dok je crtež slobodnom rukom uvek prisutan kod određenog broja arhitekata. Nakon 2000. godine fotografija kao način izražavanja postaje veoma zastupljena, a od 2010. i sredstva poput videa i prostorne instalacije ulaze u upotrebu prilikom delovanja arhitekata. Primenjena izražajna sredstva potvrđuju da su svetski trendovi prisutni i u lokalnom kontekstu.

Proučavanje aktivnosti koje čine praksu u određenim dekadama, kao i praćenje razvoja istih tokom posmatranog perioda predstavljalo je centralni deo rada. Rezultati istraživanja su potvrdili da arhitektonsko projektovanje, projektovanje enterijera, izvođenje i nadzor objekata jesu najzastupljeniji oblici delovanja arhitekata posmatrano za ceo period. Osim toga, sagledano u kontekstu vremena, zaključeno je da su uspostavljeni novi oblici rada nastali pod uticajem primene novih tehnologija ili egzistencijalnih i stvaralačkih potreba arhitekata. Dizajn kao polje i posebna linija rada razvija se u kontinuitetu, tako da je prvo prisutan grafički, a vremenom se razvija i web, scenski i modni. Izložbena delatnost se veoma promenila tokom vremena i nekadašnje organizovanje izložbe, danas predstavlja posebnu oblast koja se može nazvati dizajn događaja. Posmatrajući u celini, ishodi su u direktnoj vezi sa oblicima delovanja. Istraživanje je pokazalo da su najzastupljeniji: arhitektonski projekat, realizovano delo i projekat enterijera. Osim toga, na osnovu zastupljenih ishoda, može se zaključiti da se intenzivno razvija publicistička i istraživačka delatnost, kao i rad u oblasti obrazovanja u okviru institucija, ali i izvannjih.

Osim karakteristika praksi u odnosu na upotrebljena sredstva, oblike delovanja i ostvarene ishode, veoma važan deo rada predstavljalo je sagledavanje uticaja koji su odredili praksu. Na osnovu istraživanja, posmatrano za ceo period, zaključeno je da su samoinicijativne odluke više odredile praksu od prilagođavanja trenutnim okolnostima. Međutim, uočljivo je da se raspon između vrednosti smanjuje tokom vremena. Rezultati istraživanja su potvrdili da je društveno-politički sistem imao uticaja na veliki broj arhitekata. Ukupno 65% anketiranih lica smatra da je opšti kontekst odredio praksu. Osim toga, socijalni, kao i tehničko-tehnološki uticaji doprineli su promeni prakse velikog broja arhitekata. U procesu obrazovanja i rada veliki uticaj na razvoj pojedinaca imale su kolege iz neposrednog radnog okruženja, profesori, neposredni pretpostavljeni i saradnici.

Primena računarskih programa, kao i interneta uticala je na unapređenje postojećeg delovanja, ali i kao sredstvo za osvajanje novih praksi. Podaci da veliki broj arhitekata koristi internet za obrazovanje, kao i traženje nove prakse ilustruju stanje u sadašnjoj oblasti rada.

Poseban segment proučavanja odnosio se na istraživanje oblasti vrednovanja. Fenomenološkim posmatranjem utvrđeno je da ova oblast prati razvoj stručnog delovanja. Međutim, ustanovljeno je da postoji niz značajnih aktivnosti koje nisu vidljive, a ni vrednovane na određeni način. U ovom kontekstu istraživanje je pokazalo da je 80% anketiranih arhitekata javno prikazalo određene segmente svoga rada, a od ukupnog broja ovih arhitekata polovina je dobila određenu nagradu tokom profesionalne karijere. Rezultati su pokazali da su se načini prikazivanja rada menjali tokom vremena. Za kompletan period izložba je najznačajniji oblik, međutim, nakon 2000. godine, sa uvođenjem interneta, situacija se menja sve više u korist ove vrste komunikacije.

U okviru istraživanja posebna pažnja bila je usmerena ka analizi mišljenja arhitekata o određenim aspektima lične prakse, ali i potpunom stanju profesije danas. U ovom kontekstu rezultati su pokazali da većina arhitekata svoj proces rada određuje kao kreativan. Međutim, nakon 2000. godine raste broj osoba koje svoj proces na doživljavaju tako. Prilikom fenomenološkog proučavanja, na osnovu dostupnih izvora, ustanovljeno je da arhitekate nisu imale često priliku da lično vrednuju svoj rad u smislu da definišu i objasne njegovu vrednost. Istraživanje je pokazalo da je ovu priliku i sada iskoristilo samo 67 osoba. Većina arhitekata je navela arhitektonske realizacije kao važan segment svog rada. Delovanje u ostalim oblastima poput obrazovanja, organizacije događaja i društvenog aktivizma je naveo veoma mali broj arhitekata. U cilju uspostavljanja sistema vrednovanja veoma važno je bilo ustanoviti koliko su arhitekate upoznate sa delovanjem kolega. Rezultati istraživanja su potvrdili da veoma veliki broj, tj. 125 arhitekata samo fragmentarno poznaje rad onih drugih. Na osnovu mišljenja anketiranih lica izdvojeno je delovanje trojice arhitekata čiji se rad smatra značajnim za razvoj arhitektonske struke u gradu. To su Lazar Kuzmanov, Dušan Krstić i Milan Marić. Zajednička profesionalna karakteristika ovih ličnosti je da su, osim u oblasti projektovanja, značajne rezultate postigli i u polju obrazovanja i društvenog aktivizma i na taj način unapredili struku.

Posebna tema istraživanja podrazumevala je analizu mišljenja arhitekata o važnim događajima koji su predstavljali tačke promene. Rezultati pokazuju da su pod pojmom događaj navedene razne aktivnosti kao što su osnivanje institucija i udruženja, tj. arhitektonske realizacije,

izvedeni projekti iz oblasti urbanizma, konkursna rešenja, publicistika, manifestacije ili pojedinačni događaji, kao i pojedine akcije. Najznačajniji događaj, prema mišljenju većine arhitekata predstavlja osnivanje Departmana za arhitekturu i delovanje Ranka Radovića.

Jedan od ciljeva istraživanja bio je da se utvrdi mišljenje arhitekata o mogućim načinima unapređenja prakse, a potom i obrazovanja. Većina anketiranih lica smatra da lično usavršavanje predstavlja aktivnost koja najviše može doprineti unapređenju prakse. Ukoliko se analiziraju mišljenja prema generacijama zaključuje se da veliki broj mlađih kolega smatra da reforma rada obrazovnih institucija, međusobno povezivanje strukovnih organizacija, kao i saradnja na svim nivoima mogu doprineti unapređenju struke. Formiranje Komore arhitekata, kao nezavisne stručne organizacije, može uspostaviti bolju situaciju u praksi kao i jedinstveno strukovno razmatranje problema i primenu niza predloga mogućnostima unapređenja obrazovanja na svim nivoima, od osnovnog, preko srednjeg, do visokog.

Nakraju, na osnovu kompletnog istraživanja promene savremene arhitektonske prakse posmatrane na teorijskom planu i u okviru dva okvira – međunarodnom i lokalnom, otvara se niz novih tema. Najznačajnija je zalaganje za pomeranje fokusa istraživanja, prikazivanja i vrednovanja discipline na osnovu ishoda rada i proučavanja razvoja kreativnih aspekata procesa arhitektonskog delovanja i stvaranja. U ovom kontekstu proces istraživanja i mišljenja je izuzetno značajan. Za razliku od prethodnih određenja discipline kao umetnosti građenja, danas je izuzetno važno građenje autentičnog mišljenja. Koncipiran metodološki aparat, kao i neophodnost uspostavljanja raznih formata u kojima je danas moguće misliti o arhitekturi – kritički preispitati dosadašnje stavove i uticati na formiranje novih koji mogu doprineti uspostavljanju progresivnih promena u širem kontekstu predstavlja polazište za dalji rad. Uloga i značaj obrazovne institucije – posmatrane kao prostor promene, timskog rada različitih profesija, ali i ličnog usavršavanja u procesu samoizgrađivanja, danas su od presudne važnosti.

Arhitekta, kao profesionalac spreman na doživotno učenje, lični razvoj i stvaralaštvo usmereno ka zajednici može da bude i važan generator promena, potvrdilo je istraživanje.

7. LITERATURA

Primarni izvori:

1. Anketa

- 1.1. Anketa br.1 sa 16 arhitekata (detaljan prikaz u poglavlju br. 9)
- 1.2. Anketa br. 2 sa 145 arhitekata (detaljan prikaz u poglavlju br. 9)

2. Intervjui u periodu 2014-2016. (audio zapisi)

- 2.1. Dušan Prodanović
- 2.2. Miroslav Krstonošić
- 2.3. Rodoljub Radosavljević
- 2.4. Vaso Krčmar
- 2.5. Lazar Kuzmanov
- 2.6. Slobodan Danko Selinkić

Literatura:

1. **Adorno T.:***Estetička teorija*, Prevod: KasimProhić. Nolit, Beograd, 1979.
2. **Argan Đ.:***Arhitektura i kultura*, Logos, Split, 1989.
3. **Argan Đ.:***Projekat i sudbina, Ogledi o modernoj i postmodernojumetnosti I arhitekturi, industrijskom dizajnu, istorijumetnosti I umetničkojkritici*, priredio Jerko Denegri, Orio art, Beograd, 2011.
4. **Arhitektonskidijalozi, vol I – diskurs hrvatske teorije**, edicija 21/21/21, UPI2M Books, Studentski zbor Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013
5. **Arhitektonskidijalozi, vol II- diskurs hrvatske prakse**, edicija 21/21/21, UPI2M Books, Studentski zbor Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013
6. **Arhitektonski dijalozi, vol III – hrvatski dizajn**, edicija 21/21/21, UPI2M Books, Studentskizbor Arhitektonskog fakultetaSveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013
7. **Arnheim R.:***Vizuelno mišljenje*, Univerzitet umetnosti, Beograd, 1985.
8. **Bašlar G.:***Poetika prostora*, Beograd, Kultura, 1969.

9. **Bergson A.:***Stvaralačka evolucija* (1907). Prevod Filip Medić. SremskiKarlovc: Izdavačka knjižarnica ZoranaStojanovića, 1991.
10. **Bodrijar Ž.:***Simulakrumi i simulacija*. Prevod: Frida Filipović, Svetovi, Novi Sad, 1991.
11. **Bogdanović B.:***Tri ratne knjige*, Mediteran, Novi Sad, 2008.
12. **Bogdanović B.:***Gradoslovar*, Vuk Karadžić, Beograd, 1982.
13. **Bolčić S.:***Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd, 2003.
14. **Bolčić S.:***Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*, Institut za sociološka istraživanjaFilozofskogfakulteta u Beogradu, Beograd, 1994.
15. **Bule L.E.:***Arhitektura, Esej o umetnosti*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999..
16. **Cuff D.:***Architecture: The Story of Practice*, MIT Press, 1991.
17. **Čing F.:***Vizuelni rečnik arhitekture*, Građevinska knjiga, Beograd, 2006.
18. **Dinulović R.:***Arhitektura pozorišta XX veka*, Clio, Beograd, 2009.
19. **Diran:***Pregled predavanja*, Građevinska knjiga, Beograd, 1998.
20. **Dragičević-Šešić, M., Šentevska I.** (ur.):*Urbani spektakl, Clio i Yustat*, Beograd, 2000.
21. **Dragičević-Šešić M.,Stojanović B.:***Menadžment u umetnosti u turbulentnim okolnostima*, Clio, Beograd 2005.
22. **Dragičević-Šešić M.:***Kultura- menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd 2007.
23. **Dženks Č.:***Moderni pokreti u arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd, 1986.
24. **Dženks Č.:***Jezik postmoderne arhitekture*, Vuk Karadžić, Beograd, 1985.
25. **Đerđ D.:***Moć proporcija*, Stilos, Novi Sad, 2005.
26. **Eko U.:***Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, 1973.
27. **Eisenman P.:***The Formal Basis of Modern Architecture*. Baden: Lars Müller Publishers, 2006.
28. **Frempton K.:***Moderna arhitektura, kritička istorija*, Orion art, Beograd, 2004.
29. **Giedion S.:***Prostor, vreme, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 1969.
30. **Gossel P., Leuthauser G.:***Architecture in 20 th century*, volume I and II Taschen, 2005.

31. **Grosz E.:***Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2001.
32. **Habermas J.:** *Teorija i praksa*, (1963)prevod Dubravko Kolendić, Beograd, BIGZ, 1980.
33. **Habermas J.** (1981) *Modernost – jedannecelovitprojekat*. u: Perović M.R. (ur.)
Antologijateorijaarhitekture, Beograd: Građevinskaknjiga, 2009.
34. **Hays M.** (ur.): *Architecture Theory since 1968*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts / London, England, 1998.
35. **Hočevar M.:***Prostor igre*, JDP, Beograd, 2003.
36. **Horkhajmer M.:***Tradicionalna i kritička teorija*” (1937) u: Tradicionalna i kritička teorija (1968).
Prevod: Olga Kostrešević. Beograd: BIGZ, 1976.
37. **Jedike J.:***Oblik i prostor u arhitekturi: jedan obazriv pristup prošlosti*, Orion art, Beograd, 2009.
38. **Jevtić H.M.:** *Slojeviti putevi Ranka Radovića*,
39. **Jevtić H.M.:** Snaga graditeljstva,
40. **Jodidio P.:***Arhitecture Now*, Taschen, Koln, 2001.
41. **Jodidio P.:***Contemporary European Architects*, Vol. VI, BenediktTascen, Koln, 1999.
42. **Kadijević A.:***Arhitektura i duh vremena*, Građevinskaknjiga, Beograd, 2010.
43. **Kalen G.:***Gradski pejzaž*, Građevinska knjiga, Beograd, 1990.
44. **Kangrga M.:***Praksa, vrijeme, svijet: iskušavanje mišljenja revolucije*, Nolit, Beograd, 1984.
45. **Kloc H.:***Umetnost u XX veku: moderna – postmoderna – drugamoderna*. Prevod: Zlatko Krasni,
Svetovi, Novi Sad, 1995.
46. **Koolhaas R.:***Delirious New York, A Retroactive Manifesto for Manhattan*, Monacelli Press, 1997.
47. **Kostof S.:***Arhitekta – profesija kroz istoriju*, Beograd, 2007.
48. **Krauss R.:***Sculpture in the Expanded Field*, The Originality of the Avant-Garde and Other Modernist
Myths. The MIT Press, 1985.
49. **Kucina I.:***15/3*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2008.

50. **Le Korbizije:** *Ka pravoj arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999.
51. **Leach L.:** *Rethinking Architecture*, London i New York: Routledge, 1997.
52. **Leach N.:** *The Anaesthetics of Architecture*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1999.
53. **Liotar Ž.F.:** *Postmoderno stanje*, Prevod: Frida Filipović, Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad, 1988.
54. **Lojanica M.:** *Proces projektovanja*, sveske 1 i 2, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2007/2008. godina
55. **Loos A.:** *Izabrani eseji*, grupa Lavirint, Beograd, 2000.
56. **Ljubojević Č, Andrejević A.:** *Menadžment događaja*, Fakultet za uslužni biznis, Novi Sad, 2002.
57. **Marković M.:** *Sloboda i praksa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
58. **Martinović U.:** *Svet arhitekture*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1971.
59. **Merlo -Ponti .:** *Fenomenologija percepcije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
60. **Manojlović P.**(ur.): *Zavod za urbanizam Vojvodine*, JP Zavod za urbanizam Vojvodine Novi Sad, Novi Sad, 2014.
61. **Milenković B.:** *Uvod u arhitektonsku analizu I i II*, Građevinska knjiga, Beograd, 2009.
62. **Milenković S.:** *Arhitektura i čula*, Grafid, Banja Luka, 2012.
63. **Miler V, Vogel G.:** *Atlas arhitekture I – II*, Beograd, 2005.
64. **Milošević P.:** *Teorija arhitekture - predavanja*, Univerzitet u Nišu, Građevinsko-arhitektonski fakultet, Niš, 2001.
65. **Milošević B.:** *Umeće rada*, Prometej, Novi Sad, 2004.
66. **Milošević B, Kuljić R.:** *Sociologija rada za tehničko-tehnološke i organizaciono-ekonomske profesije*, Old Commerce, Novi Sad, 2000.
67. **Mirković M.:** *O arhitekturi – anamneza za budućnost*, Autor i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2004.
68. **Mitrović V.:** *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Muzej savremene umetnosti Vojvodine i Akademska

- knjiga, Novi Sad, 2012.
69. **Norberg-Schulz C.:***Egzistencija, prostor i arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 1999.
  70. **O.M.A., KOOLHAAS, R. and MAU, B.:***S, M, L, XL*, Monacelli Press, New York, 1995.
  71. **Pajović D.** (ur.): *Novi Sad–Slika grada*, JP „Urbanizam”, Novi Sad, 1996.
  72. **Pavić B.:***Vizuelna istraživanja 1994-2004.*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu Beograd, 2004.
  73. **Penezić V i Rogina K.:***Tko se boji vuka još u digitalnoj eri?*, V.B.Z, Zagreb, 2008.
  74. **Perović M.:***Srpska arhitektura XX veka – od istoricizma do drugog modernizma*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2003.
  75. **Perović M. i Krunić S.:** (ur) *Dobrović Nikola - Eseji, projekti, kritike*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1997.
  76. **Petrović G.:***Filozofija prakse*, Zagreb, Beograd, Naprijed, Nolit, 1986.
  77. **Pevsner N.:***Izvori moderne arhitekture i dizajna*, Jugoslavija, Beograd, 1972
  78. **Pušić Lj.:***Grad bez lica*, Mediteran publishing, Novi Sad, 2009.
  79. **Radović R.** (ur.): *Arhitektura i urbanizam*, vanredni broj, Tekstovi arhitekata, Beograd, 1984.
  80. **Radović R.***Smisao i vrednost eksperimenta i istraživanja u arhitekturi. Arhitekturaurbanizambr.60, Beograd, (1970) ,60,*
  81. **Radović R.:***Antologija kuća*, Građevinska knjiga, Beograd.
  82. **Radović R.:***Savremena aritektura - između stalnosti i promena ideja i oblika*, FTN Novi Sad i Stilos, Novi Sad, 1998.
  83. **Rahim A.** (ur.): *Contemporary Processes in Architecture*, Willey-Academy Editions, London 2000.
  84. **Rakočević M.:***Uvod u arhitektonsko projektovanje*, Akademia nova, Beograd, 2001.
  85. **Rajčetić Z, Mitrović V, Nedeljković U.:***UPIDIV 50 godina: Na ramenima velikana*, UPIDUV, Novi Sad, 2014.
  86. **Rogina K.:***Arhitektonski fokus Krešimira Rogine*, Kikagraf, Hrvatska, 2011.

87. **Rosi A.:***Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1998.
88. **Rodžers R.:***Arhitektura: modernistički pogled*, Kolograf, Beograd, prevod Dejan Vlaškalić, 1996, str. 22
89. **Stanojev I.:***Skulptura koja krade arhitekturu*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2010.
90. **Šekner R.:***Ka postmodernom prostoru*, FDU, Beograd, 1992.
91. **Šentevska I. (ur.):***Spektakl - grad – identitet*, Yustat, Beograd, 1997.
92. **Šulc N. K.:***Intencije u Arhitekturi*, iz. biblioteka Kulturaokoline, Zagreb, 2009.
93. **Šuvaković M.:***Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion art, Brograd, 2012.
94. **Hughes F.:** *The architect : reconstructing her practice / edited by.* - Cambridge, Mass. ; London : MIT Press, 1998.
95. **Tschumi B.:***Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004.
96. **Venturi R.:***Složenosti i protivrečnosti u arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd, 1987.
97. **Virlio P.:***Kritični prostor*, Gradac, Beograd, 2011.
98. **Vitruvius P. M.:***Deset knjiga o arhitekturi*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
99. **Wittkower R.:***Architectural Principles in the Age of Humanism*. New York, London: W. W.
100. **Zevi B.:***Kako gledati arhitekturu*, Klub mladih arhitekata Beograd, 1966.
101. **Zumtor P.:***Misliti arhitekturu*, AGM, Zagreb, 2003.

Naučni radovi – doktorske i magistarske teze

1. **Milinković M.:***Arhitektonskakritičkapraksa: teorijskimodeli*, doktorskadisertacija, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonskifakultet Beograd, 2012.
2. **Nedučin, D.:***Postsocijalistički grad – promena društvene i prostorne strukture Novog Sada u periodu tranzicije*, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2014, doktorska disertacija
3. **Polić D.:***Uloga graditeljskog nasleđa u savremenim prostornim transformacijama Novog Sada*, Beograd, 2016, doktorska disertacija
4. **Đilas M.:***Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji od 1945. do 1980. godine*, Novi Sad, 2015, doktorska disertacija

5. **Dadić Dinulović T.:***Fenomenologija spektakla: Scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, Beograd/Novi Sad, 2013, doktorska disertacija
6. **Zeković M.:** *Efemerna arhitektura u funkciji formiranja graničnog prostora umetnosti*, Novi Sad, 2015., doktorska disertacija
7. **Miškeljin I.:** *Pluralizam arhitektonskih identiteta na prelazu iz XX u XXI vek*, Novi Sad, 2014., doktorska disertacija
8. **Šilić M.:** *Genius loci – duh mesta I višemedijska slika prostora*, Novi Sad, 2011. magistarski rad
9. **Babić T.:** *Vile Novog Sada – kontekst i kontinuitet u XX i početkom XXI veka*, Novi Sad, 2010., magistarski rad

Konferencije i tribine

Dinulović R.: The ideological Funkcion of Arhitecture in the Society of Spectacle, De re Aedificatoria, Arhitecture&Ideology, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2012, str. 57, Ideološka funkcija arhitekture u društvu spektakla, *Međunarodna konferencija ARHITEKTURA I IDEOLOGIJA*, Beograd, 28-29. septembar 2012. godine.

Leboš S.: Po-imanje grada: Pledoaje za transdisciplinarno proučavanje urbaniteta Zagreba, *Etnološka tribina 32, Vol. 39, 2009*

Tekstovi objavljeni u stručnoj periodici

1. **Blagojević Lj.:** Metodske, konceptualne i sadržinske osnove reprezentacije prakse arhitektonsko-urbanističkog projektovanja i teorije, *Arhitektura i urbanizam*,br.24/25, Institut za arhitekturu i urbanizam, Beograd, 2009,
2. **Blagojević Lj.:** RankoRadović- profesor, urbanist, arhitekt i teoretičar arhitekture. *Matica časopis zadruštvena pitanja, nauku i kulturu*, Cetinje i Podgorica, br. 48, 2011.
3. **Blagojević Lj.:**Raskršća savremene arhitekture: Ranko Radović i diskurs postmodernizma, *Kultura*, br. 134, Beograd, 2012.
4. **Karolić R.:** Projekat i objekat u arhitekturi, *Izgradnja br. 50*, Beograd, 1996.
5. **Popović D.:**Prilog urbanističkom i arhitektonskom razvoju grada Novog Sada, Rad Vojvođanskog muzeja br. 12/13, Novi Sad, 1964.
6. **Miletić Abramović Lj.:** U kontinuitetu – 40 godina od osnivanja Salona arhitekture u Beogradu, katalog izložbe, Muzej primenjene umetnosti Beograd, 2014, str. 9
7. Inltervju IPPOLITO PESTELLINI LAPARELLI, *Arhitektura u pokretu*, ORIS, broj 89, 2014.

Tekstovi objavljeni u stručnom časopisu DaNS – primarni izvori

1. **Bakić S.:** Anketni Konkurs za idejno rešenje vitalnih saobraćajno-urbanističkih aspekata gradskog jezgra u Novom Sadu, *Dans br.3-4*, Novi Sad, 1982.
2. **Bede A.:** Zarad arhitekture-Solidarno zarad nas samih, *Dans br. 79*, Novi Sad, 2014.
3. **Grđinić N.:** Almaški kraj, *DaNS br. 78*, Novi Sad, 2014.
4. **Gubić M.:** Lokalne politike i urbana samouprava u Novom Sadu, *DaNS br. 80*, Novi Sad, 2014.
5. **Jovanović M.:** Kojim putem ide naš održivi izdanak, *DaNS br. 72*, Novi Sad, 2011.
6. **Jovanović S.:** Arhitektura Novog Sada druge polovine XX veka, *DaNS br. 32*, 2000.
7. **Jovanović S.:** Arhitektura Novog Sada druge polovine XX veka, *DaNS br.70*, Novi Sad, 2010.
8. **Jovanović S.:** Počeci okupljanja i organizovanja graditelja Novog Sada, *DaNS br. 70*, Novi Sad, 2010.
9. **Jovanović S.:** Arhitektura Novog Sada druge polovine XX veka, *DaNS br.70*, Novi Sad, 2010.
10. **Jovanović S:** Nagradama u prilog, *DaNS br 9-10*, Novi Sad, 1994.
11. **Jovanović S.:** Osnovan Gradski zavod za obnovu graditeljskog nasleđa, *DaNS br.5*, Novi Sad
12. **Jovanović S.:** Povodom nagrade „Oslobođenja“, *Dans br.1*, Novi Sad, 1982.
13. **Jovanović S.:** Nagrade i priznanja novosadskim arhitektama, *DaNS br. 68*, Novi Sad, 2009.
14. **Jovanović Vajs S.:** Stadion kulture, *DaNS br. 51*, Novi Sad, 2005.
15. **Konstantinović D.:** Nova generacija, *DaNS br.73/74*, Novi Sad, 2012.
16. **Kuzmanov L.:** Tri godine posle, *DaNS br.62*, Novi Sad, 2008.
17. **Krasojević M.:** Decodeine praksa, *DaNS br. 076*, Novi Sad, 2012.
18. **Krstonošić M.:** Pola veka arhitekture u Novom Sadu-sećanje arhitekta, *DaNS br. 9-10*, Novi Sad.
19. **Karavidić B.:** Udruženje građana Suburbium, *DaNS br. 44*, Novi Sad, 2003.
20. **Kara-Pešić Ž.:** Za celovitu sliku, ovdašnju i sadašnju, *Dans br.2*, Novi Sad, 1982.
21. **Martinković K.:** Arhitektura: Šta je to? Arhitekta: Ko je to?, *DaNS br.9-10*, Novi Sad, 1994.
22. **Milović Lj.:** Izložba Muzeja savremene umetnosti Vojvodine dve godine kasnije, *DaNS br. 76*, Novi Sad, 2010.

23. **Milosavljević M.:** Razvoj urbanističkog i regionalnog prostornog planiranja u Novom Sadu, *DaNS br. 1*, Novi Sad, 1982.
24. **Milosavljević M.:** Izmene generalnog urbanističkog plana Novog Sada, *DaNS br. 11*, Novi Sad, 1994.
25. **Milidragović M., Krstić D.:** Realizacije novosadskih arhitekata između dva broja *DaNS-A* (1989-1994), *DaNS br.9-10*, Novi Sad, 1994.
26. **Milidragović M.:** Uz realizacije novosadskih arhitekata u periodu 1989-1994., *DaNS br. 11*, 1994.
27. **Mirović S.:** Eterična arhitektura „održivo snoviđenje, *DaNS br. 71*, Novi Sad, 2011.
28. **Mitrović V.:** Kroz granje nebo -Novosadska arhitektura devedesetih, *DaNS br. 42*, 2003
29. **Mitrović V.:** Zemaljski dani teku, Arhitektura u Vojvodini prve decenije XXI veka, *DaNS br.70*, Novi Sad, 2010.
30. **Pajović D.:** Konceptija novog urbanističkog zakona, *DaNS br. 15*, Novi Sad
31. **Prodanović D.:** Nekoliko reči o *DaNS-u...i DaNS-u*, *DaNS br. 1*, Novi Sad 1982.
32. **Polić D.:** Gubljenje identiteta grada, Razgovor sa arhitektama Lazarom Kuzmanovim, Milanom Kovačevićem, Dubravkom Đukanović i Draganom Marinčićem, *DaNS br. 78*, Novi Sad, 2014.
33. **Radosavljević R.:** Dosadašnja iskustva u rekonstrukciji i obnovi Novog Sada, *DaNS br 27.*, Novi Sad 1999.
34. **Radosavljević R.:** Mišeluk- osnovni pravac prostornog širenja grada, *DaNS br. 3-4*, Novi Sad, 1982.
35. **Ristić S.:** Moderna na spidu, Intervju sa Tomom Mejnom, *DaNS br. 67*, Novi Sad, 2009.
36. **Vuković S.:** Poslediplomska nastava na Institutu za industrijsku gradnju FTN u Novom Sadu:
Industrijska gradnja, organizacija I tehnologija građenja I urbani sistemi, *DaNS 9-10.*, Novi Sada, 1994.
37. **Vuković S.:** Reč uredništva uz novi dvobroj, *DaNS br. 9*, Novi Sad, 1994.
38. **Vuković S.:** Časopis *DaNS* na prekretnici, *DaNS br 22*. Novi Sad, 1998.
39. **Zagoričnik T.:** Rehabilitacija zgrade „Stare streljane“ u Novom Sadu između projekta i realizacije,
DaNS br 78.
40. **Zorić S.:** Slike govore više od reči, *DaNS 58.*, Novi Sad, 2007.

Tekstovi objavljeni u dnevnim novinama

1. **Prodanović D.:** Povratak dostojanstvu znanja, *Dnevnik*, Novi Sad, 20. 1. 1999.
2. **Prodanović D.:** Narušeno uporište, *Dnevnik*, 23.9.1998;.
3. **Prodanović D.:** Plagijat na Trgu slobode, *Dnevnik*, Novi Sad, 7. 5. 1998.
4. **Prodanović D.:** Kvalitativni pomaci (1, 2), *Dnevnik*, Novi Sad, 23. 7. 1997.
5. **Prodanović D.:** Matica grada, *Dnevnik*, Novi Sad, 25. 11. 1992.
6. **Prodanović D.:** Tiha dugotrajna dejstva, *Dnevnik*, Novi Sad, 13. 3. 1996.
7. **Prodanović D.:** Rešetke – sistem ili kriza, *Dnevnik*, Novi Sad, 3. 3. 1993.
8. **Prodanović D.:** Identitet i kvalitet građene sredine, *Dnevnik*, Novi Sad 4. 2. 1996.
9. **Prodanović D.:** Građenje i postojanje, *Dnevnik*, Novi Sad, 13. 9. 2000.
10. **Prodanović D.:** Ulice vraćene ljudima, *Dnevnik*, Novi Sad, 22. 10. 1981.
11. **Prodanović D.:** Hram demokratije, *Dnevnik*, Novi Sad, 21. 12. 2000.
12. **Prodanović D.:** Promišljeni kreator, *Politika*, Beograd, 12. 10. 1996.

Katalozi izložbi:

1. **Milović L.:** *Iskustvo prostora: Pejzaž u fotografiji*, MSUV, Novi Sad, 2014.
2. **Miletić Abramović Lj.:** *Paralele i kontrasti - Srpska arhitektura 1980-2005*, katalog izložbe, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 2007.
3. **Dinulović R. i Brkić, A.:** (ur.) *Teatar, politika, grad*, YUSTAT, Beograd, 2007.
4. **David M i Dadić-Dinulović T.:** *Scenski prostori Radivoja Dinulovića*, Clio, Beograd, 2009.
5. **Stojčić Đ.:** (ur) *DaNS – posebno izdanje povodom Kongresa arhitekata Jugoslavije*, DaNS, Novi Sad, 1984.
6. **Penezić V, Rogina K i grupa autora.:** *Tko se boji vuka još u digitalnoj eri?*, Grafički zavod Hrvatske, 2008.

Internet izvori

1. Vidler A.: Arhitektura u proširenom polju, Artforum online časopis, 2004.
<https://artforum.com/inprint/issue=200404&id=6576>
2. Bede A.: A(u)kcija, Registar novosadskih prostora između ličnih interesa i javnih potreba, Čovek i prostor online časopis, 2012.
<http://www.covjekiprostor.net/hr/info/popis-clanaka/aukcija-novi-sad~10>
3. Venecijansko bijenale – arhiva manifestacije
<http://www.labiennale.org/en/architecture/history>
4. Arhiva časopisa Praxis I Korčulanske letnje škole
<http://www.praxis-arhiva.net/digitalni-arhiv-praxisa-i-korculanske-ljetne-skole>
5. Tufegdžić A, Konstantinović D.: Intervju sa Vinkom Penezićem i Krešimirom Roginom, časopis DaNS,
http://www.dans.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=197&Itemid=1.
6. Rogina K.: Intervju sa Bernardom Čumijem, Arhitektura I disjunkcija, a4a portal,
http://www.a4a.info/ArticleView.asp?article_id=665
7. Penezi. V.:Koolhaas, Koolhaas i... kolhasomanija, Matica Hrvatska, Vijenac 261
<http://www.matica.hr/vijenac/261/Koolhaas,%20Koolhaas%20i...%20kolhasomanija>
8. Ristić S.: Međunarodna izložba arhitekture –Zaviriti u budućnost, Vreme 621, 2002.
<http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=322633>
9. Ristić S.: Gradovi u gradu na vodi, Vreme 720, 2004.
<http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=394196>
10. Ristić S.: Intervju sa Aronom Betskim, Zgrade su ružne arhitektura nije, Politika, 10. 2008.
<http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni-dodatak/Zgrade-su-ruzne-arhitektura-nije.lt.html28.8.2014>
11. Ratković I.: Hedonistička asketska fuzija, Arhitekton, 9. 2012.
<http://www.arhitekton.net/2354/hedonisticko-asketska-fuzija-hedonist-ascetic-fusion>
12. Bijenale arhitekture u Veneciji 2014, prva informacija, DaNS info, 5.2013.
http://www.dans.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=445&Itemid=1
13. Projeka 14-14, Venecijansko bijenale arhitekture 2014., Portal Superprostor, 2.2014.
<http://www.superprostor.com/14-14-instalacija-venecijansko-bijenale-2014-srbija/10107>
14. Ristić S.: Istraživanje urbanih iskutava, Vreme 821, 9. 2006.
<http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=466340>

15. Platforma Mikser house
<http://house.mikser.rs/o-nama>
16. Blažević D.: Čorsokak arhitektonskog obrazovanja, Vizkultura, 9.2015.
http://vizkultura.hr/corsokak-arhitektonskog-obrazovanja_10.10.2015
17. Projekat Arhifeniks, Venecijansko bijenale arhitekture 2008., Društvo arhitekata Beograda
<http://www.dab.rs/projekti/item/32-arhifeniks-sposobnosti-arhitekture>
18. Konkurs za nastup na Venecijanskom bijenalu arhitekture 2010., Društvo arhitekata Beograda
<http://www.dab.rs/dab-konkursi/item/342-venecija-2010-arhitektonsko-bianale>
19. Udruženje građana EXPEDITIO
<http://www.expeditio.org>
20. Počinje 11. Bijenale arhitekture u Veneciji, Portal Seecult, 12. 2008
<http://www.seecult.org/node/29888>
21. JP "Urbanizam"
<http://www.nsurbanizam.rs/sites/default/files/1462-Preciscen%20tekst.pdf>
22. Inženjerska Komora Srbije
http://www.ingkomora.org.rs/zakoni/zakon_o_planiranju_i_izgradnji2014.pdf
23. Usvojena deklaracija o osnivanju Komore arhitekata Srbije, Udruženje arhitekata Srbije, 5. 2013.
<http://www.u-a-s.rs/vesti/item/51-usvojena-deklaracija-o-osnivanju-komore-arhitekata-srbije-kas.html>
24. Komora arhitekata Hrvatske
<http://www.arhitekti-hka.hr/hr/komora/o-komori>
25. Javna rasprava o Nacrtu Zakona o regulisanim profesijama, 1.2016.
<http://www.mpn.gov.rs/javna-rasprava-o-nacrtu-zakona-o-regulisanim-profesijama-i-priznavanju-profesionalnih-kvalifikacija>
26. Udruženje arhitekata Srbije, profesionalni kodeks
http://www.u-a-s.rs/images/Profesionalni_kodeks_UAS.pdf
27. Projekat "Ka Evropi bulevarom", Scen, 12.2010.
http://www.scen.uns.ac.rs/?page_id=2942

28. Projekat "Lica grada", Scen, 12. 2011
http://www.scen.uns.ac.rs/?page_id=2947
29. Efemerna arhitektura
<https://www.behance.net/ephemera>
30. Studentska grupa RESTART
http://www.teamrestart.com/projekti_02.php
31. Projekat "Žene u arhitekturi Novog Sada", predstavljen na Venecijanskom bijenalu arhitekture 2014.
<http://www.w-a-ns.com>
32. Projekat "Proces", Predstavljanje Republike Srbije na Praškom kvadrilenalu, Scen
http://www.scen.uns.ac.rs/wp-content/uploads/pq_katalog/Process_Catalogue_PQ2015_Serbia.pdf
33. Zlatna medalja za uspostavljanje dijaloga, Scen, 6. 2015.
<http://www.scen.uns.ac.rs/?p=11443>
34. Udruženje građana Suburbium
<http://www.suburbium.org>
35. Međunarodni projekat ScenTEH
<http://www.scentec.uns.ac.rs>
36. Projekat "Lokalne politike i urbana samouprava"
<http://detelinara.org>
37. Centar za zemljanu arhitekturu
<http://zemljanarhitektura.com>
38. Udruženje građana Scenatoria
<http://scenatoria.blogspot.rs>
39. Udruženje građana Horizont21
<http://www.horizont21.rs>
40. Zavod za zaštitu spomenika grada Novog Sada
<http://www.zzskgns.rs/elaborati-studije-projekti>
41. Kabinet 505
<http://www.kabinet505.rs>

42. Milan Marić, biografija, Srpska akademija nauka i umetnosti, 2009.

<http://www.sanu.ac.rs/Clanstvo/Biografije/MilanMaric.pdf>

43. Za povećanje vrednosti parcela - Novi Sad započeo primenu novih instrumenata upravljanja zemljištem, Ekapija, 7.2012.

<http://www.ekapija.com/website/sr/page/602571/Za-pove%C4%87anje-vrednosti-parcela-Novu-Sad-zapo%C4%8Deo-primenu-novih-instrumenata-upravljanja-zemlji>

Katalozi manifestacija:

1. Novosadski oktobarski salon
2. Sremskomitrovački salon
3. Tabakovićeve nagrade za arhitekturu
4. Dani i Salon arhitekture
5. Forma
6. Salon arhitekture u Beogradu, Muzej primenjene umetnosti Beograd

8. POPIS IZVORA ILUSTRACIJA, SPISAK TABELA I GRAFIKONA

Izvori ilustracija:

Slika 1: Učenici na terasi zgrade Bauhaus škole

Izvor: <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/564x/74/d3/e4/74d3e486c7fb1557e1e75ac933c93791.jpg>

Slika 2: Nastavnici Bauhaus škole (Walter Gropius, Lionel Fajninger, Georg Muha, Paul Kle, Oskar Šlemer, Vasilij Kandinski...)

Izvor: http://www.etsm.org.tr/etsm/k_images/CIZ1-1919-1c_web_bauhausteachers.jpg

Slika 3: Ranko Radović sa studentima arhitekture u okviru studentskog kampusa. Početak rada današnjeg Departmana za arhitekturu i urbanizam u Novom Sadu, 1996. godine

Izvor: Časopis DaNS br. 24, str 5.

Slika 4: Novi koncept rada – Coworing, *Nova iskra*, Beograd

Izvor: <http://www.superprostor.com/wp-content/uploads/2012/12/Nova-Iskra-10.jpg>

Slika 5: Novi koncept rada – Coworing, *Pionirska*, Novi Sad

Izvor: http://www.designed.rs/living/radni_prostori/pionirska

Slika 6: Frenk Lojd Rajt

Izvor: http://design.designmuseum.org/_entry/4917?querystyle=design_image_popup.html

Slika 7: Le Korbizje

Izvor: <http://s3files.core77.com/blog/images/Portrait-LeCorbusier-1960-65.JPG>

Slika 8: Valter Gropius

Izvor: <http://www.ltmrecordings.com/images/waltergropius.jpg>

Slika 9: Mis Van de Roe

Izvor: <http://www.soane.co.uk/journal/wp-content/uploads/2016/03/mies-van-der-rohe-copyright.png>

Slika 10: Grupa Arhigram u radnom prostoru

Izvor: <http://architecturewithoutarchitecture.blogspot.rs/>

Slika 11: Grupa Haus-Rucker Co, Environment Transfer, 1968. pripadnici eksperimentalne arhitekture

Izvor: <http://www.vintag.es/2012/10/very-odd-and-funny-b-photos-that-cannot.html>

Slika 12: Muzej Gugenheim u Bilbaou, arhitekta Frenk Geri , 1991.

Izvor: http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781134470440_sample_535112.pdf

Slika 13: Model-cad crtež, izveden objekat

Izvor: http://www.lihskdill.com/uploads/5/6/5/6/56569045/8324642_orig.jpg

Slika 14: Arhitekta Rem Kolhas

Izvor: <http://oma.eu/partners/rem-koolhaas>

Slika 15: Zaha Hadid

Izvor: <http://www.alesi.com/en/products/designers/zaha-hadid>

Slika 16: Peter Zumthor

Izvor: <http://www.architravel.com/architravel/architects/peter-zumthor>

Slika 17: Timovi arhitekata koji danas deluju u Beogradu: Petokraka

Izvor: <http://novaiskra.com/sr/designers/petokraka>

Slika 18: Proces

Izvor: <http://www.proces.rs/kontakt.html>

Slika 19: STEALTH.ultd

Izvor: <http://praksa.hr/wp-content/uploads/2012/04/stealth.jpg>

Slika 20: Paviljoni Jugoslavije kao mesta prikazivanja produkcije u okviru Svetskih izložbi –Pariz 1900.
paviljon Kraljevine SHS;

Izvor: <https://www.flickr.com/groups/1056362@N20/pool/26169460@N04/>

Slika 21: Expo, Barselona, 1929, arhitekta Dragiša Brašovan

Izvor: <http://architectureofdoom.tumblr.com/post/41805571473/pavilion-of-the-kingdom-of-serbs-croats>

Slika 22: Expo Šangaj, 2010.

Izvor: <http://www.juventudrebelde.cu/archivo/multimedia/?tag=Shanghai&action=Buscar>

Slika 23: Institucija Moma u Njujorku

Izvor: <http://www.nederlandsdesign.com/designcollectie-moma-new-york>

Slika 24: Arhitektonski centar Beč

Izvor: http://www.wein-plus.eu/de/Vom+Keller+zum+Kult%2BEine+Wiener+Ausstellung+feiert+die+neue+%C3%B6sterreichische+Wein-Architektur.ih_4.0.2.0.727.html

Slika 25: Muzej moderne umetnosti Ljubljana, Slovenija

Izvor: <http://www.mao.si/Dogodek/Vpis-v-Malo-solo-arhitekture-2015-16.aspx>

Slika 26: Prostori bijenala: Đardini park

Izvor: <http://www.arh.bg.ac.rs/2016/05/27/sedam-kljucnih-tema-bijenala-arhitekture-2016-u-veneciji/venice-architecture-biennale-2016/?pismo=lat>

Slika 27: Centralni paviljon

Izvor: <https://nationalgalleryofjamaica.wordpress.com/2014/11/>

Slika 28: Rad Ivana Grubanov „Ujedinjene mrtve nacije” 56. Bijenale umetnosti, 2015. (tema: Sve budućnosti sveta)

Izvor: <http://www.supervizuelna.com/lidija-merenik-i-ivan-grubanov-56-bijenale-u-veneciji>

Slika 29: Nacionalni paviljoni Finske, projektant Alvar Alto

Izvor: <http://www.archdaily.com/269532/venice-biennale-2012-new-forms-in-wood-finland-alvar-aalto-pavilion>

Slika 30: Nacionalni paviljon Finske

Izvor: <http://www.archdaily.com/269532/venice-biennale-2012-new-forms-in-wood-finland-alvar-aalto-pavilion>

Slika 31: Nacionalni paviljon Venecuele, Carlo Scarpa

Izvor: https://www.pinterest.com/pin/175499716701565840/?from_navigate=true

Slika 32: Jugoslovenski paviljon

Izvor: <http://www.arh.bg.ac.rs/tag/drustvo-arhitekata-beograda>

Slika 33: Prostorna instalacija izvedena na ulaznom portalu Jugoslovenskog paviljona povodom učešća Državne zajednice Srbije i Crne Gore 2004. godine.

Izvor: http://www.ulupuds.org.rs/WebGalerija_Portreti_arhitekata_2010_2.htm

Slika 34: Prostorna instalacija izvedena na ulaznom portalu Jugoslovenskog paviljona povodom učešća Državne zajednice Srbije i Crne Gore 2004. godine.

Izvor: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=394196>

Slika 35: *Strada Novissima* – simbol postmodernog pokreta, Prvo bijenale arhitekture, 1980.

Izvor: <http://sdref.blogspot.rs/2012/08/strada-novissima.html>

Slika 36: Instalacija „Ko se boji vuka još u digitalnoj eri?”, Hrvatski paviljon, kustosi: arhitekta Vinko Penezić i Krešimir Rogina

Izvor: <http://www.msu.hr/en/13352>

Slika 37: Instalacija „Ko se boji vuka još u digitalnoj eri?”, Hrvatski paviljon,

Izvor: http://www.dnevnikulturni.info/vijesti/likovnost/1351/penezic_&_rogina_na_bijenalu_arhitekture_u_veneciji/

Slika 38: Instalacija „Arhifeniks”, Holandski paviljon, kustosi Saskia van Stein i arhitektonski tim STEALTH.ultd

Izvor: <http://www.facultiesforarchitecture.org/program.php>

Slika 39: Instalacija „Arhifeniks”, Holandski paviljon

Izvor: <http://www.arts.lboro.ac.uk/images/uploads/1322.jpg>

Slika 40: Klackalište, Grupa Škart, Paviljon Srbije na Venecijanskom bijenalu

Izvor: http://www.designed.rs/news/predavanje_grupe_skart_u_okviru_nelt_educativnog_programa_u_galeriji_g12_hub

Slika 41: Instalacija ispred Muzeja savremene umetnosti u Novom Sadu u okviru projekta „Prikazivanje arhitekture 1”, Novi Sad, 2011.

Izvor: Dokumentacija Muzeja savremene umetnosti, Novi Sad

Slika 42: Aleksandar Aravena

Izvor: <https://www.theguardian.com/cities/2014/feb/06/alejandro-aravena-architect-dreamer-equaliser>

Slika 43: Poljoprivredni fakultet, arhitekta Sibin Đorđević (1964)

Izvor: Maja Momirov

Slika 44: Filozofski fakultet, Aleksandar Stjepanović, konkursno rešenje(1971.)

Izvor: Maja Momirov

Slika 45: Projekat rekonstrukcije starog centra grada, Oktobarska nagrada grada Novog Sada 1968, arhitekta Miloš Savić, Dragan Ivković, Milan Zličić; crtež Dragan Ivković

Izvor: Dokumentacija JP “Urbanizam”

Slika 46: Sportski i poslovni centar Vojvodina

Izvor: Dokumentacija Muzeja Savremene umetnosti Vojvodine

Slika 47: Srpsko narodno pozorište

Izvor: <http://srbijatop10.com/srpsko-narodno-pozoriste>

Slika 48: Most slobode

Izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Most_Slobode.JPG

Slika 49: Hotel Novi Sad, arhitekta Dušan Krstić

Izvor: <http://mapio.net/o/5841805>

Slika 50: Liman 1 Stambeni objekti, arhitekta Dušan Krstić

Izvor: http://gioranoangelo.blogspot.rs/2013_10_01_archive.html

Slika 51: Hotel Park, arhitekta M. Krstonošić

Izvor: <http://www.hotelparkns.com/en/hotel/about-hotel>

Slika 52: Apart hotel, Bulevar cara Lazara

Izvor: Dokumentacija Muzeja Savremene umetnosti Vojvodine

Slika 53: Prirodnjački muzej u Radničkoj ulici

Izvor: <http://www.gradnja.rs/tag/novi-sad>

Slika 54: Zgrada NIS-a, Bulevar Oslobođenja

Izvor: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1481291>

Slika 55: Studentski kampus, nadogradnja zgrade Fakulteta tehničkih nauka, Ranko radović, Ksenija Hiel

Izvor: Maja Momirov

Slika 56: Stambeni objekat, Radnička ulica, Leonid Nešić,

Izvor: <http://www.msuv.org/program/arhitektura-eng.php>

Slika 57: Dogradnja zgrade Matice Srpske

Izvor: <http://www.msuv.org/program/arhitektura-eng.php>

Slika 58: Rad studentskih grupa: PROJEKAT 60 metara tanzicije, Modelart, RESTART, projekat ZID

Izvor: Dokumentacija Departmana za arhitekturu I urbanizam

Slika 59: Modelart

Izvor: <http://retaildesignblog.net/2011/07/05/origami-forum-by-modelart-studio/>

Slika 60: Tim Restart

Izvor: <http://www.teamrestart.com/>

Slika 61: Poslovni objekat LEVI 9, biro M+

Izvor: <http://www.msuv.org/program/arhitektura-eng.php>

Slika 62: Poslovni objekat METALS BANKA, Milenija i Darko Marušić

Izvor: <http://www.msuv.org/program/arhitektura-eng.php>

Slika 63: Agrohema, Industrijska zona duž kanala Dunav-Tisa –Dunav,

Izvor: Igor Vukičević

Slika 64: Vojni magacin u podgrađu Petrovaradinske tvrđave

Izvor: Monika Mađar

Slika 65: Centralna zgrada univerziteta, Tim Depatmana za arhitekturu

Izvor: <http://www.msuv.org/program/arhitektura.php>

Slika 66: Istorijski arhiv grada

Izvor: <http://www.gradnja.rs/tag/novi-sad>

Slika 67: Stambeni objekat Lazar Kuzmanov I Miljan Cvijetić,

Izvor: <http://www.msuv.org/program/arhitektura.php>

Slika 68: Studentska radionica – izložba prostornih instalacija „Ka Evropi bulevarom?“

Izvor: http://www.scen.uns.ac.rs/?page_id=2942

Slika 69: Projekat „Adolf“, Efemerna arhitektura

Izvor: <https://www.behance.net/ephemera>

Slika 70: Projekat „Proces“ Praško kvadrijenale 2015. godine

Izvor: <https://www.facebook.com/pqserbia/photos>

Slika 71: Izložba „Ideologije ideali“

Izvor: Dokumentacija Muzeja savremene umetnosti u Novom Sadu

Slika 72: Izložba Prikazivanje arhitekture 1

Izvor: Dokumentacija Muzeja savremene umetnosti u Novom Sadu

Slika 73: Manifestacija Salon arhitekture, 2010., povodom jubilee 50 godine postojanja, Manuel park

Izvor: <http://www.dans.org.rs>

Slika 74: Izložba “A(u)kcija – registar novosadskih prostora između ličnih interesa i javnih potreba”

Izvor: <https://www.greendesign.rs/vesti/432/Nagrade-Ranko-Radovic-2011>

Slika 75: Konferencija „Stambeno pitanje“

<http://detelinara.org/category/javna-predavanja>

Slika 76: Radionica Gradovanje u prostoru Društva arhitekata Novog Sada

Izvor: Dokumentacija udruženja Barabarka

Slika 77: Radionica u Centru za zemljanu arhitekturu

Izvor: <https://barabarka.wordpress.com/>

Slika 78: Radionice u organizaciji Centra za zemljanu arhitekturu na rekonstrukciji kuće u Mošorinu

Izvor: <http://zemljanarhitektura.com/?p=2708&lang=sr>

Slika 79: Radionice u organizaciji Centra za zemljanu arhitekturu na rekonstrukciji kuće u Mošorinu

Izvor: <http://www.kucacuvarkuca.com/?p=8854>

Slika 80: Radionice u organizaciji Centra za zemljanu arhitekturu na rekonstrukciji kuće u Mošorinu

Izvor: <http://zemljanarhitektura.com/?p=3719&lang=en>

Slika 81: Barutana Josif, Stručna šetnja u okviru 19. Salona arhitekture

Izvor: Igor Vukičević

Slika 82: Performans Savremena umetnost, Mp-art

Izvor: Dokumentacija Scentatoria

Spisak tabela i grafikona:

Tabela br.1 Prikaz promene zanimanja arhitekta prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije

Tabela br.2 Prikaz promene broja nezaposlenih arhitekata prema podacima Službe za zapošljavanje grada Novog Sada

Tabela br. 3 Prikaz uzorka – osnovni demografski podaci o arhitektama i njihovim praksama

Tabela br. 4 Prikaz prosečne dužinearhitektonske prakse

Tabela br. 5 Prikaz ukupnog broja aktivnih arhitekata u odnosu na vremenski period

Tabela br. 6 Prikaz prosečne starosti arhitekata

Tabela br. 7 Prikaz polne strukture arhitekata prema periodima delovanja

Tabela br. 8 Prikaz obrazovanja arhitekata prema mestu završenog fakulteta

Tabela br. 9 Prikaz obrazovanja arhitekata prema završenom stepenu studija

Tabela br. 10 Prikaz promene arhitektonske prakse posmatrano u odnosu na mesto boravka

Tabela br. 11 Prikaz arhitektonske prakse na osnovu zastupljenosti osnovnih oblasti delovanja

Tabela br. 12 Prikaz promene prakse u odnosu na kombinovanje osnovnih oblasti delovanja

Tabela br. 13 Prikaz ostvarene kreativne povezanosti između oblika delovanja navedenih u tabeli br. 10

Tabela br. 14 Prikaz promene korišćenja izražajnih sredstava

Tabela br. 15 Prikaz oblika delovanja arhitekata prema broju odgovora

Tabela br. 16 Prikaz mogućih ishoda delovanja arhitekata prema broju odgovora

- Tabela br. 17** Prikaz kreativnosti procesa arhitektonske prakse
- Tabela br. 18** Prikaz stepena kreativnosti procesa prakse
- Tabela br. 19** Prikaz promena koje su odredile praksu
- Tabela br. 20** Prikaz uticaja društveno-političkog konteksta na razvoj prakse
- Tabela br. 21** Prikaz dejstva uticaja društveno-političkog konteksta na razvoj prakse
- Tabela br. 22** Uticaj socijalnog konteksta na proces obrazovanja
- Tabela br. 23** Uticaj socijalnog konteksta na razvoj prakse
- Tabela br. 24** Prikaz korišćenja računarskih programa u procesu prakse
- Tabela br. 25** Prikaz uticaja korišćenja računarskih programa na razvoj prakse
- Tabela br. 26** Prikaz jačine dejstva korišćenja računarskih programa na razvoj prakse
- Tabela br. 27** Prikaz korišćenja interneta u procesu prakse
- Tabela br. 28** Prikaz načina korišćenja internet u procesu prakse
- Tabela br. 29** Prikaz jačine uticaja korišćenja interneta u procesu prakse
- Tabela br. 30** Prikaz o javnom prikazivanju profesionalnog rada
- Tabela br. 31** Prikaz oblika javnog prikazivanja profesionalnog rada
- Tabela br. 32** Prikaz upoznatosti sa delovanjem arhitekata koji su radili u Novom Sadu u izabranom periodu
- Tabela br. 33** Prikaz aktivnosti koje mogu unaprediti arhitektonsku struku u Srbiji
- Grafikon 1.** Prikaz upotrebe sredstava izražavanja u procesu prakse
- Grafikon 2.** Prikaz svih oblika delovanja koji čine arhitektonsku praksu
- Grafikon 3.** Prikaz mogućih ishoda delovanja arhitekata

9.DODATNI PRILOZI

Anketa br 1.

Poštovane kolegice i kolege,

Obraćam vam se povodom istraživanja koje realizujem u sklopu moje doktorske teze:

“Kreativni procesi i mogući ishodi savremenih arhitektonskih praksi; Studija slučaja – Novi Sad 1980-2010”.

Vaše mišljenje može pružiti značajan doprinos istraživanju i zato vas molim da ukratko odgovorite na četiri otvorena pitanja:

- Koja je vaša lična definicija arhitekture? (Šta je za vas arhitektura tj. kako je definišete?)
- Šta čini vašu arhitektonsku praksu, odnosno na koje načine se bavite arhitekturom? (*molim vas da navedete sve oblike, jer je akcenat istraživanja upravo na praksama koje ne podrazumevaju samo klasično projektovanje i građenje*)
- Koja sredstva izražavanja koristite u svojoj arhitektonskoj praksi?
- Molim vas da navedete, hronološkim redom, najznačajnije događaje koji su odredili i usmerili vašu praksu?

Odgovore na pitanja možete poslati mejlom na adresu tanja.b.babic@gmail.com, a ukoliko vam više odgovara, spremna sam da dođem kod vas u dogovoreno vreme i snimim diktafonom razgovor.

Unapred vam hvala na pomoći.

Tatjana Babić

Spisak arhitekata koji su popunili anketu u periodu februar-april 2014.

Mirko Krstonošić, Nađa Kurtović- Folić, Predrag Šiđanin, Radivoje Dinulović, Ljiljana Vukajlov, Ksenija Hiel, Darko Reba, Slavica Mirović, Milena Krklješ, Ljubica Milović, Ilija Jeftić, Sonja Bajić, Renata Balzam, Ivana Marcijuš, Milan Šijakov i Marko Jovanović.

Anketa br.2

UPITNIK za istraživanje u okviru doktorske teze:

**“Kreativni procesi i mogući ishodi savremene arhitektonske prakse;
Studija slučaja – Novi Sad 1980-2010”**

1. Ime i prezime.....
2. Pol   1) Muški   2) Ženski
3. Starost .....
4. Navedite fakultet koji ste završili, gde i koje godine:
  - a) Arhitektonski fakultet u Beogradu   godine.....
  - b) Arhitektonski fakultet u Sarajevu   godine.....
  - c) Arhitektonski fakultet u Zagrebu   godine.....
  - d) Arhitektonski fakultet u Ljubljani   godine.....
  - e) Fakultet Tehničkih nauka u Novom Sadu   godine.....
  - f) Ostalo navedite.....   godine.....
5. Prema obrazovanju ste:
  - a) Diplomirani arhitekta
  - b) Diplomirani inženjer arhitekture
  - c) Master inženjer arhitekture
  - d) Specijalista inženjer arhitekture
  - e) Magistar arhitekture
  - f) Doktor tehničkih nauka u oblasti arhitekture
  - g) Doktor umetnosti
6. Koliko godina se profesionalno bavite arhitekturom.....

7. Označite (stavite zvezdicu u polje) kako se odvijala vaša praksa u odnosu na mesto boravka:

	Do 1979.	1980-1989.	1990-1999.	2000-2009.	Posle 2010.
Živim i radim u Novom Sadu					
Živim izvan Novog Sada, ali se moja praksa odvija u Novom Sadu					
Ostalo					

8. Navedite vremenske periode (od - do) u kojima ste **radili u Novom Sadu kao arhitekta**, naziv firme (institucije, organizacije) i poziciju.

Vremenski period	Naziv firme, institucije	Pozicija
	Freelance arhitekta	
	Slobodni umetnik	

9. Označite kojim oblicima profesionalnog rada ste se bavili?

Možete navesti više oblika u okviru jednog perioda.

Oblik delovanja	Do 1979.	1980-1989.	1990-1999.	2000-2009.	Posle 2010.
Stručno-praktičan rad					
Naučni rad					
Obrazovni rad					
Umetnički rad					

10. Da li ste ostvarili kreativnu povezanost između oblika delovanja navedenih u pitanju 9.

- Da
- Ne

11. Ukoliko jeste, u čemu se ogledala kreativna povezanost?

.....

12. Označite **sredstva izražavanja** koja koristite u procesu prakse

	Do 1979.	1980-1989.	1990-1999.	2000-2009.	Posle 2010.
Crtež slobodnom rukom					
Crtež pomoću lenjira					
Crtež pomoću računara					
Maketa					
3d model - animacija					
Tekst					
Fotografija					
Video					
Film					
Prostorna instalacija					
Ostalo navedite					

13. Označite **sve oblike delovanja** koji čine Vašu profesionalnu praksu?

	Do 1979.	1980- 1989.	1990- 1999.	2000- 2009.	Posle 2010.
Prostorno i urbanističko planiranje					
Arhitektonsko projektovanje					
Projektovanje enterijera					
Izvođenje (enterijera, objekata, kompleksa)					
Nadzor nad izgradnjom objekata					
Upravljanje investicijama					
Rad u organima uprave-inspekcija					
Rad u organima uprave/agencijama- stručni poslovi					
Zaštita graditeljskog nasleđa					
Obrazovni rad u okviru institucije					
Obrazovni rad izvan institucija					
Pisanje stručnih radova					
Pisanje naučnih radova					
Uređivanje publikacija					
Uređivanje tv programa					
Uređivanje arhitektonskog sajta					
Uređivanje ličnog bloga					
Grafički dizajn					
Web dizajn					
Scenski dizajn					
Modni dizajn					
Vizuelizacija prostora					

Organizacija događaja					
Kustoski rad					
Umetnički rad					
Istraživački rad					
Učešće u konkursima					
Učešće u vrednovanju rada kolega					
Učešće u radu stručnih udruženja					
Rukovođenje institucijom, firmom, udruženjem					
Aktivizam					
Ostalo navedite					

14. Označite sve **ishode** Vaše prakse. (Podrazumeva se da ste autor dela tj. odgovorna osoba za proces i rezultat rada)

	Do 1979.	1980-1989.	1990-1999.	2000-2009.	Posle 2010.
Naučni rad – doktorat, magistarski					
Rad u okviru naučnog projekta					
Prostorno planska urbanistička dokumentacija					
Arhitektonski projekat					
Projekat enterijera					
Studija/Istraživački projekat					
Realizovano delo (izvedeno urbanističko, arhitektonsko rešenje, enterijer)					
Dizajnersko rešenje					
3D model, maketa					
Umetničko delo					

(crtež, slika, grafika, instalacija, predstava, film, performans, fotografija, scenografija...)					
Predavanje					
Studijski program					
Program nastavnog predmeta					
Publikacija (knjiga, monografija, udžbenik)					
Događaj (izložba, konferencija...)					
Novoformirana institucija, centar, udruženje					
Ostalo navedite					

15. Da li je proces Vaše arhitektonske prakse kreativan?

- Da
- Ne

16. Ukoliko jeste odredite u kojoj meri: 1- minimalno, 5- maksimalno

1.....2.....3.....4.....5

17. Ukoliko jeste, u čemu se ogleda kreativnost vašeg procesa arhitektonske prakse?

.....

18. Na ponuđenoj skali procenite u kojoj meri su promene u Vašoj arhitektonskoj praksi bile posledica samoinicijativnih odluka, a u kojoj meri posledica prilagođavanja trenutnim okolnostima. (1- minimalno, 5- maksimalno)

Period do 1979. Samoinicijativno 1.....2.....3.....4.....5

Prilagođavanje okolnostima 1.....2.....3.....4.....5

Period 1980-1989. Samoinicijativno 1.....2.....3.....4.....5

Prilagođavanje okolnostima 1.....2.....3.....4.....5

Period 1990-1999. Samoinicijativno 1.....2.....3.....4.....5
Prilagođavanje okolnostima 1.....2.....3.....4.....5

Period 2000-2009. Samoinicijativno 1.....2.....3.....4.....5
Prilagođavanje okolnostima 1.....2.....3.....4.....5

Period posle 2000. Samoinicijativno 1.....2.....3.....4.....5
Prilagođavanje okolnostima 1.....2.....3.....4.....5

19. Da li je **društveno-politički sistem** uticao na razvoj Vaše prakse u navedenim periodima.

	da	ne
Period do 1980		
Period 1980-1989.		
Period 1990-1999.		
Period 2000-2009.		
Period posle 2010.		

20. Ukoliko jeste, odredite u kojoj meri

Period do 1980 1.....2.....3.....4.....5

Period 1980-1989. 1.....2.....3.....4.....5

Period 1990-1999. 1.....2.....3.....4.....5

Period 2000-2009. 1.....2.....3.....4.....5

Period posle 2010. 1.....2.....3.....4.....5

21. Da li je određena osoba u **procesu obrazovanja** uticala na razvoj Vaše prakse?

- Da
- Ne

22. Ukoliko jeste navedite ime osobe i njenu poziciju (mentor, profesor, kolega...)

.....

23. Da li je određena osoba u **procesu profesionalnog rada** uticala na razvoj vaše prakse?

- Da
- Ne

24. Ukoliko jeste navedite ime osobe.....

25. Da li koristite **računarske programe** tokom prakse?

- Da
- Ne

26. Ukoliko koristite, navedite od koje godine .....

27. Da li je korišćenje **računarskih programa** uticalo na razvoj Vaše prakse?

- Da
- Ne

28. Ukoliko jeste, odredite u kojoj meri je **korišćenje računarskih programa** uticalo na razvoj Vaše prakse?

1.....2.....3.....4.....5

29. Da li koristite **internet** u procesu prakse?

- Da
- Ne

30. Ukoliko da, označite na koji način je **korišćenje interneta** uticalo na razvoj Vaše prakse?

- Za informisanje
- Za unapređenje prakse
- Za pronalaženje nove prakse
- Za obrazovanje
- Za komunikaciju
- Ostalo navedite.....

31. Ukoliko da, odredite u kojoj meri je **korišćenje interneta** uticalo na razvoj Vaše prakse?

1.....2.....3.....4.....5

32. Da li ste javno prikazivali Vaš profesionalni rad?

- Da
- Ne

33. Ukoliko jeste, označite u kom obliku.

	Do 1979.	1980-1989.	1990-1999.	2000-2009.	Posle 2010.
Izložba					
Stručni skup					
Naučna konferencija					
Predavanje					
Publikacija					
Web mediji					
Televizija					
Ostalo navedite					

34. Navedite najznačajnije **nagrade i priznanja** koja ste dobili za Vaš profesionalni rad.

Naziv nagrade ili priznanja	Nagrađen rad	Vreme i mesto prikaza

35. Navedite Vaše **najznačajnije realizovane aktivnosti** koje po Vašem mišljenju predstavljaju **doprinos** arhitektonskoj struci Novog Sada.

Aktivnost	Mesto realizacije	Vreme	Saradnici

36. U čemu se ogleda **doprinos vašeg rada**?

.....

37. Da li ste upoznati sa delovanjem arhitekata koji rade ili su radili u Novom Sadu u periodu od 1980. godine do danas?

- Da u potpunosti
- Uglavnom
- Delimično
- Ne

38. Ukoliko poznajete rad kolega, navedite njihove najznačajnije aktivnosti i rezultate koji po Vašem mišljenju predstavljaju doprinos razvoju arhitektonske struke Novog Sada.

Aktivnost	Ime i prezime	Vreme i mesto delovanja

--	--	--

39. U čemu se ogleda doprinos njihovog rada?

.....

40. Navedite **najznačajnije događaje** koji supo vašem mišljenju unapredili arhitektonsku struku grada u periodu od 1980. do danas. Pod pojmom događaj u ovom radu podrazumevaju se ideje, dela, aktivnosti i manifestacije koje su predstavljale prelomne tačke progresivnog karaktera (npr. nov objekat, nova institucija, nov događaj, nova knjiga, publikacija...).

Naziv događaja	Tip događaja (naučni, stručan, umetnički...)	Vreme i mesto održavanja događaja	Autor ili Odgovorna osoba

41. Na osnovu Vaše dosadašnje prakse navedite aktivnosti koje po Vašem mišljenju mogu unaprediti arhitektonsku struku u Srbiji?

- a) Lično usavršavanje arhitekata
- b) Međusobno povezivanje strukovnih organizacija (navedite kojih).....
- c) Saradnja sa drugim srodnim strukama (navedite kojih).....
- d) Reforma rada obrazovnih institucija (navedite kojih).....
- e) Formiranje Komore arhitekata
- f) Ostalo navedite.....

42. Na osnovu dosadašnjearhitektonske prakse, molim Vas da navedete na koji način se može unaprediti proces obrazovanja, a u cilju bolje pripreme za arhitektonsku praksu.

.....

Molim vas da definišete na koji način mogu da se koriste podaci. (Možete navesti više odgovora):

- 1. Podaci iz ankete mogu se koristiti isključivo kumulativno u naučne svrhe

2. Osim kumulativnog prikaza mogu se navoditi određeni podaci u okviru naučnog rada
3. Podaci iz ankete mogu se koristiti za formiranje registra praksi, događaja i arhitekata Novog Sada.

Hvala na odvojenom vremenu

Tatjana Babić

Spisak arhitekata koji su učestvovali u istraživanju:

Grupa A:

Marina Savić-Hodžić, Nikola Stojanović Kokola, Predrag Šiđanin, Đorđe Grbić, Osoba 13, Maraš Miroje, Maraš Živka, Osoba 14, Protić Ilija, Protić Smilja, Vaso Kresović, Milan Gobec, Milan Marić, Đorđe Majtan, Julka Majtan, Nikola Stipac, Jovan M. Tatić, Sava J. Forkapić, Milan Zličić, Stoja Sonja I Rodoljub Radosavljević,

Grupa B:

Srđan Crkvenjakov, Radivoje Dinulović, Svetlana Jazić Galečić, Vojislav Perić, Gordana Popović, Ksenija Hiel, Ljiljana Vukajlov, Dubravka Đukanović, Biljana Pavlović, Marina Bajić, Slobodanka Babić i Osoba 12, Vesna Popović, Borislav Živković, Mira Jovanović, Svetlana Bakić

Grupa C:

Tatjana Babić, Tamara Đujić, Kornelija Mamuzić, Lazar Kuzmanov, Tijana Ilić, Olivera Senkovic, Darko Polić, Slavica Mirović, Miroslav Šilić, Tašana Krišanović, Jelena Nejgebauer, Vera Golubović, Valentina Arambašić, Darko Reba, Olivera Lalić, Ivana Beljanski-Ulić, Ivica Marković, Tatjana Krak

Grupa D:

Maria Silađi, Renata Balzam, Bogdan Erdeljan, Dejana Nedučin, Milena Krklješ, Dragana Kojičić, Osoba 6, Slobodan Acketa, Vesna Stojakovic, Isidora Amidžić, Tanja Grifatong, Ivan Stanojev, Srđan Zoric, Ana Mikić D'Apuzzo, Aleksandar Kovjanić, Vladimir Kubet, Olivera Vukić, Dejana Radišić Pešić, Dragana Konstantinović, Iva Dragojević, Miljan Cvijetić, Miljana Zeković, Osoba 7, Katarina Maksimov, Aleksandar Kosina, Milica Stojšić, Osoba 8, Karl Mičkei, Milan Badrljica, Jelena Atanacković Jeličić, Aleksandra Milinković, Marijana Veliki Majstorovic, Romana Bošković, Milica Stojčević, Dejan Pavlović, Anica Prodanović, Dragan Mičić, Sava Turčić, Jelena Bogdanović Pajvančić, Sonja Vučković, Sandra Rašeta, Marina Petrović, Aleksandar Savić, Biljana Vrbaški, Marko Macura, Osoba 9, Milica Kostreš, Marina Carević, Željko

Baričić, Dejan Ecet, Miroslav Kanjuh, Osoba 10, Osoba 11, Vladimir Iličić, Radonja Dabetić, Marija Ostojić, Tamara Đujić, Darko Polić, Tašana Krišanović .

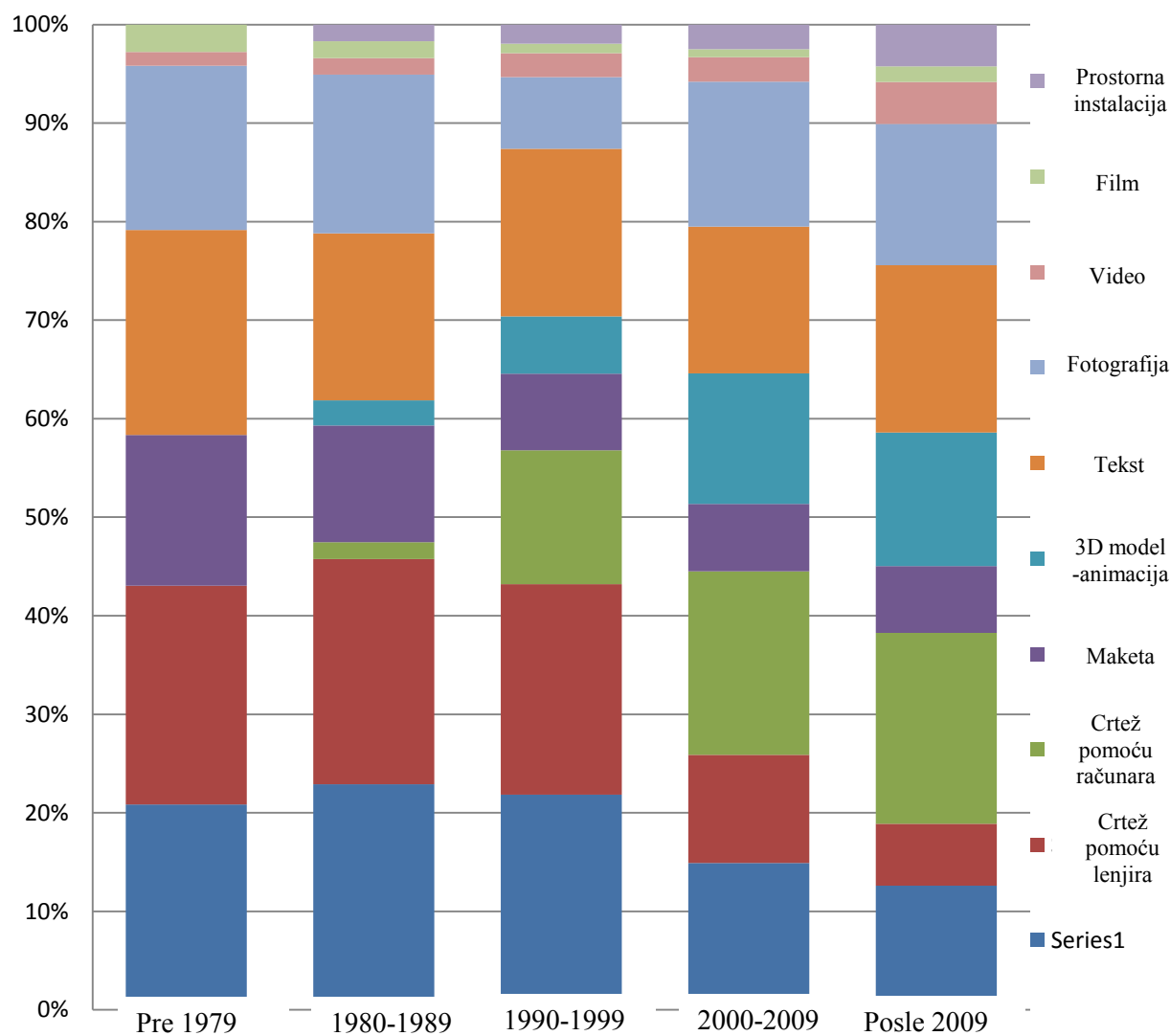
Grupa E:

Daniela Dimitrovska, Milica Mastilovic, Dejan Mitov, Adrijana Straživuk, Jelena Despotovic, Stefan Škorić, Dijana Brkljač, Bojana Dragutinović, Aleksandar Bede, Tamara Vladetić, Biljana Fimic, Sofija Simendić, Dragana Vilotić, Ivan Kalc, Ivana Maraš, Mladen Gajić, Višnja Žugić, Mirjana Uzelac Filipendin, Nebojša Jovin, Maja Momirov, Mina Miličić, Aleksandra Pešterac, Jasmina Lazić, Slobodan Jović, Gordana Radonić, Osoba 1, Osoba 2 i Osoba 3, Osoba 4, Osoba 5, Krsto Radovanović

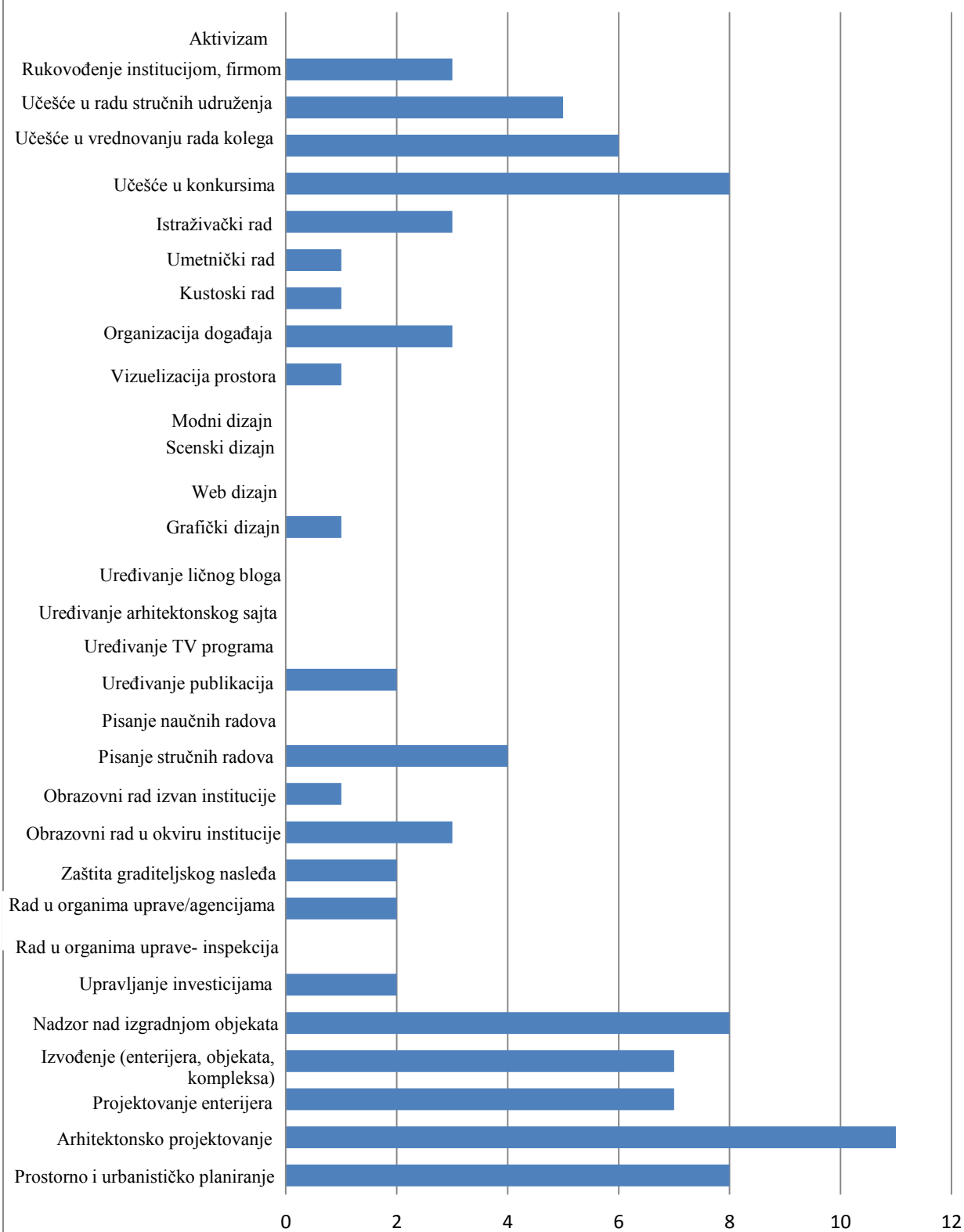
Dodatni grafikoni iz ankete br. 2

1. Sredstva izražavanja
2. Oblici delovanja u periodu pre 1979.
3. Oblici delovanja u periodu 1980-1989.
4. Oblici delovanja u periodu 1990-1999.
5. Oblici delovanja u periodu 2000-2009.
6. Oblici delovanja u periodu posle 2009.

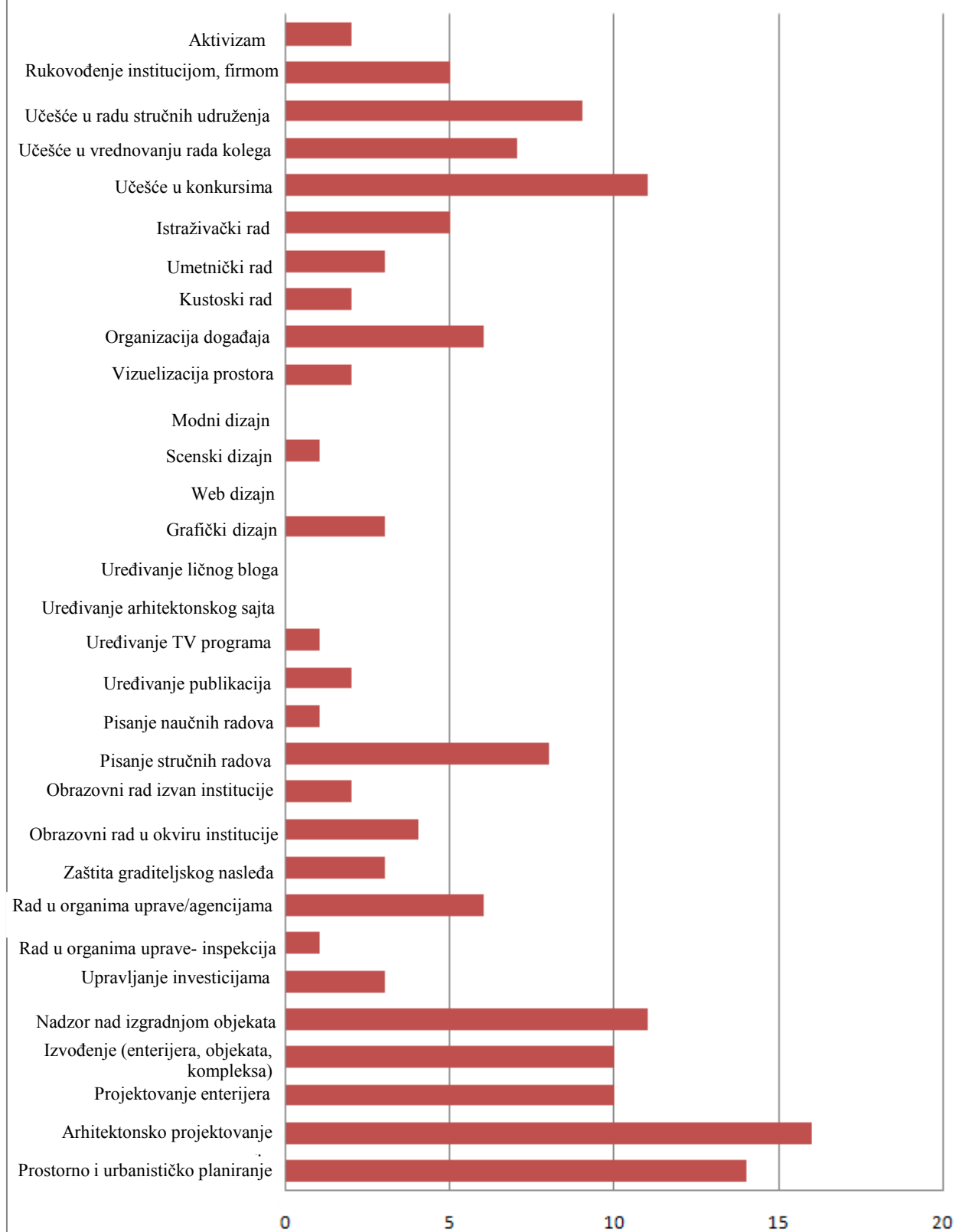
Sredstva izražavanja

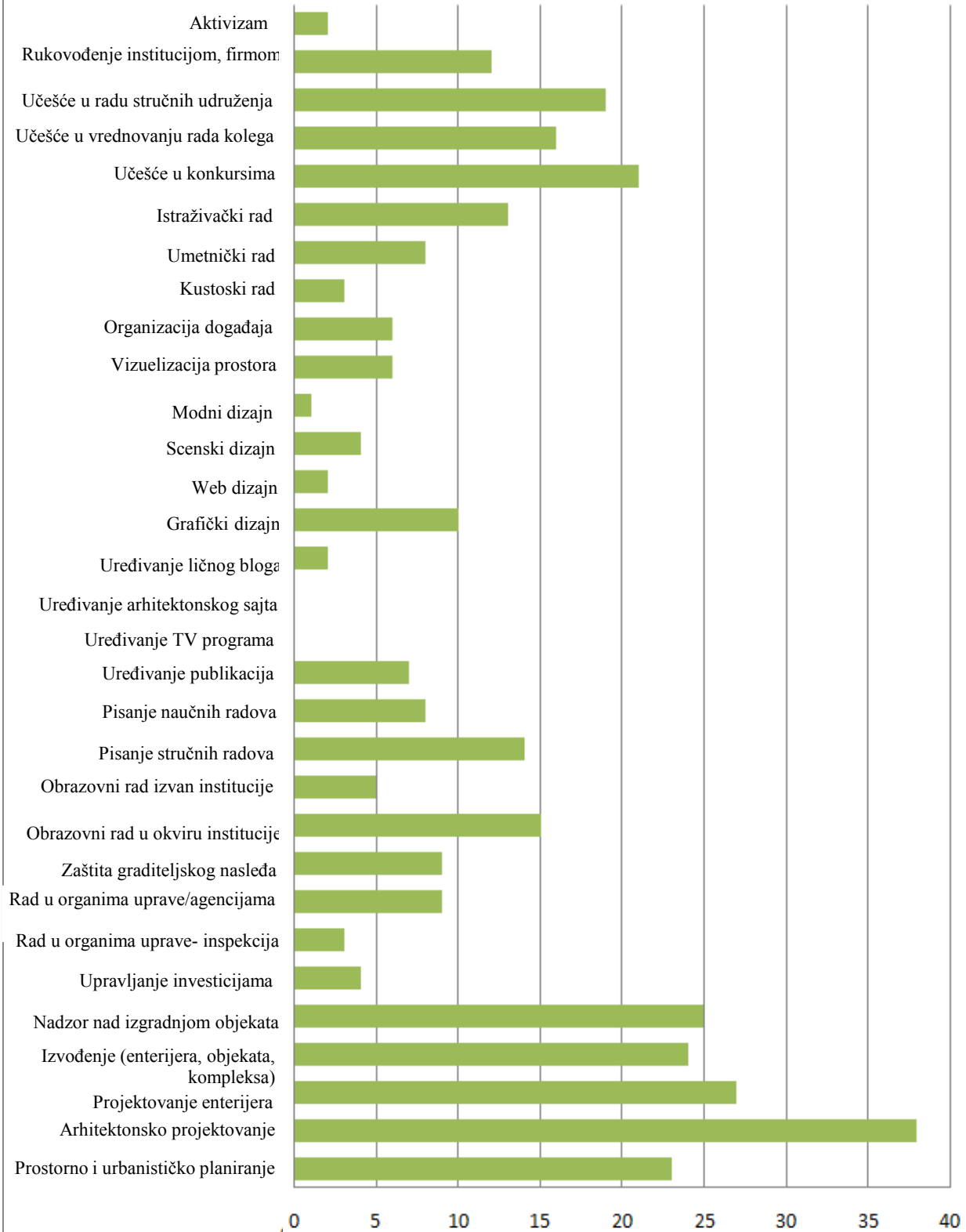
Oblici delovanja - pre 1979

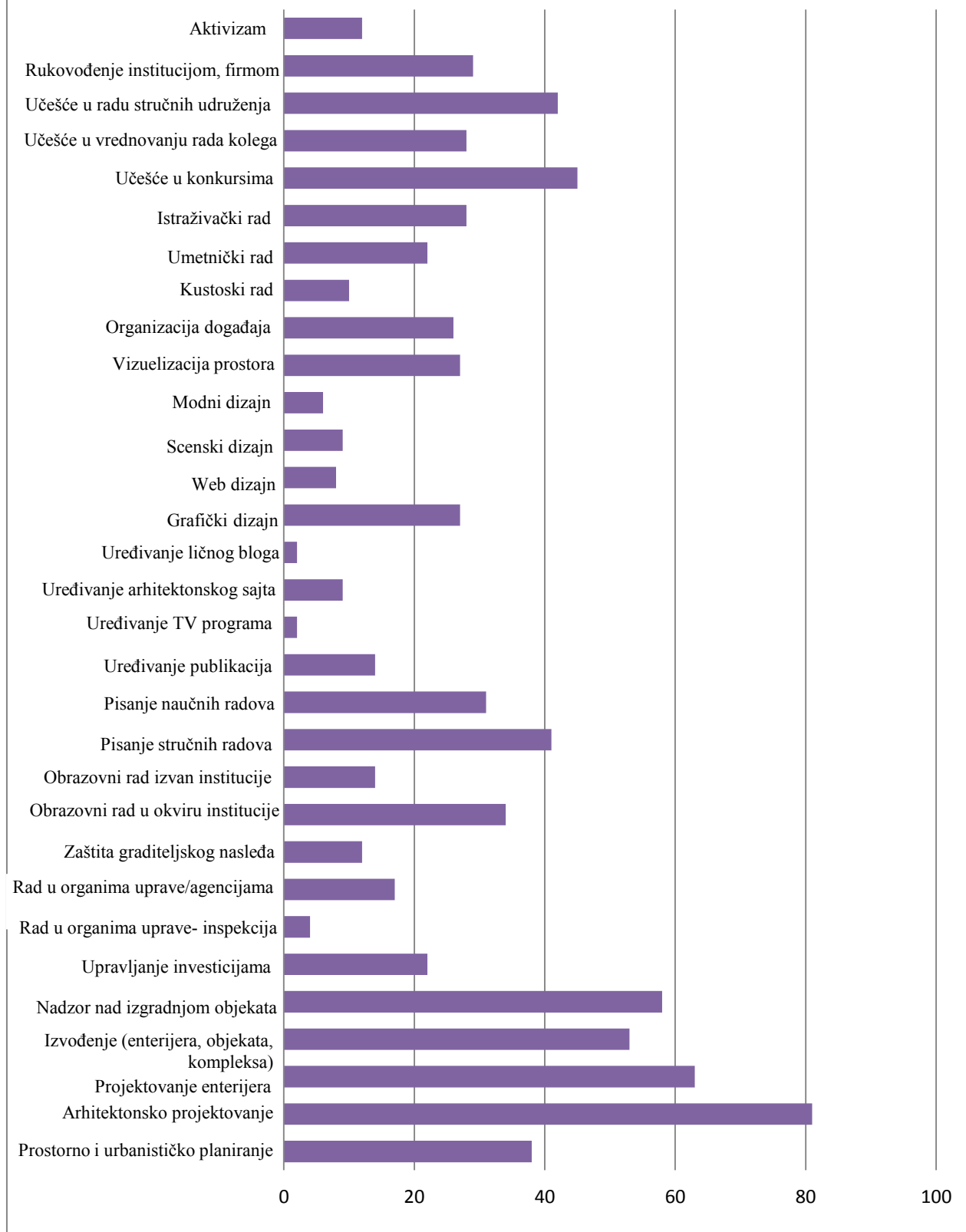
Oblici delovanja - 1980-1989

Oblici delovanja - 1990-1999

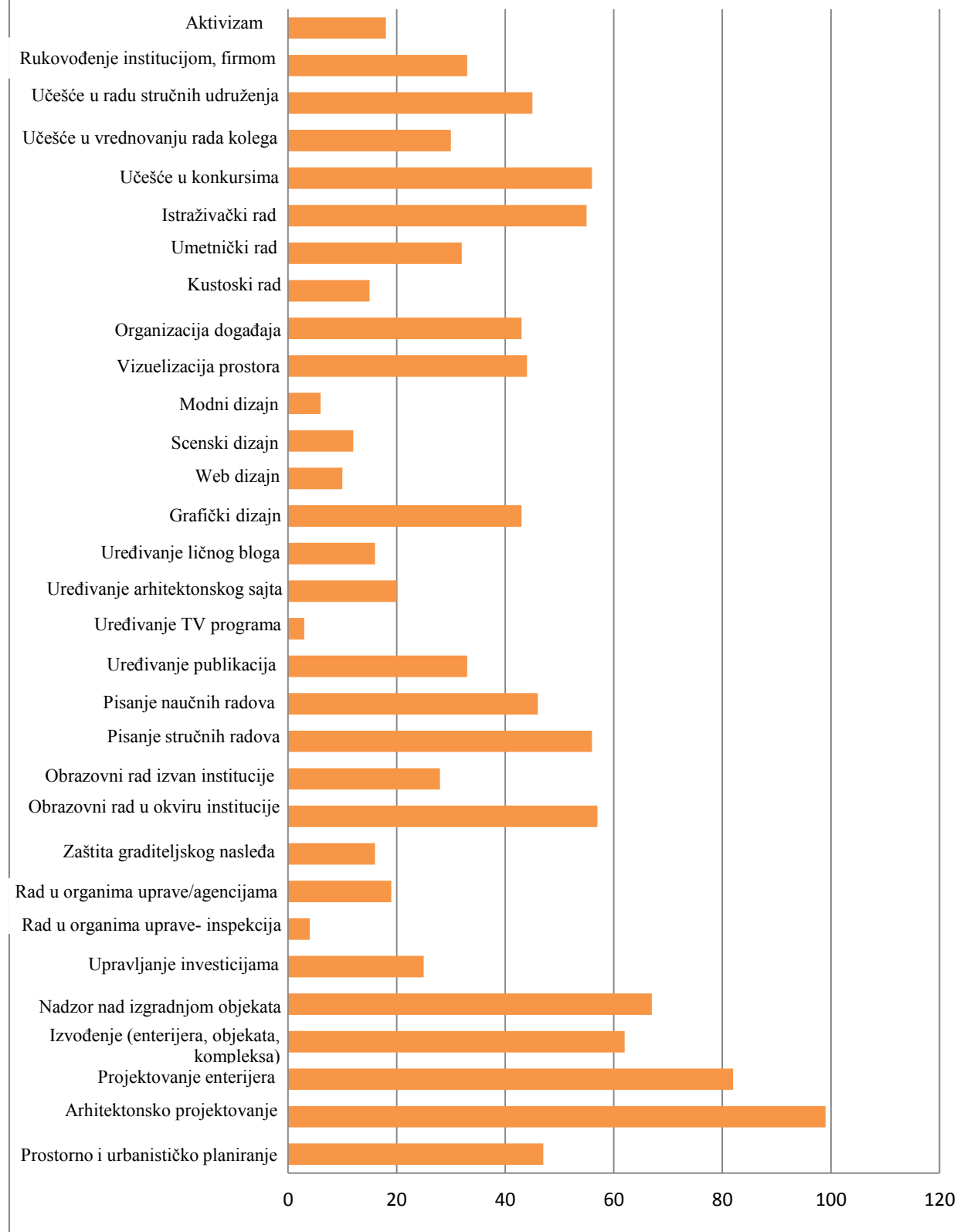

Oblici delovanja - 2000-2009

Oblici delovanja - posle 2009

10. BIOGRAFIJA

Tatjana Babić rođena je 1970. godine u Novom Sadu gde je pohađala osnovnu i srednju školu. Arhitektonski fakultet u Beogradu završila je 1996. godine i stekla zvanje diplomirani inženjer arhitekture. Magistarski rad *Vile Novog Sada - kontekst i kontinuitet u XX i početkom XXI veka*, odbarnila je 2010. godine na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu i postala je magistar tehničkih nauka iz oblasti arhitekture. Stručni ispit iz arhitekture položila je 1999. godine. Završila je jednogodišnji kurs *Savremena arhitektura – tematski pristup*, 2000. godine na Otvorenom univerzitetu I.M.Kolarac. Licencu za projektovanje poseduje od 2003. godine.

Zaposlena je na Fakultetu tehničkih nauka iz Novog Sada od osnivanja 1996. godine. Aktivno učestvuje u nastavi Departmana za arhitekturu i urbanizam u okviru različitih predmeta: *Uvod u arhitektonski dizajn, Arhitektonsko crtanje, Projektovanje stambenih objekata i kompleksa I i II, Arhitektonska analiza funkcije i tipologije I i II, Arhitektonsko projektovanje I, II i III - Elementi i sklopovi zgrada*. Tokom nastavnog procesa organizovala je više radionica, izložbi i stručnih putovanja za studente arhitekture. U periodu od 2008. godine do danas koordinator je galerije *Đura Kojić* Fakulteta tehničkih nauka. Član je komisije za izlagačku delatnost Društva arhitekata Novog Sada od 2011. godine. Projektovanjem stambenih i poslovnih objekata i projekata enterijera bavila se u periodu od 1995. do 2008. godine kao samostalni i odgovorni projektant. Radove je izlagala na više izložbi lokalnog i regionalnog karaktera. Organizovala je veći broj arhitektonskih događaja.

Članstvo u stručnim udruženjima

- Član Društva arhitekata Novog Sada od 1994. godine
- Član Upravnog odbora Društva arhitekata Novog Sada od 1997-1998. i od 2011-2015. godine
- Član Inženjerske komore Srbije od osnivanja 2003. godine.

Učešće u naučnom-istraživačkom projektu

Projekat Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj: ***Redefinisanje modela i tipova javnih prostora i unapređenje strategije njihove obnove i korišćenja u prostornom i urbanističkom planiranju i projektovanju*** (16016) rukovodilac projekta prof.dr Nađa Kurtović-Folić, (2008-2010). Magistarski rad: *Vile Novog Sada - kontekst i kontinuitet u XX i početkom XXI veka* uradila je u okviru projekta.

Iniciranje i učešće u stručnim projektima:

- **Oko arhitekture –Fotografija u arhitektonskom stvaralaštvu, ciklus izložbi i publikacija**
Organizator: Društvo arhitekata Novog Sada, 2013-2015.
autor projekta, učesnik ciklusa izložbi i urednik kataloga sa recenzijama(sa Majom Momirov)
Podrška: Inženjerska Komora Srbije, Departman za arhitekturu i urbanizam, Scen
Prikaz projekta: 38. Salon arhitekture u Beogradu,međunarodna žirirana izložba, mart 2016.,
20. Salon arhitekture u Novom Sadu,međunarodna žirirana izložba, jun 2016.
- **19 Salon arhitekture u Novom Sadu - ZaRAD arhitekture, stručna manifestacija i publikacija**
Organizator: Društvo arhitekata Novog Sada, maj 2014.
Koautor koncepta, koordinator manifestacije i urednik publikacije (sa Aleksandrom Bede i Majom Momirov)
Podrška: Pokrainski sekretarijata za urbanizam i zaštitu životne sredine i Inženjerska Komora Srbije
Prikaz projekta: Izložba povodom Konkursa za dodelu Nagrade Ranko Radović, 2014. godine
- **Dani Salona – istraživački projekat o stavovima stručne i opšte javnosti o manifestaciji Salon i Dani arhitekture**
Organizator: Horizont21, suorganizator DaNS, jun-novembar 2014.
Koautor, priređivač publikacije i koordinator studentske prakse
Podrška: Pokrainski sekretarijata za urbanizam i zaštitu životne sredine
Prikaz projekta: Javna tribina, Dans, Novi Sad, novembar 2014.
- **Dani Salona – (re)konstrukcija doživljaja prostora, istraživački projekat o napuštenim prostorima Novog Sada**
Organizator: Horizont21, suorganizator DaNS, jun-novembar 2015.
Koordinator projekta
Podrška: Pokrainski sekretarijata za urbanizam i zaštitu životne sredine
Prikaz projekta: Javna tribina, Dans Novi Sad, novembar 2015.
- **Dan konteksta – sintezna izložba povodom Dana arhitekata Novog Sada**
Organizator: Društvo arhitekata Novog Sada, jun 2009.
Autor i koordinator projekta
Podrška: Pokrainski sekretarijata za urbanizam i zaštitu životne sredine

Prikaz projekta: cd prezentacija

- **Železnica i Novi Sad 1883-2014, istraživački projekat povodom jubileja 50 godina od izgradnje zgrade Železničke stanice, prezentacija, radionica, stručna šetnja**

Organizator: Društvo arhitekata Novog Sada, maj 2014.

Autor koncepta i koordinator projekta

- **Metals banka – od idejnog do pojavnog, izložba i prezentacija**

Organizator: Društvo arhitekata Novog Sada, jun 2009.

Podrška: Pokrajinski sekretarijata za urbanizam i zaštitu životne sredine

Autor izložbe (sa Darkom Marušićem) i voditelj verbalne prezentacije

Prikaz projekta: cd prezentacija

- **GRAD arhitekta Đorđa Tabakovića – studentski fotokonkurs i izložba**

Organizator: Departman za arhitekturu i urbanizam, april 2009.

Autor koncepta, koordinator konkursa i organizator stručnog putovanja

- **Skica ili render – paviljon arhitekture na prvom Festivalu nauke u Novom Sadu**

Organizator: Departman za arhitekturu i urbanizam, maj 2009.

Autor koncepta i koordinator projekta

- **Oko arhitekture – paviljon arhitekture na trećem Festivalu nauke u Novom Sadu**

Organizator: Departman za arhitekturu i urbanizam, maj 2010.

Autor koncepta i koordinator projekta

- **Studenti arhitekture NovomSadu 1996-1998, druga sintezna studentska izložba**

Organizator: Građevinsko- arhitektonski odsek (današnji Departman za arhitekturu i urbanizam), novembar 1998., Muzej Vojvodine, Novi Sad

Koordinator projekta

- **Pešački centar Sremske Mitrovice, urbana studija**

Organizator: Građevinsko arhitektonski odsek (današnji Departman za arhitekturu i urbanizam),

Koordinator projekta, autor idejnog rešenja

Prikaz projekta: Sportski i poslovni centar Vojvodina, 2007, Novi Sad

Istraživački projekti u okviru nastave

- **Linija... površina... prostor, projekat i izložba, 2008.**

Prikaz: galerija „Đura Kojić“, FTN, 2008. godina

- **Događaj kao sredstvo doživljaja prostora, studentska radionica, FTN, 2009.**

Prikaz projekta: Izložba povodom Konkursa za dodelu Nagrade Ranko Radović, 2009. godine

- **Ka Evriopi, Belavarom?, studentska radionica i izložba prostornih instalacija, Hala Kolnica, Novi Sad, 2010.**

Prikaz projekta: Izložba povodom Konkursa za dodelu Nagrade Ranko Radović, 2010. godine, 34.

Salon arhitekture u Beogradu, kustos projekta i autor rada u kategoriji *Eksperiment i istraživanje*,

2012. i 18. Salon arhitekture u Novom Sadu, 2012., http://media.rtv.rs/sr_lat/akademac/3552

- **Lica Grada, studentska radionica i izložba prostornih instalacija, zgrada FTN-a, 2012.**

Prikaz projekta: 35. Salon arhitekture u Beogradu, 2013.

- **O prostoru (...) tačke ispričane jezikom arhitekture, projekat, radionica i video rad (sa Danielom Dimitrovskom, Vojinom Ivkovim i Ninom Komel)**

Prikaz projekta: 20. Salon arhitekture u Novom Sadu, međunarodna žirirana izložba, jun 2016

- **Podgrađe podsve(s)t grada, projekat i izložba (sa Majom Momirov)**

Prikaz projekta: Izložba povodom Konkursa za dodelu Nagrade Ranko Radović, 2014. godine, 36.

Salon arhitekture u Beogradu, žirirana izložba, 2015., 20. Salon arhitekture u Novom Sadu,

međunarodna žirirana izložba, jun 2016.

Objavljeni naučni radovi:

Babić, T; Krklješ, M; Balzam, R: „Constancy and changes in architecture under the influence of different ideologies- a case study of Marshalling station complex in Novi Sad“, International Conference Architecture and Ideology, Beograd, 28-29.09.2012., objavljeno u: Vladimir Mako Mirjana Roter Blagojević Marta Vukotić Lazar (ed):International conference Architecture and Ideology CD Proceedings, str. 690-698.

Babić, T Balzam, R: „Istraživanje kroz projekat – novi oblici učenja arhitekture i savremene arhitektonske prakse“, “Reasrch by Design- New Form of Arhitecture Learning and Modern Arhitectural practices”, PhIDAC 2012. International Symposium for Students of Doctoral Studies in the Fields of Civil Engineering, Architecture and Environmental Protection, Niš, 20-21. Septembar 2012, objavljeno u: Zoran Grdić, GordanaTopličić-Đurčić, (ur.): PhIDAC 2012., Niš, 2012, ISBN 978-86-88601-06-, str. 9-16.

Lazor, M; **Babić T:** „Visibility of (in)visibility space- place of project promotion in expendid field of arhitecture“, International Interdisciplinary Scientific Conference: Radical Space In Between Disciplines, Novi Sad, 21-23. 9. 2015., objavljeno u: Romana Bošković, Miljana Zeković, Slađana Milićević (ed): International Interdisciplinary Scientific Conference: Radical Space In Between Disciplines, Novi Sad, 2015., ISBN: 978-86-7892-755-3, str. 51-61.

Balzam, R; Babić, T: „Kulturno-istorijska vrednost Sokolskog doma - „Doma kulture“ u Subotici“, Stručni skup „Arhitektura objekata Domova kulture u Republici Srbiji“, Novi Sad, 27.oktobar 2012., Fakultet tehničkih nauka, u okviru naučnog projekta „Tehničko-tehnološko stanje i potencijali objekata Domova kulture u Republici Srbiji“ , objavljeno u: Radivoje Dinulović, Dragana Konstantinović, Miljana Zeković, „Arhitektura objekata Domova kulture u Republici Srbiji“,tematski zbornik radova, Novi Sad, 2014, str. 45-60

Babić, T; Kubet, V; Nedučin: „Concepts of Functional Organization of Modern Dwelling Betwen Two World Wars in Novi Sad“, PhIDAC, III International Symposium for Students of Doctoral Studies in the Fields of Civil Engineering, Architecture and Environmental Protection, Novi Sad, 21-23. Septembar 2011, objavljeno u: Radonjanin, V; Kurtović Folić, N. (ed.): PhIDAC, Novi Sad, 2011, ISBN 978-86-7892-336-4, str. 17-22.

Objavljeni stručni radovi:

Babić, T; Balzam, R: „Studentska radionica: Ka Evropi, bulevarom?“, časopis DaNS br.76, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad, jul 2012., ISSB 0351-9775, str. 75-78.

Babić, T: „Oko arhitekture – fotografija u arhitektonskom stvaralaštvu“, časopis DaNS br.78, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad, januar 2013., ISSB 0351-9775, str. 74-75.

Babić, T: „Arhitektonski događaj kao odraz urbane realnosti“, Prikaz istraživačkog projekta Dani salona, časopis DaNS br. 80, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad, januar 2016., ISSB 0351-9775, str. 46-47.

Babić, T: „Jubilej kao povod za događaj, 50 godina od izgradnje nove Železničke stanice u Novom Sadu“ DaNS br. 79, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad, oktobar 2014., ISSB 0351-9775, str. 70-71.

Babić, T; Momirov, M: „Podgrađe podsve(s)t grada“ časopis DaNS br. 79, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad, oktobar 2014., ISSB 0351-9775, str. 74.